

Hoofdstuk III

Schrijverij tijdens de bezetting

*De tied is vrömd...de oorlog wacht...
En um oes hen ist donkre nacht¹*

J. Poortman

1. INLEIDING

Op 10 mei 1940 werd Drenthe binnen 24 uur bezet gebied. De noordelijke provincies werden zwak verdedigd, dus kon de vijand al op de eerste dag de Afsluitdijk bereiken. In hun eigen provincie en elders in het land sneuvelden Drenten tijdens de vijfdaagse strijd van Nederland tegen de Duitse overmacht.

Toch was de eerste verdediger van Drenthe die tot de verbeelding sprak de uit Enschede afkomstige sergeant Andries Willem Swart, die helemaal alleen vanuit een kazemat de Hoogeveensche Vaart in Meppel verdedigd had. Voor hem schreef Jan Poortman het gedicht *Hier völt een soldaat*, dat het eerste Drentse oorlogsgedicht genoemd kan worden. Het verscheen in de *MC* van 12 juni 1940.² Over de wording van het gedicht schreef Poortman:

"Zo zat ik op mijn gewone plaats achter in de klas druk te corrigeren. Naast me Jan Langius, die acoliet, misdienaar, was geweest bij de begrafenis van sergt. Swart. Buiten, in de bomen zongen de vogels. Ineens fluisterde de jongen: 'Gek, hè, meester! Hier fluiten de vogels en ginds ligt Swart alleen. En weet u, wat erg is? Dat zijn vrouw geen geld heeft voor een grafsteen, terwijl ze zo graag wil, dat er één komt..' Ontroerd fluister ik terug: 'Zeg maar, dat die er komt! Daarvoor wordt wel gezorgd!' 'Heus?' 'Ja, heus!' Weg correctie! Ik pak een paar velletjes papier naast me op en schrijf in één golf met rode correctie-inkt: 'Hier völt een Soldaat', mijn eerste oorlogsgedicht, voor de Meppeler."³

Hier volgen de eerste vier regels:

-
1. Uit het gedicht *Jan Niezink zeeit* van J. Poortman. Voor het eerst gepubliceerd in: *Drente* 15 (1943) november 18.
 2. Ook gepubliceerd in *Drente* 12 (1940) juli 4-5; *Wattet volk vertelt. Dialectschetsen II*. [Meppel z.j.], 28-30 en Poortman 1979a, 34-36. Zie ook MI, map C¹. Voor een verslag van de schermutselingen op 10 mei zie eveneens Poortman 1979a, 20-21.
Op het rooms-katholieke kerkhof te Hesselingen (destijds gemeente Staphorst) werd op 16 november 1940 een monument onthuld, waarvoor het geld door de Meppeler burgerij, vrienden en strijdmakkers van Swart bijeengebracht was. Poortman hield tijdens deze plechtigheid een toespraak. Zie Poortman 1942, 3-5. Vgl. ook Poortman 1979a, 33 en Van den Broek/Groen 1985, 48.
Zie voor de rede van burgemeester Buisman van Meppel RAD, Archief Kabinet Gouverneur/CdK, inv.nr. 2055, kabinetnrs. 1011 en 1012.
 3. Poortman, *De jaren 1940-1945*. Meppel z.j., 21-22.

*Een stille Meie....een bliede zun'
't Leek net of het niet mooier kun....
Mar um oes hen was d'oorlogsbraand
Die greep in't leste ook oes laand.*

Een maand later nam ook het maandblad *Drente* dit gedicht op. Tevens vermeldde het in een 'Erelijst' de namen van 70 Drenten die hun leven hadden gegeven voor de verdediging van ons land. Onder hen Carel de Vos van Steenwijk, de enige zoon van de CdK. Daarnaast stond een redactioneel artikel waarin alle militairen "helden" genoemd werden, waarin opgeroepen werd de nabestaanden en de gewonden te steunen (ook financieel) en waarin gepleit werd voor een monument op de Brink in Assen voor de gevallen. Helaas werd dit nummer in een ander redactioneel (dus anoniem) artikel ontsierd door de zin: "Wel is de zon nog niet stralend doorgebroken, maar het daagt in den Oosten." Daarmee werd bedoeld dat de boeren het waarschijnlijk beter zouden krijgen. Wie de scribent ook was, eindredacteur Jan Naarding was verantwoordelijk voor deze woorden.⁴

Er werd tijdens de bezetting veel gelezen. Over de leeshonger in Meppel, merkte Poortman op:

"Anderen lazten...lazen. Nooit werd er zoveel gelezen. Ook al waren de boeken in de leesbibliotheken 'gezuiverd' en had Johan de Vries naast het Postkantoor zijn bibliotheek gesloten, omdat hij die niet gezuiverd wenste en zelf de baas wilde blijven. Bezoekers waren niet alleen Duitse militairen, die we hier hadden (...), doch ook vele anderen."⁵

D.M.E.A.J. Stork-van der Kuyl deed vanaf 1941 voor haar proefschrift onderzoek naar het leesgedrag van Drentse boerinnen en boerendochters. Zij schreef dat uit de zogeheten Reizende Bibliotheek druk geleend werd:

"Het maximum aan uitleningen uit de Reizende Bibliotheek werd bereikt in de hongerwinter van 1944-1945. Ondanks het gebrek aan licht werd met een aantal lezers van rond 45, een getal van 964 uitleningen bereikt. In de winter van 1945-1946, de eerste bevrijdingswinter, zakte het aantal uitleningen sterk, een direct gevolg van de herleving van vergaderingen, uitvoeringen etc."⁶

Het meest opmerkelijk aan deze cijfers is, dát vrouwen lazten. In het begin van de twintigste eeuw deden zij dat nauwelijks, zoals in hoofdstuk II werd opgemerkt. Ook van school- en nutsbibliotheken werd gretig gebruik gemaakt; soms stonden plattelandsvrouwen ingeschreven bij de leeszaal in de stad. Burgernetabelen met een grote boekenschat leenden eveneens, vooral 's winters, boeken uit. Veel gelezen werden historische romans, boerenromans, reisbeschrijvingen, boeken met een godsdienstig thema en streekromans. Favoriete lectuur vormden de natuur- en streekromans van protestants-christelijke schrijfsters, zoals G.E. van Nes-Uilkens, A.A. van Hoogstraten-Schoch en H.J. van Nijnatten-Doffegnies. Voorts waren geïllustreerde (vrouwen)tijdschriften erg in trek.⁷

4. *Drente* 12 (1940) juli 3-5.

5. Poortman, *De jaren 1940-1945*. Meppel z.j., 282.

6. Stork-van der Kuyl 1952, 116.

7. *Ibidem*, 118.

2. CULTUUR OP COMMANDO

2.1. DE KULTUURKAMER, ALGEMEEN

De bezetter streefde er al spoedig naar, het gehele culturele erf te beheersen en zodoende de cultuur en alle uitingen daarvan met nationaal-socialistische ideeën te doordrenken. Daartoe creëerde hij twee bestuurlijke organen, die als taak kregen het culturele leven te organiseren en te controleren. Op 27 november 1940 werd het departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) in het leven geroepen. Secretaris-generaal werd de filosoof dr. T(obi) Goedewaagen. Volgens hem was het moment aangebroken voor een wedergeboorte van de Nederlandse cultuur in de geest van de 'Nieuwe Tijd'.

De praktische zaken en uitvoerende taken van de cultuurpolitiek kwamen in handen van een zelfstandig opererende afdeling van het DVK, de Nederlandsche Kultuurkamer (NKK). Zij werd op 22 november 1941 ingesteld en trad op 19 februari 1942 met de verordeningen betreffende het pers- en het theatergilde in werking. De belangrijkste beroepsgroepen op het gebied van kunst en cultuur waren in de Kultuurkamer, waarvan Goedewaagen president was, opgenomen via zogeheten 'gilden'. Dat waren er zes: Beeldende Kunst, Muziek, Literatuur, Theater en Dans, het Filmwezen en het Perswezen. Iedereen die actief wilde blijven in de kunstsector moest zich aanmelden bij deze organisatie, die als belangrijkste taak had de nationaal-socialistische gedachte te propageren en de kunstenaars te controleren. Wie zich niet bij de Kultuurkamer had aangemeld, had dus geen toestemming om te werken.⁸

2.2. DE KULTUURKAMER IN DRENTHE

Het culturele leven in het Noorden onderging niet alleen de invloed van de op individuele kunstenaars gerichte algemene maatregel, geconcretiseerd in de Kultuurkamer, maar werd door de bezetter ook op een meer specifieke manier in de ideologische tang genomen. Artikel 15 van de verordening betreffende de Nederlandsche Kultuurkamer bepaalde dat er gewestelijke bureaus konden worden ingesteld, waarvan het werkgebied zich over meer dan één provincie kon uitstrekken. Op 10 november 1942 werd voor het eerst een dergelijk besluit genomen en daarin werd bepaald dat er een Gewestelijk Bureau voor Groningen en Drenthe zou komen. Het bureau werd gevestigd in het gebouw van het kunstlievend genootschap Pictura aan het Martinikerkhof te Groningen.

Tot leider van het bureau werd benoemd de Groninger auteur Ger Griever (1900-1970). Sinds augustus van dat jaar was hij al bestuursraad (een soort gedeputeerde) van de provincie. Voor de dagelijkse, uitvoerende werkzaamheden van het bureau werd een gewestelijk bestuurder aangesteld, de kunstschilder W.B. van Marle te Groningen. Voorts was er een Gewestelijke Raad van Advies onder voorzitterschap van prof. dr. J.M.N. Kapteyn, met als leden Jac. ter Haar Ezn. uit Ruinerwold, N.E. Kamperdijk uit Groningen, Kor Kuiler uit Groningen, J.H. Sweers uit Nieuw Buinen, H.J. Bon uit Zuidlaren en J.J. Uilenberg uit Paterswolde.⁹

De opening van het bureau op 28 november 1942 in de Stadsschouwburg van Groningen ging gepaard met het onvermijdelijke ceremonieel. Sprekers waren, onder anderen, Griever en Goedewaagen. Griever beloofde dat hij de belangen van beide provincies op dezelfde wijze zou behartigen. Verder merkte hij op:

8. Zie L. de Jong 1974, 777-781.

9. Zie over Kapteyn: Van Hasselt 1999, 311-319.

"Al degenen, die thans nog afwijzend tegenover ons staan zullen wij mettertijd door daden toonen, dat hun wantrouwen misplaatst was en dat wij ook hun belangen hebben weten te behartigen. Een belangrijk ding zullen ze echter moeten begrijpen. Dat ik een afschuw heb van alle negativistische uitingen. Ook de kunstenaar dient zich in de toekomst positief in te stellen."¹⁰

Daarna bezichtigde men in de bovenzaal van het bureau een tentoonstelling van letterkundig werk van schrijvers uit beide provincies. Het getoonde werk bestond uit romans, korte verhalen en gedichten, "geschreven zowel in de gowwspraak als in de voertaal: het Nederlandsch", aldus het *Drentsch Dagblad*.¹¹

Auteurs en titels van de tentoongestelde werken zijn niet bekend. Maar uit briefwisselingen van de NKK met twee uitgevers valt na te gaan, welke boeken men op het oog had. Zo schreef uitgeverij Leopold in Den Haag aan het gewestelijk bureau: "(...) moeten wij u mededeelen dat de boeken van Rein Brouwer, *Dauw over dorstig land* en *Maar de zon overwon*, geheel zijn uitverkocht, terwijl onze andere uitgaven welke hiervoor in aanmerking zouden komen: Brolsma, *Menschen tusschen wad en wouden*, Griever, *Zorg om den jongen* en van Eysselsteijn [sic], *Dorre Grond* op het oogenblik bij den binder zijn en niet voor genoemden datum gereed komen."¹² Namens uitgeverij Van Gorcum & Comp. beloofde H.J. Prakke een aantal boeken te zullen zenden, maar waaruit die zending zou bestaan vermeldde hij niet.¹³ Wel is bekend hoeveel boeken hij stuurde: het waren er maar liefst 25.¹⁴ Ook de volgende uitgevers had men aangeschreven: Bosch & Keuning te Baarn, Harsveld & Co. te Uithuizen, J.H. Kok te Kampen (stuurde twee boeken), M.D. Lange te Veendam, G.B. van Goor te Den Haag (één boek), W.J. Thieme te Zutphen (twee boeken), G.F. Callenbach te Nijkerk, Kluwer te Deventer, A.W. Bruna te Utrecht en Van der Kamp te Groningen (zestien boeken).¹⁵

Griever leidde de expositie in en stelde, dat een overgroot deel van de bevolking nauwelijks wist dat er letterkundige producten met betrekking tot "eigen volk en bodem" bestonden. Voorlichting op dit gebied beschouwde hij dan ook als een van de belangrijkste taken van het bureau.¹⁶

De Schouw, het orgaan van de Nederlandsche Kultuurkamer, wijdde een Groningen-Drenthe nummer aan de opening van het Gewestelijk Bureau. Het werd een rijk geïllustreerde aflevering met opmerkelijke artikelen.¹⁷ Goedewaagen droeg een artikel bij over de band van Groningen en Drenthe met het Duitse rijk. Hierin ging hij dieper in op de stam-, cultuur- en geestverwantschap met Duitsland. Nogmaals benadrukte hij het belang van de samenwerking van deze gewesten met Duitsland. Hij besloot met de tirade:

"Wij moeten ook in Groningen en Drenthe breken met het streven om, in den zin van het Fransche imperialisme van 1648, het Nederlandsche gebied tot barrière tegen het Duitse Rijk te maken. Wat verwant is, kan door een staatsconstructie niet uiteen gehouden worden. Moge het Gewestelijk Bureau der Nederlandsche Kultuurkamer ook in dit opzicht zijn taak begrijpen!"¹⁸

-
10. 'Officiële opening Gewestelijk bureau der Ned. Kultuurkamer' in: *DD* 1.12.1942. Zie voor Griever's rede NIOD, NKK, inv.nr. 32°.
 11. *DD* 1.12.1942.
 12. NIOD, NKK, inv.nr. 36ⁱ, brief aan het Gewestelijk Bureau van 11 november 1942.
 13. NIOD, NKK, 36^f, brief Prakke aan het Gewestelijk Bureau van 10 oktober 1942.
 14. NIOD, NKK, inv.nr. 36^b, ongedateerde uitnodiging voor de uitgevers.
 15. *Ibidem*.
 16. *DD* 1.12.1942.
 17. *DS* 1 (1942) november 505-530.
 18. Goedewaagen 1942, 507.

C.F. Staargaard, Commissaris der Provincie (CdP) in Groningen¹⁹, belichtte Groningen als cultuurcentrum, W.B. van Marle deed uit de doeken wat het dagelijks werk van het bureau zoal inhield, W.H.A. van Steensel van der Aa besprak een aantal minneliedjes, J.A. Stellwag schreef over het ontstaan van het eerste Gewestelijk Bureau, Ad. Sassen interviewde Griever en Wilco Meijer Cluwen verschaftte wetenswaardigheden over de stad Groningen. Griever zelf schreef een artikel over de Groningse letterkunde, waaruit de lezer kon opmaken dat het nationaal-socialisme naadloos op de Groninger beweging aansloot.²⁰

Drentse bijdragen kwamen van J.H. Bergmans-Beins en J.J. Uilenberg. Van Bergmans-Beins werd het gedicht *Drenthe* opgenomen. Of dit met haar toestemming gebeurde, is niet bekend. Uilenberg droeg een mager artikel over het rederijkerstoneel in Drenthe bij.

Medio 1943 bestonden er plannen om ook Friesland bij het Gewestelijk Bureau te betrekken. Dit was min of meer een noodsprong, veroorzaakt door het feit dat de Kultuurkamer in Groningen en Drenthe een nogal kwijnend bestaan had. Griever toonde zich een fel tegenstander en protesteerde bij het DVK.²¹ Tegen de samenvoeging met Friesland had ook J.L. Bouma, CdP in Drenthe, bezwaar. Hij schreef onder meer:

"Onderbrenging van een provincie als Drenthe, met een prae-historie als wellicht geen andere, bij een andere provincie is niet anders dan miskenning van de onvergelykbare waarden, welke Drenthe op dit gebied vertegenwoordigt."²²

Deze perikelen hebben er toe geleid, dat Griever ontslag vroeg. Dat kreeg hij met ingang van 1 juni 1944 en het was eervol.²³

De hooggespannen verwachtingen die Griever van de Kultuurkamer had zijn niet uitgekomen, zo zei hij na de oorlog. Aanvankelijk had hij graag meegedaan, omdat hij gemeend had "er toe te kunnen medewerken, dat het 'land benoorden Zwolle' *eindelijk* eens van de voogdij, de 'geestelijke voogdij' van Den Haag zou worden verlost."²⁴ Nadat hij de ene teleurstelling na de andere had moeten incasseren, had hij zich, naar eigen zeggen, vanaf 1943 van dit werk teruggetrokken.²⁵ Toevallig verliep de Duitse oorlogvoering toentertijd ook minder voorspoedig.

GERHARDUS (GER) GRIEVER werd op 6 augustus 1900 geboren in Tjamsweer (gemeente Appingedam).²⁶ Zijn vader was beurtschipper en commissionair. Ook Ger Griever ging in zaken. In Appingedam begon hij als

-
19. Staargaard werd op 7 februari 1942 tot CdP benoemd. Zijn voorganger J. Linthorst Homan was op 9 augustus 1941 ontslagen. Hij had een jaar eerder al ontslag gevraagd in verband met zijn activiteiten voor de Nederlandsche Unie, maar had het toen niet gekregen. Zie M.G. Buist in: Boiten 1980, 37.
 20. Griever schreef vaker over Groningse onderwerpen. Zo publiceerde hij in het novembernummer van *De Boeren-Jeugtleider. Officieel studieorgaan voor het kader van de landelijke jeugd* (november 1942, 118-123) het artikel 'Het Groningsche Volkskarakter'.
 21. NIOD, DVK, inv.nr. 24^f, brief Griever aan het DVK van 25 april 1944.
 22. NIOD, DVK, inv.nr. 24^f, brief Bouma aan het DVK van 14 september 1943.
 23. NIOD, DVK, inv.nr. 24^f, brief secretaris-generaal van het DVK aan Griever van 12 mei 1944.
 24. MOW, EK, inv.nr. 157, punten verdediging Griever.
 25. Ibidem.
 26. GA Appingedam, Geboorteakte Griever. Voor enige biografische schetsen wordt verwezen naar 'Gerh. Griever - Appingedam' in: *Nv/hN* 25.7.1936; Sassen 1942, 520-521; Ter Laan 1954, 251 en Brood 1999, 307-308.

Opvallend is overigens dat de Groningse literatuurgeschiedenis nauwelijks aandacht aan Griever besteed heeft. Steenhuis (1960, 24) wijdt één bladzijde aan de bezettingsjaren, maar Griever wordt niet besproken. Van Leeuwen (1984, 105 en 109) behandelt de bezetting in het geheel niet. Wel noemt hij -

jongste bediende bij een groothandel in levensmiddelen en werkte hij zich op tot zelfstandig ondernemer. Hij ontwikkelde zich door zelfstudie en privaattlessen van de Groninger literator en criticus Herman Poort (1886-1933).²⁷ De in Stadskanaal geboren Poort was omstreeks 1930 een gezaghebbende figuur op het gebied van kunst en cultuur in de stad Groningen. Hij streefde ernaar, de Groninger letterkunde ook in andere provincies bekendheid te geven. Hij inspireerde velen en het is dan ook geen wonder dat hij de leermeester van Griever werd.²⁸ Deze begon in de jaren dertig romans te schrijven en voorts ging zijn aandacht uit naar de archeologie. In 1931 verscheen zijn eerste roman *De Gelukssmid. (Hoe het groeiende leven rijpt). Een roman uit Groningerland*. Een jaar later volgde *De meester van Veldwierde. Een roman uit Groningerland* en daarna verschenen *Opgesloten kracht* (1936) en *Zorg om den jongen* (1937). Griever schreef in die tijd ook toneel; zo werd een vrije bewerking van *De meester van Veldwierde*, omgedoopt tot *Het doul dat wie nait zain*, door verscheidene Groningse toneelverenigingen opgevoerd. Ook werden bekend *Om het geluk van den jongen* (1938) en *Thoeskomst* (z.j.).²⁹

In 1942 verscheen bij uitgeverij De Schouw zijn roman *Hij leefde om te bouwen. Een Groningsche Roman*.³⁰ In hetzelfde jaar nog vroeg hij J. van Ham, hoofd van de afdeling Boekwezen van het DVK, toestemming voor een herdruk van zijn roman. In Groningen kreeg dit werk in boekhandelaarskringen nauwelijks aandacht; hierover beklaagde Griever zich dan ook bij Van Ham: "Vandaag aan den dag dus wordt de nat.soc. schrijver of iemand die uitgeeft bij een nat.soc. uitgeverij als bv. 'De Schouw', *onrechtvaardig* behandeld!"³¹ Zijn verzoek werd ingewilligd: in 1942 verscheen de tweede druk, in 1943 de derde. Ook zijn vooroorlogse roman, *Zorg om den jongen*, kreeg in 1943 een tweede en in 1944 een derde druk bij uitgeverij Leopold in Den Haag. Zijn romans schreef hij grotendeels in het Nederlands.

In juli 1940 was hij lid van de NSB geworden. Na de oorlog verklaarde Griever in zijn verdediging voor de Ereraad voor de Letterkunde, dat na mei 1940 zijn ideaal van een verenigd Europa geheel werkelijkheid geworden was; daarom was hij lid van de NSB geworden. Ook beschouwde hij zichzelf als politiek naïef, waarmee hij - zoals zovelen - zijn verblindheid elegant definieerde en voorbij ging aan de onlogische combinatie van nationalisme en Europese eenheid. Zijn sympathie voor Duitsland kwam voort uit zijn hang naar de Romantiek.³² Hij meldde zich aan bij de Kultuurkamer in oprichting en aanvaardde omstreeks 30 oktober 1941 het hoofdcorrespondentschap van de Kultuurkamer voor Groningen en Drenthe.³³

zij het in vier zinnen - enige toneelstukken van Griever. In Van Es/Heutink 1985 komt hij helemaal niet voor.

Visser (1970, 32) schreef over hem: "Ger Griever was een naïeve man (evenals ik een brugwachterszoon, godbetert) die de portee van zijn daad niet snapte. Men noemde hem 'Griever de schriever' (de schrijver). Dat hij niet begreep hoe de bloed-en-bodemvork in de nazisteel zat, bleek uit de antwoorden die hij later gaf op de vragen van de ereraad, (...)."

27. Voor biografische schetsen zie Eelssema 1927; Joh. D. 1933; Ter Laan 1955, 610; Van der Woude 1964 en Heutink in: Van Es/Heutink 1985, 24.
28. Aldus Griever in zijn artikel 'De Groningsche letterkunde' in: *DS* 1 (1942) november 528.
29. Vgl. ook Riddering/Wolthuis [1941], 11 en 76.
30. W.E.M. Eggink recenseerde de roman in *V&B* (juni 1942, 342-344). In juni 1944 werd het boek nogmaals in dit blad (p. 146) besproken, toen door een anonieme recensent. Voor een (ongedateerde) recensie zie ook knipseldocumentatie van het NLMD.
31. NIOD, DVK, inv.nr. 176A^c.
32. MOW, EK, inv.nr. 157, punten verdediging Griever.
33. MOW, EK, inv.nr. 157, uitspraak van de Ereraad voor de Letterkunde z.j.

Daarvoor al was hij 'lezer' geworden voor het Lectoraat van het DVK, afdeling Boekwezen.³⁴ Door middel van het Lectoraat hielden de nationaal-socialisten publicaties tegen die hun niet aanstonden; dit censuurmechanisme bestond dus al voordat aanmelding bij de Kultuurkamer verplicht werd voor wie wilde blijven publiceren. Over het verzoek van het DVK om lezer te worden hoefde Griever niet lang na te denken. Reeds de volgende dag ging hij schriftelijk akkoord, waaraan hij toevoegde: "Ik ben nl. geen criticus en beoordeel een werk meer naar zijn inhoud, of het volksch, en dus gezond is, dan naar de technische zijden", gevolgd door een ferm "Hou Zee" als afscheidsgroet.³⁵ In de jaren daarna zou hij, als niet-criticus, 'dan maar' over eigen werk spreken voor de genazificeerde omroep.³⁶ In het reeds genoemde interview in *De Schouw* van november 1942 - gegeven aan Ad. Sassen, die nog voor het gedrukt werd overleed - legde Griever uit wat zijns inziens een nationaal-socialistische schrijver was:

"De schrijver moet in de eerste plaats zich *dienaar* voelen van zijn volk. Ik ben van meening, dat de schrijver, die zich stevig geworteld weet in zijn volk, en liefde gevoelt voor zijn volk, den plicht heeft, al naar mate van zijn kunnen, kennis en vooral levenservaring, op het forum zijn volksgenooten door middel van de literatuur in eenvoudige, ware bewoordingen, die kunnen worden verstaan, een spiegel voor te houden en hen te wijzen op hun deugden zoowel als op hun ondeugden, doch tevens, tegenover de buitenstaanders, voor zijn volk op de bres te staan en het te verdedigen. Vandaar ook, dat voor den regionalen schrijver in de toekomst een belangrijke en zeer verantwoordelijke taak is weggelegd."³⁷

Ook hieruit blijkt dat Griever de tendens belangrijker vond dan de literaire vorm. Een visie die bij uitstek geperverteerd is door totalitaire systemen, waaronder het nationaal-socialistische.

Griever kan gerekend worden tot de 'elite' der nazi-literatoren. Hij meldde zich in februari 1942 nogmaals aan bij de Kultuurkamer, dus toen alle kunstenaars en journalisten geacht werden dit te doen.³⁸ In 1943 werd hij uitgenodigd voor een letterkundigen-weekend dat gehouden zou worden in hotel Birkhoven te Amersfoort. Hiervoor was een selecte groep van zesentwintig personen aangeschreven.

Na de oorlog werd Griever door de Eerraad voor de Letterkunde veroordeeld. Inmiddels verbleef hij in het interneringskamp Sellingerbeetse. Hij kreeg een publicatieverbod voor de duur van drie jaar, ingaande 5 mei 1945.³⁹ De derde kamer van het Tribunaal Groningen veroordeelde hem tot twee jaar met aftrek van de internering (dat betekende tot april 1947), ontzetting uit het kiesrecht en een verbeurdverklaring van 15.000 gulden. Het Tribunaal nam hem kwalijk dat hij lid van de NSB was gebleven na zijn vrijwillig ontslag als gewestelijk leider van de Kultuurkamer.⁴⁰

Vrij spoedig na het verstrijken van zijn uitsluitingstijd begon Griever weer - en met succes - te publiceren, wederom romans en toneelstukken. Tot het laatste genre behoren: *D' olle spreuk* (bewerking van het spel *Waar liefde woont*, [z.j.]), *Mit lege arms* (1950, bekroond toneelstuk)⁴¹, *De vrimde vogel* [1950], *De pot mit gold* [1952]⁴², *Vrümnd bloud* (1954) en

34. A. Venema 1988, 82 en 481.

35. NIOD, DVK, inv.nr. 167 A^c, brief Griever aan J. van Ham van 21 augustus 1941.

36. Vgl. A. Venema 1990, 297 en 298.

37. Sassen 1942, 520-521.

38. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

39. MOW, EK, inv.nr. 157, uitspraak van de Eerraad

40. *Groninger Dagblad* 19.3.1947. Vgl. ook NIOD, KB I, 4804.

41. Deze prijsvraag voor nieuw toneelwerk werd uitgeschreven door de Stadsschouwburg van Groningen.

42. Dit spel ontving de aanmoedigingsprijs in de prijsvraag van de Stadsschouwburg van Groningen.

Moeke [1955].⁴³ Van de romans wordt hier genoemd: *Remko, 'n liefde in Groningerland*. In 1960 verscheen een Groninger Omnibus met daarin de romans: *Tetje, 'n Moeder in Groningerland, Opgesloten kracht en Remko, 'n Liefde in Groningerland*.⁴⁴ Hij overleed op 23 maart 1970 in Appingedam.⁴⁵

De schrijvende pedagoog Jan Jantinus Uilenberg had zich voor de oorlog opgeworpen als hoeder van de Drentse volkscultuur en van het dialect. Tijdens de bezetting liet hij zich ervan overtuigen dat er voor hem een taak als volksopvoeder was weggelegd bij de Kultuurkamer; in de praktijk werd hij correspondent voor Drenthe. Hij werd als zodanig op 28 november 1942 beëdigd, toen hij al bijna een jaar voor de Kultuurkamer werkzaam was.⁴⁶ Reeds in september 1941 was Uilenberg voor de functie van correspondent gevraagd door Ad. Sassen, adviseur van de Nederlandsche Kultuurkamer in oprichting. Aanvankelijk weifelde Uilenberg; hij gaf daarvoor als reden:

"Ik ben werker, d.w.z.: schrijver. Of ik de ware man ben, om in dezen te organiseren en leiding te geven, is, ook met het oog op mijn leeftijd, hoedanigheid van rustend ambtenaar en medische raad, de vraag."⁴⁷

Op 30 september 1941 berichtte Uilenberg aan Sassen, dat hij een zenuwinzinking had gehad. Daarom bedankte hij voor de aangeboden functie.⁴⁸ Binnen drie maanden kwam hij op zijn beslissing terug: op 23 december 1941 namelijk schreef de directeur-generaal van de Kultuurkamer hem, dat hij als correspondent aangesteld zou worden.⁴⁹ Waarom Uilenberg zich bedacht had, is niet bekend. Zijn taak bestond uit het verzamelen van gegevens over personen (vooral schrijvers), die naar zijn mening geschikt waren om 'lid' te worden van de Kultuurkamer. Verder moest de correspondent propaganda maken voor deze instelling. Maandelijks stuurde Uilenberg zijn rapporten via de hoofdcorrespondent Ger Griever naar Den Haag. Daarbij waren ook lijsten met namen van Drentse auteurs die zich aangemeld hadden en van anderen die hij graag bij de NKK zou betrekken. Bovendien kon hij zo nog eens fulmineren tegen Anne de Vries, over wie hij zich voor de oorlog al kritisch uitgelaten had:

" 't Valt mij op, dat op voorbeeld van Anne de Vries de jongere generatie het niet ernstig neemt met juiste uitbeelding van Volk en Volkstaal. Men begint te speculeeren op de bewondering van het vreemdsoortige door den vreemdeling. Dat alles wordt maar voor zoete koek opgenomen. Daardoor krijgt de vreemde schrijver ook moed, om met een uitver [sic] van een hem vreemde provincie een voorwerp van winstbejag te maken. Wij moeten nu zeggen 'halt!' en de strijd aanbinden tegen valsche vernuft. Ik dring er daarom nogmaals op aan, dat men boeken en novellen, ook wetenschappelijke werken of orienteerende ons en voor Drenthe, mij, ter beoordeeling zendt."⁵⁰

43. Zie voor een beschouwing over dit toneelstuk Diemer, 'Onneudig lasteg' in: Diemer z.j., 16-20.

44. Vgl. voor de titels ook *Brinkman*, passim.

45. GA Appingedam, Overlijdensakte Griever.

46. NIOD, NKK, inv.nr. 36^a.

47. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, brief Uilenberg aan Sassen van 11 september 1941.

48. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, brief Uilenberg aan de Kultuurkamer van 30 september 1941.

49. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, brief directeur-generaal van het DVK aan Uilenberg van 23 december 1941.

50. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, brief Uilenberg aan Griever van 6 november 1942. Vgl. voor kritiek op Anne de Vries ook een brief van Uilenberg aan het Gewestelijk Bureau van 2 september 1943. Hij merkte daarin op: "In gespreksvormen van de nieuwe romans wordt er maar op los gedialect. Vooral Anne de Vries heeft hier in Drenthe een slecht voorbeeld gegeven." (NIOD, NKK, 36^a).

Hij was kort daarvoor ook al benoemd tot 'lezer' bij het DVK, waarover verderop meer. Zijn werk als correspondent bracht hem enig materieel gewin: behalve een onkostenvergoeding kreeg hij een maandelijks fooitje van tien gulden. Ook waren er andersoortige emolumenten. Zo vroeg Van Marle zijn chef in Den Haag, Uilenberg extra textielpunten te verstrekken voor een zwarte pantalon die hij tijdens zijn voordrachtsavonden wilde dragen. Voorts diende Van Marle een verzoek om een paar fietsbanden voor Uilenberg in, aangezien deze "zijn rijwiel doorlopend nodig is voor culturele doeleinden."⁵¹

In 1943 ontving hij van het DVK een prijs van duizend gulden, bedoeld voor literaire prestaties die in 1942 de aandacht van de jury getrokken hadden. Uilenberg werd onderscheiden in de categorie streeklectuur. In dezelfde categorie werd ook aan de Scheveningse romanschrijver Arend Tael (pseudoniem van A.P. Krul) een prijs uitgereikt.⁵² Er waren dat jaar nog meer laureaten: de Friese schrijver R.P. Sybesma kreeg de Harmen Sytstra-prijs, Evert Zandstra en Peter van Andel kregen een aanmoedigingsprijs en A. Roothaert kreeg een prijs voor goede ontspanningslectuur. J. van Ham zette tijdens de uitreiking de betekenis van deze onderscheidingen uiteen. Hij merkte op dat de schrijvers geëerd werden namens het volk, want "zonder zijn volk is een dichter of schrijver niets." Daarmee gaf hij een variant op de nazi-slogan "Du bist nichts, dein Volk ist alles."⁵³ *De Landstand Drenthe* schreef over Uilenberg en zijn prijs: "De talrijke bijdragen van J.J. Uilenberg in tijdschriften en bladen getuigen van zijn warme liefde en begrip voor de taal en de letterkundige voortbrengselen van Drenthe."⁵⁴

Zoals gezegd was Uilenberg ook 'lezer' voor het Lectoraat van de Afdeling Boekwezen van het DVK, en wel vanaf 20 oktober 1942.⁵⁵ Dit hield in, dat hij als deskundige voor Drenthe boeken en manuscripten moest beoordelen. Ook komt zijn naam voor op een lijst van medewerkers, die de Afdeling Boekwezen kon raadplegen als zij over een bepaald specialisme iets wilde weten. Zo was er S.J. van der Molen voor *Saxo-Frisia*; Uilenberg kon men raadplegen voor gebruiken betreffende het boerenleven.⁵⁶

Reeds in januari 1942 had Uilenberg van de Kultuurkamer een lijst ontvangen met namen van Drentse of vermeend Drentse schrijvers, die hij tot aanmelding moest zien te bewegen. De volgende namen werden doorgegeven: H. Bos te Dalen, S. Jensema (p/a Van Gorcum te Assen)⁵⁷, J.H. Bergmans-Beins te Bussum, H. van Dijk te Alkmaar en R. Houwink Hzn. te 's-Gravenhage; men had dus al goed buiten de provincie gespeurd.⁵⁸

In een brief van 6 april 1942 schreef Uilenberg aan Griever dat hij H. Bos en J. Poortman bezocht had. Bos was volgens hem een schrijver "(...) die sympathiek tegenover de Kultuurkamer staat en gaarne eventuele medewerking zal verlenen". En over Poortman:

-
51. NIOD, NKK, inv.nr. 36^a, brief Van Marle aan de Kultuurkamer van 29 december 1943. Op 28 april 1944 diende Van Marle nogmaals een verzoek om fietsbanden in.
 52. NIOD, DVK, 176 A^f. Vgl. ook A. Venema 1988, 114.
 53. DD 21.6.1943.
 54. *De Landstand Drenthe*, 21 mei 1943. Deze periodiek heette achtereenvolgens: *De Landstand in Drenthe* (jrg. 1, nrs. 1 en 2, januari 1942), *De Landstand in Drente* (jrg. 1, nrs. 3 t/m 10, vanaf 22 januari 1942), *De Landstand in Drenthe* (jrg. 1 en 2, nrs. 11 t/m 2, vanaf 27 maart 1942) en *De Landstand Drenthe* (vanaf jrg. 2, nr. 3, 22 januari 1943).
 55. NIOD, DVK, 176^c.
 56. Vgl. A. Venema 1988, 114.
 57. Sien Jensema (1896-1994) was een Groningse schrijfster. Ze werd geboren in Stedum, waar ze haar boerderij 'De Niehof' tot een middelpunt van cultureel leven probeerde te maken. Zie over haar Van Leeuwen 1984, 56-57 en Sandman 1999.
 58. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, brief Kultuurkamer aan Uilenberg van 6 januari 1942.

"(...) die, zoals hij zegt onverschillig staat tegenover alles, wat de Kultuurkamer betreft. Hij zegt woordelijk: 'Wat wil die Kultuurkamer toch in Drenthe? Wij kunnen zelf onze weg wel zoeken en vinden.' Verder deelde hij mij mede, dat hij zich niet wel voelde en niets deed. Ik heb hem nog niet zo afwijzend aangetroffen. Mogelijk een gevolg van zenuwstoring."⁵⁹

Behalve Bos heeft ook Roelof Houwink Hzn. zich aangemeld bij de Kultuurkamer.⁶⁰ Zijn enige publicatie uit de bezettingstijd is reeds in hoofdstuk II genoemd. De Eerraad voor de Letterkunde heeft zich niet over Houwinks gedrag tijdens de oorlog uitgesproken, want hij was kort voor de bevrijding overleden.

In mei 1942 verzond Uilenberg opnieuw een lijst van letterkundigen waarop - behalve de reeds genoemde - de volgende namen voorkomen: P.W.J. van den Berg te Nijeveen, A. Dening te Amsterdam, R.D. Mulder te Assen en Hillie Tuin te Amsterdam. Door bezoek en navraag was hem gebleken, schreef hij, dat van de genoemde personen alleen H. Bos en hijzelf sympathiseerden met de nieuwe richting.⁶¹ In juli zond hij wederom een lijst naar Griever, waarop de namen staan van L. Jonker te Dedemsvaart, H. van Dijk te IJmuiden, W.J. Keizer te Assen, J. Naarding te Almelo, Hillie Tuin te Amsterdam en J.L. Thalen te Beilen. De lijst was voorzien van commentaar. Over Jonker merkte hij op: "Stelt naar ik verneem, geen belang in de nieuwe orde" en Van Dijk kreeg de volgende toevoeging: "Door mijn correspondentie met van Dijk weet ik nu, dat v. Dijk niet sympathiek staat tegenover de nieuwe instellingen."⁶² Bij de anderen werd eveneens opgemerkt dat zij niet sympathiseerden.⁶³

Toch waren er behalve Uilenberg, Bos en Houwink meer Drentse schrijvers die voor de bezetter kozen. Beweegredenen daarvoor waren onder meer geldzucht, angst en opportunisme. Maar welk motief nu bij een bepaalde persoon de doorslag gaf, valt nauwelijks meer te achterhalen. Ook zullen wij constateren dat een enkeling in de zogeheten grijstonen thuis hoort. En tenslotte waren er enige rabiante nazi's in de Drentse culturele wereld.

In oktober 1943 berichtte Uilenberg in zijn maandrapport dat de Kultuurkamer K. van der Kley, hoofd der school in Nieuweroord, als Drents letterkundige kon noteren. Diezelfde maand was namelijk bij uitgeverij Kinheim te Heiloo diens boek *Het Drentse volkskarakter* verschenen.⁶⁴ Bovendien had hij voor *Drenthe, een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen* (1943) het hoofdstuk 'De zwerfstenen van Drenthe' geschreven. Hieruit blijkt dat hij geen literator was; hij heeft zich dan ook niet bij het letterengilde van de NKK aangemeld.⁶⁵

59. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, brief Uilenberg aan Griever van 6 april 1942.

60. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

61. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, maandrapport Uilenberg van mei 1942.

62. Van Dijks populaire roman *Luuks Hilbers jonges* kwam voor op een lijst van boeken die in aanmerking kwamen voor het etiket 'meest miskende boek van 1940'. Dit was het gevolg van een prijsvraag, die uitgeschreven was door de Uitgeversbond. Het begrip 'miskend' werd overigens ruim genomen. Zie: A. Venema 1992, 132-133.

63. NIOD, NKK, inv.nr. 22^{kk}, maandrapport Uilenberg van juni 1942.

64. Voor recensies wordt verwezen naar *Drente* 15 (1943) oktober 13 en *Drente* 15 (1944) januari 26-27.

65. NIOD, NKK, inv.nr. 36^a, rapport van 1 november 1943. Klaas van der Kley werd op 16 oktober 1894 geboren te Zuidwolde (GA Zuidwolde [Drenthe], Geboorteakte K. van der Kley). Hij was onderwijzer in Darp en Uffelte en werd hoofd van de lagere school te Nieuweroord. Nadat in 1945 besloten was in Havelte een volkshogeschool te vestigen, kreeg Van der Kley de leiding van de voorbereidende werkzaamheden. In 1947 werd hij tot leider van de volkshogeschool 'Overcinge' benoemd. Literaire werken heeft hij niet geschreven. Van der Kley overleed op 28 april 1959 te Meppel. Voor herdenkingsartikelen zie W.S. 1959, 11; J. Homan 1960, 78, 7-8. Huizing (1999a) vermeldt abusievelijk 1895 als ge-

Op 9 augustus 1944 verspreidde het Gewestelijk Bureau een lijst van schrijvers in Drenthe die zich aangemeld hadden. Dat waren: Albert Jan Bijkerk te Meppel, Rein Brouwer te Assen, Hendrik Clewits te Assen, Jan Hendrik Holm te Nieuw-Buinen, Albert Huizing te Buinen, Jantje de Jong-Smith te Gees, Johan Christiaan Christoffel Kornman te Echten, Johannes Albert van der Made te Norg, ds. Johan Sjouke Postma te Assen en Thomas Vos te Meppel.⁶⁶

Eén van deze schrijvers dient hier aandacht te krijgen; de anderen zullen in paragraaf 4 en elders behandeld worden.

De journalist en letterkundige JOHANNES ALBERT VAN DER MADE (geboren 21 augustus 1909 te Rotterdam) is geen 'Drentse' schrijver en valt daardoor enigszins buiten het kader van deze studie. Hij schreef artikelen en recensies in *Groot Nederland*, *De Schouw*⁶⁷ en *De Waag*. Volgens Adriaan Venema was hij een van de eerste literatoren die dienst bij de Waffen-SS namen⁶⁸, maar dat is niet erg waarschijnlijk. Wie dienst nam bij de Waffen-SS - al dan niet via het Vrijwilligerslegioen Nederland - ging naar het oostfront, en zo gingen er vanaf 1941 duizenden. Maar Van der Made bleef tot halverwege 1944 doorschrijven in de genoemde periodieken. Bedoeld zal wel zijn de (politieke) Nederlandsche SS, opgericht in 1940 en in 1942 omgedoopt in Germaansche SS. Velen van deze organisatie meldden zich aan bij de Landstorm Nederland, die in 1943 door de Duitsers was opgericht. Zoals de naam zegt, deed de Landstorm alleen dienst in Nederland en dat was vanaf september 1944 inderdaad het geval toen de geallieerden op Nederlandse bodem stonden. Uiteindelijk kreeg de Landstorm de status van een Waffen SS-divisie; de leiding ervan bestond grotendeels uit Duitsers.

Van der Made woonde slechts korte tijd in Drenthe: officieel van 18 maart tot 1 april 1944 in Norg, wat strijdig lijkt met de vermelding van zijn naam op de cultuurkamerlijst van 9 augustus.⁶⁹ Hij zou zich - volgens Venema - hebben aangesloten bij de Landwacht aldaar, wat, gezien het korte verblijf, niet meer dan een symbolische daad geweest kan zijn.⁷⁰ Vanuit Norg stuurde hij bedelbrieven naar het DVK, dat ontbindingsverschijnselen begon te vertonen en hem niet meer betaalde.⁷¹

Hij was ervan overtuigd, dat de komst van de Duitsers een nieuwe literaire periode ingeluid had: de Nieuwe Romantiek, die een synthese was van romantiek en realisme. Deze periode zou gestalte krijgen door het samengaan van droom en daad, van mythe en werkelijkheid. Het romantisch-realisme van de nieuwe culturele era zag hij in het Nederlandse proza vooral vertegenwoordigd door Ben van Eysselsteijn. In het tijdschrift *De Waag* - opgericht in 1937 en al vóór de oorlog geëvolueerd van rechts-radicaal, via fascistisch naar nazistisch - besteedde hij dan ook in een aantal artikelen in de rubriek *De schrijver en zijn tijd; romantiek en realisme* uitvoerig aandacht aan Van Eysselsteijn en diens werk.⁷² Mogelijk heeft hij in Drenthe ook geprobeerd Ben van Eysselsteijn alsnog voor de Cultuurkamer te interesseren. Deze woonde tijdelijk in Gieten en wist dat Van der Made in de buurt was. Hij voelde zich bedreigd en dook onder in Oosterhesselen.⁷³ In de laatste oorlogswinter probeerde Van der Made de geallieerden uit Nederland te verjagen; daarbij raakte hij gewond aan beide benen. De Ereraad voor de Letterkunde heeft - waarschijnlijk bij verstek - een publicatieverbod tot

boortejaar.

66. NIOD, NKK, inv.nr. 36^b, lijst van Drentse schrijvers.

67. Zie Kelder 1993, passim.

68. A. Venema 1989, 19.

69. GA Norg, Bevolkingsregisters.

70. A. Venema 1989, 31. Wellicht is Van der Made vertrokken naar het opleidingskamp Hoogeveen van de Landstorm, maar daarover zijn geen gegevens beschikbaar.

71. A. Venema 1992, 418.

72. Vgl. Nijkeuter 1996b, 66.

73. Ibidem, 73.

augustus 1955 over hem uitgesproken.⁷⁴ Hij vluchtte naar Duitsland, waar hij op 8 augustus 1981 te Berlijn (Spandau) stierf.⁷⁵

In het voorgaande zijn de namen genoemd van twaalf schrijvers in Drenthe en van één Drent in den vreemde die bij het Letterengilde van de Kultuurkamer geregistreerd stonden. Uit andere bronnen blijkt, dat hieraan nog zeven personen die zich aanmeldden toegevoegd kunnen worden.

Hierna zullen negentien kultuurkamer'leden' (twintig minus Van der Made) besproken of genoemd worden, de meesten in paragraaf 4. Niet-aangeslotenen bij het Letterengilde die in geschrifte de bezetter gediend hebben - journalisten en dilettanten die aan nazi-periodieken bijdroegen - krijgen op de meest relevante plaats een korte bespreking.

2.3. BEMOEIENISSEN VAN DE PROVINCIE

Nadat Nederland gecapituleerd had, bleven de Commissarissen der Koningin in functie, weldra onder de naam Commissaris der Provincie (CdP). Met ingang van 1 september 1941 veranderde hun positie drastisch, doordat toen de Provinciale Staten (en de gemeenteraden) buiten werking gesteld werden.⁷⁶ De CdP kreeg alle 'macht' in de provincie en de Gedeputeerden waren slechts zijn adviseurs, die hij naar believen kon ontslaan en vervangen, en wier aantal hij zelfs kon uitbreiden. Dit alles echter binnen de beperkingen die de Duitse bezetter en zijn satraap in de provincie, de Beauftragte des Reichskommissars, stelden. Nadat de Beauftragte van Overijssel enige maanden de Drentse zaken waargenomen had, kwam er in augustus 1940 een dergelijke functionaris (met personeel) speciaal voor Drenthe. In 1941 werd hij afgelost en de Dritte in der Reihe kwam in 1944. Iedere nieuwe Beauftragte trad hardvochtiger op dan de vorige, maar in dat opzicht volgden zij hun Duitse meester in Den Haag.⁷⁷ De vooroorlogse Commissarissen kregen ontslag zodra zij de Duitse instructies niet al te letterlijk namen of de uitvoering ervan traineerden; een enkeling wachtte de confrontatie niet af en nam ontslag. Zij werden vervangen door NSB'ers.

Voormalig CdK mr. dr. R.H. baron de Vos van Steenwijk bleef tot halverwege mei 1943 aan. Hij werd opgevolgd door mr. dr. J.L. Bouma, tot dan burgemeester van Emmen. Daar was hij in 1927 door het zakenkabinet De Geer naar toe gestuurd om de discipline onder de ambtenaren te herstellen. Dat lukte hem, maar promotie bleef uit - ook (of juist) toen zijn eigen partij, de ARP onder Colijn, in de jaren dertig langdurig aan het bewind was. Deze teleurstelling dreef hem in de armen van de NSB.

De Gedeputeerden-nieuwe stijl kregen de titel bestuursraad. Eén van hen vertrok op eigen verzoek nog vóór De Vos van Steenwijk, een van hen overleed en de overige twee verlieten daarna het provinciehuis. Dat zij in het laatst officieel te boek stonden als waarnemend, tijdelijk en fungerend bestuursraad illustreert wel dat de animo voor dit ambt niet bijster groot was. Zij moesten dan ook meestal lang wachten voor hun ontslaaanvragen ingewilligd werden. Jac. ter Haar was de eerste NSB'er die - in oktober 1943 - bestuursraad werd.⁷⁸ Hij

74. MOW, EK, inv.nr. 35, lijst van uitspraken van de Ereraad.

75. Archief Landeseinwohneramt Berlin. Voor een korte biografische schets zie A. Venema 1989, 13-35 en passim. Venema vermeldt abusievelijk 1982 als jaar van overlijden.

76. L. de Jong 1974, 252.

77. Boekholt in: Heringa 1986, 660.

78. Zie voor de benoeming van Ter Haar RAD, Archief GS, inv.nr. 202180.

kreeg in augustus 1944 assistentie van zijn partijgenoot Joh. Theunisz.⁷⁹ Sterker, Theunisz werd hoofdamtelijk bestuursraad en Ter Haar nevenambtelijk (hij was tevens hoofdredacteur van het *Drentsch Dagblad*).⁸⁰ Alle gewezen Gedeputeerden waren inmiddels verdwenen.

Het is merkwaardig dat binnen het ambtelijke apparaat van de provincie enige doorgewinterde nazi's *nog in het laatste oorlogsjaar* de kans kregen, zich bezig te houden met wat zij onder cultuur verstonden. Dat zij voor henzelf een schijnwereld creëerden, dat hun werk illusoir was, scheen ook de commissaris niet te beseffen.

Zo kwam J.S. Postma, chef van de vierde afdeling van de provinciale griffie, in februari 1944 met plannen om twee prijsvragen uit te schrijven. De eerste was bedoeld voor schrijvers van een werk over Drentse zeden en gewoonten. Postma was van mening dat veel van het oude Drentse volksleven, mede ten gevolge van de oorlog, dreigde te verdwijnen. De tweede prijsvraag zou nieuwe Drentse toneelstukken moeten opleveren. Postma merkte daarbij op, dat de inzendingen direct ten goede zouden komen aan een breed publiek zodra ze opgevoerd werden. Hierdoor zou de belangstelling voor de rederijkerij, "van ouds de uiting van kunsten ten plattelande", weer aangewakkerd worden.⁸¹ Uit aantekeningen in de marge, blijkt dat Bouma hiermee akkoord ging.

Op 11 mei 1944, echter, kreeg toneel niet meer de hoogste prioriteit van Postma: in plaats van een toneelstuk zou er nu een Drentse historische roman - liefst in dialect - geschreven moeten worden.⁸² Als de prijsvragen uitgeschreven zijn, dan hebben de deelnemers waarschijnlijk vergeefse moeite gedaan. Een boek schrijven kost immers op zijn minst een jaar en in mei '45 waren de opdrachtgevers niet meer in staat prijzen toe te kennen.

JOHAN SJOUCHE POSTMA werd op 22 november 1910 geboren te Emmen.⁸³ Na de HBS in Ter Apel deed hij staatsexamen Latijn en Grieks en ging hij in Groningen theologie studeren. Hij voltooide zijn studie aan het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam. Hij werd predikant in Den Horn en hulpprediker bij de doopsgezinde gemeente in Groningen. Door een studie over het aandeel van de doopsgezinden in de ontwikkelingsgang van het pacifisme kreeg hij veel belangstelling voor de Mennonieten-nederzettingen in het buitenland. In 1939 werd hij beroepen in Nederlands-Indië, maar hij moest daarvoor bedanken doordat hij aan tbc bleek te lijden; ruim twee jaar zou hij in Zwitserland (Davos) verpleegd worden.

Na zijn terugkeer in 1941 stelde hij op verzoek van Joh. Theunisz een bibliografie samen over de doopsgezinde kolonisatie in Oost-Europa.⁸⁴ Theunisz was zelf toentertijd ook bezig met een historische studie over de oostkolonisatie, maar dan over het onderwerp in zijn totaliteit. Op 24 februari 1942 hield Postma voor de genazificeerde zender Hilversum II een lezing over het boek van Theunisz *Naar Oostland*, waarin hij opriep deel te nemen aan de strijd tegen de Sovjet-Unie.⁸⁵ Kort daarna vertrok hij naar Danzig, waar hij medewerker van een museum werd. Hij keerde in september 1942 naar Nederland terug en kreeg een functie bij de Centrale Vereniging voor de Opbouw van Drenthe. Als predikant werd hij in de oorlog niet meer beroepen en daardoor had hij - naar eigen zeggen - uit armoede werk gezocht bij de Provinciale Griffie van Drenthe, waar hij hoofd van de vierde afdeling werd.⁸⁶ CdP Bouma had hem benoemd om als stootblok te dienen tussen Opbouw

79. Zie voor de benoeming van Theunisz RAD, Archief GS, inv.nr. 202185. Bouma heeft verklaard dat hij Theunisz vooral had aangezocht als bestuursraad wegens diens belangstelling voor cultuur. (MvJ, CABR, Dossier Theunisz).

80. 'Drentsche kroniek' in: *Drente* 15 (1943) november 18 en 16 (1944) september/december 10.

81. NIOD, CNO, inv.nr. 162^f, notitie Postma aan Bouma van 16 februari 1944. Postma schreef ook een verhandeling, getiteld 'Ons eigen Drenthe', die bewaard wordt bij het MvJ (CABR, Dossier Postma).

82. NIOD, CNO, inv.nr. 162^f, notitie Postma aan Bouma van 11 mei 1944.

83. Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over Postma ontleend aan NIOD, Doc I, 1349.

84. Verscheen in 1941 als een speciaal nummer van *Volksche Wacht*, getiteld *Bibliographie van Mennonitica*.

85. Zie ook A. Venema 1990, 297.

86. PDAC 25.5.1946. Vgl. ook NIOD, KB I, 5527.

Drenthe en de Griffie, die niet al te harmonieus met elkaar omgingen.⁸⁷ Op 2 oktober 1944 werd hij waarnemend burgemeester van Meppel en Nijeveen⁸⁸ en dat was volgens NSB'er Bouma weer een gevolg van het feit dat Postma uit de school klapte over provinciale zaken tegenover zijn broer J.A. Postma, ook NSB'er.⁸⁹

Door het Bijzonder Gerechtshof werd hij op 6 juni 1946 tot drie jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest veroordeeld. Uit beide kiesrechten werd hij ontzet. Hij ging in hoger beroep en schreef een verweerschrift van 33 bladzijden, getiteld *Aan myn rechters*, waarin hij een psychologische verklaring voor zijn gedrag tijdens de oorlog probeerde te geven.⁹⁰ De Bijzondere Raad van Cassatie veroordeelde hem op 10 maart 1947 tot een gevangenisstraf van een jaar met aftrek van de in bewaring doorgebrachte tijd (ruim een half jaar). Ook verloor hij het recht het ambt van predikant te bekleden voor de duur van tien jaar.

Bij deze uitspraak was Postma echter niet aanwezig, want hij was met zijn zwager Jacob Luitjens ('de schrik van Roden') naar Paraguay gevlucht. Onder de schuilnaam Wiebe⁹¹ was hij via Gronau, waar een centraal comité van Mennonitische vluchtelingen uit Oost- en Midden-Europa gevestigd was, naar Bremerhaven getrokken om samen met andere 'displaced persons' aan boord te gaan van een emigrantenschip. Luitjens vertrok onder de schuilnaam Gerhard Harder.⁹²

In Paraguay heeft Postma in de nederzetting Fernheim gewerkt als leraar, predikant en boer. Zijn gezin arriveerde daar in 1950. Ook heeft hij in de landbouwkolonie Witmarsum in Brazilië gewoond. In 1953 dienden The Mennonite Congregations in Zuid-Amerika bij de koningin een verzoek om gratie voor Postma in. Dit werd geweigerd.⁹³ In 1957 meldde hij zich bij de Nederlandse justitie, wat niet meer dan een formaliteit leek: na drie weken Veenhuizen kwam hij weer vrij.⁹⁴ Op 11 april 1957 kreeg hij gratie.⁹⁵ De voorzitter van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, J. Craandijk, zou voor hem bemiddeld hebben.

De tien jaren van ontzetting uit het predikantsambt waren verstreken en Postma wilde graag weer een gemeente dienen.⁹⁶ Hij werd inderdaad binnen een jaar in Warns beroepen. Een jaar later - op 26 februari 1958 - promoveerde hij in Marburg magna cum laude op een proefschrift, getiteld *Das niederländische Erbe der preußisch-rußländischen Mennoniten in Europa, Asien und Amerika*. In 1957 had hij al een akte Duits behaald, waarmee hij daadwerkelijk aan een onderwijsloopbaan beginnen wilde. Vijf jaar lang was hij leraar in Leeuwarden en Harlingen. In 1963 vertrok hij naar de Pfalz in Duitsland, waar hij predikant werd van drie Mennonietengemeenten. Van 1967 tot 1975 werkte hij opnieuw als predikant in de Zuidwesthoek van Friesland: in Warns en in Koudum. In 1977 redigeerde hij het boek *Minnist, us? Vierhonderd jaar Doopsgezind lief en leed op het Friese platteland* (De Tille te Leeuwarden). Drie jaar later verscheen de tweede studie over de doopsgezinden in Friesland, getiteld *De*

87. MvJ, CABR, Dossier Postma, getuigenverklaring J.L. Bouma van 2 februari 1946.

88. DD 4.10.1944.

89. MvJ, CABR, Dossier Postma, getuigenverklaring J.L. Bouma van 2 februari 1946.

90. NIOD, Doc I, 1349.

91. Vriendelijke mededeling van Jack Kooistra te Leeuwarden op 27 april 1998. Zie ook 'Luitjens gebruikte schuilnaam Harder' en 'Speciale privileges binden mennisten [sic] aan Paraguay' in: *The Windmill Herald* 4.4.1983.

92. Zie ook 'Luitjens gebruikte schuilnaam Harder' en 'Speciale privileges binden mennisten [sic] aan Paraguay' in: *The Windmill Herald* 4.4.1983; Post 1992. Vgl. verder: De Mik 1992; Van der Heide 1992 en Van den Berg 1993.

93. MvJ, CABR, Dossier Postma.

94. Goudriaan 1988.

95. MvJ, CABR, Dossier Postma.

96. Aldus zijn dochter Janna Postma in: Goudriaan 1988.

Fryske minnisten en harren sosiëteit (T. Wever te Franeker). Ook schreef hij diverse toneelstukken.

In 1989 kwam Postma nog eens in het nieuws toen hij na publicaties over zijn oorlogsverleden, samenhangend met de opschudding over Jacob Luitjens, bedreigd werd.⁹⁷ Hij overleed op 24 juni 1995 te Appelscha.⁹⁸ Een necroloog noemde hem: "een mens met lichte en zeker ook donkere kanten. (...) Die moest leren leven met mensen, die hem steeds opnieuw als zondebok confronteerden met zijn levensgeschiedenis."⁹⁹

Van 10 tot en met 15 juli 1944 werd in Assen een 'Kultuurweek' gehouden. In navolging van de Duitse geestverwanten trok men van leer tegen de 'entartete Kunst' met de tentoonstelling 'Wansmaak en gezonde kunst'. Deze en een tweede tentoonstelling 'Wie en wat waren onze voorouders' werden gehouden in het gymnasium. Een commissie, bestaande uit medewerkers van officiële instanties als de provincie en de Kultuurkamer, organiseerde culturele activiteiten rond de geboortedag van Rembrandt van Rijn (15 juli). Dat men Rembrandt gekozen had als vlag die de lading moest dekken, berust vermoedelijk niet op toeval. De Duitse cineast Hans Steinhoff had in 1942 de film *Rembrandt* gemaakt en de Duitse instanties beschouwden het werk van de Hollandse meester als een tonbeeld van Groot-Germaanse cultuur (het 'joodse bruidje' waarschijnlijk niet meetellend).¹⁰⁰ Leden van de commissie waren - onder anderen - Postma, J.J. Uilenberg en J.B. Broekhuisen. Zo kwam men tot het proclameren van een 'Rembrandt-week', die - zoals we zagen - ook meer contemporaine aspecten had.

De week ging van start met het openen van de twee tentoonstellingen. Aanwezig waren CdP Bouma, Beaufragte A. Brandes, bestuursraad Jac. ter Haar, het hoofd van de afdeling Beeldende Kunsten van het DVK A. Gerdes, de secretaris van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde Jurriaan van Toll en de burgemeester van Assen H. Boelems. Uilenberg opende het geheel.

Jurriaan van Toll sprak ook; hij was van mening dat juist bij de Drenten het besef van verbondenheid met hun geboortegrond het sterkst ontwikkeld was. Het mag geen verwondering wekken dat daarna een uitgebreid exposé van het begrip Blut und Boden volgde.¹⁰¹ Ter gelegenheid van deze culturele week verscheen ook een speciaal nummer van *Sibbe. Maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde*, dat aan de aanwezigen werd uitgereikt. Op het omslag van dit nummer was een fragment uit een Drentstalig gedicht van L. Koops afgedrukt. Bijdragen van J.J. Uilenberg en J. Holm-Speelman behoorden onder meer tot de inhoud.

Tijdens de afsluiting van de Rembrandt-week werden opnieuw vele toespraken gehouden. Zo sprak bestuursraad Jac. ter Haar over cultuur in Drenthe. Hij vond dat Drenthe op cultureel gebied tot dan toe arm geweest was. Over de Drentse literatuur merkte hij op: "Er zijn Drentse boeken, maar ze zijn er weinig." Als lichtende voorbeelden noemde hij het werk van Harm Tiesing en uiteraard dat van J.J. Uilenberg. "Er is nog veel te doen, voor en aler er

97. Zie bijvoorbeeld *AD* 10.2.1989.

98. GA Ooststellingwerf, Overlijdensakte Postma. Voor herdenkingsartikelen zie Wouda 1996, 11-12 en B.K. Homan 1995.

99. Wouda 1996, 11-12.

100. Zo schreef bijvoorbeeld T. Goedewaagen in *DS* 1 (1942) februari 51-55 een artikel over hem, waarin hij Rembrandt *de Nederlander* bij uitstek noemde. Over de film *Rembrandt* merkt de *Speelfilm-encyclopedie* (1986, 680) op: "een Rembrandtbiografie met enkele valse, onmiskenbaar antisemitische tonen."

101. 'Kultuurweek in Assen geopend. Twee tentoonstellingen in het Gymnasium' in: *DD* 11.7.1944. Vgl. ook *Oostermoer-Noordenveld* 15.7.1944.

gesproken kan worden van een rijk cultureel leven in onze Oude Landschap. Daarom dient het culturele leven in ons gewest te worden gestimuleerd", aldus Ter Haar. Daarna werd door 175 leden van de Jonge Landstand het declamatorium *Boerenjeugd ontwaakt* opgevoerd. De leiding van de avond was in handen van Uilenberg. Na een rede van Joh. Theunisz sloot Uilenberg af met het voorlezen van fragmenten uit zijn manuscript *Het Dorp*.¹⁰² Ook in andere plaatsen werd een Rembrandt-herdenking georganiseerd. In Groningen bijvoorbeeld werd in de Stadsschouwburg een bijeenkomst gehouden waarbij J.S. Postma de gedichten *Rembrandt van Rijn, Nederland, De aole Laandschop* en *Wilhelmus van Nassauwe* [sic] declameerde.¹⁰³

Een meer permanent karakter kreeg het Emmer Lyceum, dat op 6 september 1944 - de dag na Dolle Dinsdag - geopend werd. Men zal er het hoofd wel niet helemaal bij gehad hebben.¹⁰⁴

De eerste rector, overigens, was de historicus dr. D.A. Wumkes. Hij zou na de oorlog samen met Jan Reinders een internationale liederenbundel, *Heer Halewijn. Een nieuwe bundel liedjes*, samenstellen en laten uitgegeven door Van Gorcum.

Inmiddels was Joh. Theunisz, de voormalige voorzitter van de Volksche Werkgemeenschap, in augustus bestuursraad van Drenthe geworden. Hij kwam al spoedig met ingrijpende voorstellen om het culturele leven te centraliseren (en dus de overheidsinvloed te versterken). Kennelijk niet beseffend dat hij en zijn medestanders op een vulkaan leefden, ging Theunisz 'de' cultuur reorganiseren. Of was dit een vorm van escapisme?

Allereerst hield hij zich bezig met het bibliotheekwezen en het Provinciaal Museum.¹⁰⁵ In 1944 werd de 'Provinciale Bibliotheek van Drenthe' gesticht. Hierin wilde men wetenschappelijke werken en periodieken, geheel of gedeeltelijk betrekking hebbend op Drenthe, bijeenbrengen en voor het publiek toegankelijk maken. De bibliotheek werd eerst ondergebracht bij de Provinciale Griffie.¹⁰⁶

In een door hem geschreven nota, getiteld *De Stichting Drenthe*, kreeg het provinciaal cultuurbeleid nader gestalte. Het was de bedoeling, alle in Drenthe op cultureel gebied werkzame verenigingen samen te brengen in één organisatie: de Stichting Drenthe. Theunisz borduurde voort op een idee van J. Linthorst Homan, die in de *NDVA* van 1936 gepleit had voor de oprichting van een Drents Genootschap.¹⁰⁷ Dat was er nog niet van gekomen en dat kwam volgens Theunisz doordat Linthorst Homan zijn oproep niet tot het volk zelf gericht had. Het lezerspubliek van de *NDVA* bestond zijns inziens uit notabelen en intellectuelen en die waren op cultureel gebied al "doodgeorganiseerd".

In juni 1944 had ook Kapteyn van de stichting Saxo-Frisia aan commissaris Bouma een overzicht van Drentse verenigingen en periodieken, voorzien van commentaar, gestuurd. Naar zijn mening heerste er op dat gebied chaos, waaraan het Provinciaal Museum met zijn sterke centrumfunctie het hoofd zou kunnen bieden.¹⁰⁸ Uit dit schrijven blijkt ook, dat Kapteyn gesproken had met provinciaal ambtenaar Postma. Deze had hem meegedeeld, dat er plannen bestonden om aan de Groninger universiteit een bijzonder hoogleraarschap¹⁰⁹ Drentse cultuur

102. 'Waardig besluit van de Rembrandtweek te Assen' in: *DD* 17.7.1944. Zie ook *Oostermoer-Noordenveld* 22.7.1944.

103. *Nv/hN* 17.7.1944.

104. RAD, Archief GS, inv.nrs. 202185 en 202186. Zie hiervoor ook Groenhuis in: Brood 1983, 9-28.

105. *Provinciaal Blad van Drenthe*, nr.1, 15.2.1945.

106. *Drente* 16 (1945) januari/maart 13.

107. Linthorst Homan 1936b, 67-69.

108. NIOD, CNO, inv.nr. 162^f, brief Kapteyn aan Bouma van 1 juni 1944.

109. Niet te verwarren met een *buitengewoon* hoogleraarschap, waarvoor het universiteitsbestuur verantwoordelijk is. Het bijzonder hoogleraarschap in kwestie viel onder de supervisie van de provincie

in het leven te roepen. Kapteyn was het daarmee niet eens; hij had kort daarvoor van het Departement een leeropdracht voor het vak Germaanse volkskunde ontvangen.¹¹⁰ Hij zou voorlopig nog niet met emeritaat gaan (hoewel hij 74 was).¹¹¹

De Stichting Drenthe zou moeten dienen als wetenschappelijk centrum en voorlichtingsinstituut. Wellicht ten overvloede wordt hier opgemerkt dat de nationaal-socialisten aan het begrip 'voorlichting' al vier jaar invulling gaven via het DVK en al elf jaar via het Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda van Josef Goebbels. Om maar te zwijgen over de wijze waarop zij met in hun ogen 'entartete Kunst' omsprongen. Zo niet als collega, dan wel als geestverwant van de mislukte schrijver dr. Goebbels - "Arbeiter der Stirn"¹¹² - moet Theunisz gedacht hebben dat hij veel moois voor Drenthe in petto had.

Onder de Stichting zouden dan weer negen secties vallen, ieder werkzaam op een apart gebied van de cultuur. Iedere sectie zou een 'leider' krijgen met naast zich een adviserende raad. De Drentse literatuur werd ingedeeld bij een onderafdeling 'volkskunst' van de (vierde) sectie voor Volks-, Heem- en Sibbekunde. De studie van taal- en letterkunde, die niet onder de volkskunst te rangschikken viel, werd ondergebracht bij de achtste sectie voor Documentatie, Inventarisatie en Bibliotheek.¹¹³ Bij besluit van de CdP van 27 oktober 1944 werd het beleidsplan gepubliceerd in het *Provinciaal Blad van Drenthe*.¹¹⁴ De publicatie kwam in een fase van de bezetting dat er nauwelijks nog iets te reorganiseren viel. De plannen zijn dan ook niet uitgevoerd. Van de nota werden 500 exemplaren gedrukt. Jan Naarding kreeg er ook een; hoe hij erop reageerde komt nog ter sprake.¹¹⁵

JOHANNES THEUNISZ was geboren op 7 september 1900 in een gedeelte van Stadskanaal dat tot de gemeente Wildervank behoorde.¹¹⁶ Hij bezocht het gymnasium te Assen, daarna studeerde hij geschiedenis en aardrijkskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na zijn doctoraalexamen in 1926 promoveerde hij een jaar later bij prof. dr. H. Brugmans te Amsterdam op het proefschrift *Het Stadhuis te Enkhuizen (1686)*. Daarna deed hij aan de Rijksuniversiteit te Leiden nog een doctoraalexamen klassieke letteren. Hij werd leraar in Middelharnis (1926-1927), Sneek en Leeuwarden (1927-1934) en Zwolle (1934-1941). Hij werd - in november 1941 - sympathiserend lid van de NSB, lid van het Opvoedersgilde, het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde, de Kultuurkamer, de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap, het Verbond van Nederlandsche Journalisten en de Bond voor Heemkunde. Vanaf de oprichting was hij voorzitter van de Volksche Werkgemeenschap (later Germaansche Werkgemeenschap genoemd); in die kwaliteit was hij ook hoofdredacteur van *Volksche Wacht*. Als zodanig werd hij in juni 1943 uitgerangeerd en opgevolgd door prof. dr. G.A.S. Snijder, een archeoloog uit Amsterdam.¹¹⁷ Tevens was Theunisz bestuurslid van de stichting Saxo-Frisia. In april 1941 werd hij vrijgesteld van zijn werk als leraar, om in opdracht van prof. dr. J. van Dam, secretaris-generaal van het Departement van OKW, binnen- en buitenlandse archieven te gaan raadplegen over het onderwerp Nederlandse oostkolonisatie. Om zijn entree bij de 'Behörden' in Oost-Europa te vergemakkelijken, mocht hij van Feldmeyer het uniform -

Drenthe.

110. Vgl. ook Frieswijk 1999, 22-23.

111. NIOD, CNO, inv.nr. 162^f, brief Kapteyn aan Bouma van 1 juni 1944.

112. Kästner, 'Über das Verbrennen von Büchern' (rede) in: Hochhuth z.j., 229-237.

113. RAD, Archief GS, inv.nr. 202186.

114. *Provinciaal Blad van Drenthe*, nr. 26, 2.11.1944.

115. RAD, HDG, inv.nr. 4, brief Naarding aan Mulder van 14 december 1944.

116. GA Veendam, Geboortakte J. Theunisz. Zijn vader, Klaas Theunisz, was brugwachter en zijn moeder, Aaltje Smit, was van beroep vroedvrouw.

Een algemene vragenlijst voor het SS Ras & Sibbeamt werd door Theunisz zeer uitvoerig ingevuld. De biografische feiten zijn grotendeels daaraan ontleend. (NIOD, Doc I, 1688, map A.) Aanvullende feiten zijn gehaald uit het proces-verbaal dat door de PRA Zwolle op 12 juni 1947 tegen Theunisz opgemaakt werd. (NIOD, DOC I, 1688, map A.) Korte biografische schetsen verschenen ook in: Schöffers 1956, 331-332 en Groeneveld 1992, 169-170.

117. Zondergeld 1978, 425.

met pistool - van de Nederlandsche SS dragen. Daarbij kreeg hij de rang van Untersturmführer (luitenant). Theunisz sloot zijn onderzoek af met een aantal publicaties over het onderhavige onderwerp (zie verderop). Voor zijn toewijding aan de SS werd hij op 22 oktober 1942 - als een van de weinige Nederlanders - door Heinrich Himmler onderscheiden met de SS-Totenkopfring.¹¹⁸ In 1941 had Theunisz kans gemaakt op een hoogleraarschap vaderlandse geschiedenis in Leiden of Utrecht of Amsterdam. Voor Groningen was hij ook voorgedragen, maar daar had men hem gepasseerd.¹¹⁹

Inmiddels was hij al ruim twintig jaar actief als beoefenaar van allerlei genres in de publicistiek. Vanaf 1921 schreef hij verzen, romans, essays, artikelen, historische werken en schoolboeken voor geschiedenis en aardrijkskunde. Ook was hij vertaler.

Zijn eerste gedichten werden opgenomen in het tijdschrift *Het Getij*. In overdrachtelijke zin wilde dit tijdschrift een ontmoetingsplaats zijn voor jongeren met belangstelling voor kunst, in het bijzonder literatuur.¹²⁰ In 1923 trad Theunisz zelfstandig voor het voetlicht met zijn verzenbundel *Het Klare Dagen. Een sonate in verzen* (De Gulden Ster te Amsterdam). Tezelfdertijd had Ben van Eysselsteijn gedebuteerd met de poëziebundel *Om 't Hooge Licht*. De recensent van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, die 'Theunisz' in plaats van 'Theunisz' schreef, vond van beide bundels: "(...) Ons zijn zij tijdsverschijnselen en niet de méést hoopvolle."¹²¹

Behalve literatuur behoorden ook muziek, toneel en moderne dans tot de artistieke passies van Theunisz. In de periode 1920-1924 behoorde hij tot de Groninger kunstenaarsgroep De Ploeg.¹²² Achteraf gezien lijkt hij nogal misplaatst in dit gezelschap van avantgardisten in het Groningen van de Roaring Twenties. Een prominent lid van De Ploeg, de graficus H.N. Werkman, zou tijdens de bezetting een principieel tegenstander van Theunisz en zijn broedheren worden - en dat met de dood bekopen. Als student was Theunisz ook een regelmatig bezoeker van de bijeenkomsten ten huize van Henk en Frederica Prakke. Na hun huwelijk (31 maart 1923) waren dezen in Eelderwolde gaan wonen. Hier vormde zich een groep kunstenaars die - genoemd naar het huis van de Prakkes - als de bibliofielen-liga Den Enck door het leven zou gaan. Theunisz behoorde, samen met onder anderen Hendrik de Vries, tot deze vriendenkring van Prakke.¹²³

Tien jaar nadat hij De Ploeg en zeven jaar nadat hij Groningen verlaten had, dook hij op als contribuant van een speciale uitgave van *De Vrije Bladen*, getiteld *Groningsche Dichters* (1934).¹²⁴ Hendrik de Vries was de samensteller van deze bundel, waarin gedichten stonden van poëten die in Groningen woonden of gewoond hadden, zoals Jan H. Eekhout (dichter-prozaïst, geboren in Zeeuws-Vlaanderen, ontspoord tijdens de bezetting), N.E.M. Pareau (H.J. Scheltema, jurist en later hoogleraar), Hendrik de Vries (dichter) en Halbo C. Kool (communist, publicist en vertaler).¹²⁵

Een niet volledige opsomming van Theunisz' vooroorlogse boekpublicaties bestaat uit: *Vloed. Roman uit het visschersleven* (1925), *Op een Punt van Muziek* (1925, dansstudies en verzen), *Het eenzaam hart* (1926, roman), *De diepste drift* (1927, roman)¹²⁶, *Cyclus* (1928, verzen),

118. De onderscheiding wordt bewaard in het MvJ, CABR, Dossier Theunisz.

119. MvJ, CABR, Dossier Theunisz.

120. Kurpershoek-Scherft [1956], passim.

121. J.d.W. in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 34 (1924) januari-juni 359-360.

122. Zie ook Visser 1970, passim. Deze vermeldt voorts (p. 93) dat Theunisz op een feestavond van De Ploeg de aanwezigen choqueeerde door te dansen in zelfgemaakte Griekse gewaden.

123. Prakke 1964a, passim. Zie ook Kooistra 1983, 75-78.

124. Visser 1970, 12.

125. Heutink in: Van Es/Heutink 1985, 16. Vgl. ook Visser 1970, 35.

126. Een roman die handelt over de stad Groningen. Zie Visser 1970, 32.

Keerstroom (1929, roman), *Bimini. Een verzameling prozastukken van moderne schrijvers* (1930, Theunisz was de samensteller), *Verloren Volk* (1933, roman) en *Carolus Clusius. Het merkwaardige leven van een pionier der wetenschap* (1939, biografie).¹²⁷

Ook in de *NDVA* had hij voor de oorlog al gepubliceerd. Voor de almanak van 1939 had hij het artikel 'Een Prinsgezind Meppeler Veerschipper in moeilijkheden te Zwolle in 1786' geschreven.¹²⁸

Theunisz publiceerde tijdens de bezetting in diverse periodieken, zoals *Saxo-Frisia*, *De Schouw*, *De Waag*, *De Schakel*, *Het Nationale Dagblad*, *Volksche Wacht*, *Vorming*, *Hollandische Post*, *SS-Vormingsbladen*, *Deutschtum im Ausland*, *Ontwakend Volk*, *Volk en Bodem*, *De Landstand (in) Drent(h)e* en *De Weegschaal*¹²⁹. Voor de radio hield hij verscheidene lezingen. Binnen de nationaal-socialistische gelederen maakte hij naam als 'lezer' voor het DVK, als jurylid bij prijsvragen en als schrijver met literaire ambities.

Boekpublicaties tijdens de oorlog waren: *Korte geschiedenis van ons Saksenland* (1941, uitgeverij Hamer te Den Haag), *Naar Oostland. Nederlandsche kolonisatie in Europa* (1942, uitgeverij Hamer te Den Haag), *Drie Zwolse memoriën betreffende de Hanze* (1942, uitgeverij Hamer te Den Haag), *De Nederlandsche oostkolonisatie. Meer in het bijzonder die in Brandenburg in de 17e eeuw tijdens de regering van den Groten Keurvorst* (1943, uitgeverij Hamer te Amsterdam), *Het Rijk en de Nederlanden over en uit het boek van Christoph Steding: "Das Reich und die Krankheit der europäischen Kultur"* (1943, uitgeverij Hamer te Amsterdam), *Overijssel in 1795; vanaf het uitbreken der revolutie tot het bijeenkomen van de Eerste Nationale Vergadering* (1943, uitgeverij Hamer te Amsterdam), *Wikings-torm. Een gedicht* (1943, De Amsterdamsche Keurkamer te Amsterdam), *Het ontoegankelijk hart. De roman van Bernardus Paludanus* (1944, De Amsterdamsche Keurkamer te Amsterdam).¹³⁰

Samen met zijn vrouw - M(ildrid) Theunisz-van Neck - vertaalde hij van Hans Venatier *Baljuw Bartold. De groote trek naar het Oosten* (1943, uitgeverij Hamer te Amsterdam). Ook verscheen onder zijn pseudoniem Hans-Erik Clausen het boek *De beroemde Joshua Benedict*.¹³¹ Op het eind van de bezetting voltooide hij nog het manuscript van een roman, getiteld *Eelco van Hilten*. De roman verscheen overigens niet.¹³² Venema typeert hem als "een authentiek ontalent die het binnen de nationaal-socialistische cultuur nog ver wist te brengen."¹³³

Na zijn benoeming tot bestuursraad in Drenthe verhuisde hij in september 1944 naar Assen. Dat hield in, dat hij zijn onderzoekingen in Oost-Europa eraan gaf. Geen wonder, want de Russen waren intussen Warschau voorbij. In januari 1945 werd hij ook benoemd tot lid van het college van curatoren van het Asser gymnasium.¹³⁴

Op 2 november 1948 werd hij door de kantonrechter-plaatsvervanger te Zwolle veroordeeld. Tijdens het proces werd zijn vriend Prakke als getuige opgeroepen. Deze meende dat

127. Gebaseerd op *Brinkman*, passim. In een bibliografie in *Bimini. Een verzameling prozastukken van moderne schrijvers* (Baarn 1930, 254) worden van enige werken andere jaren van verschijning vermeld. Zie voor een bibliografie ook: *Lectuur-Repertorium* 1954, 2455.

128. *NDVA* (1939), 52-55.

129. Vgl. ook A. Venema 1989, 467.

130. Vgl. ook *Brinkman*, passim.

131. Vgl. A. Venema 1992, 189 en 377.

132. A. Venema 1989, 468.

133. *Ibidem*, 466.

134. RAD, Archief Kabinet Gouverneur/CdK, inv.nr. 202187. Vgl. ook Bontekoe 1947, 14.

Theunisz in 1940 door het Duitse wapengeweld volkomen van slag was geraakt.¹³⁵ Theunisz werd veroordeeld tot een vrijheidsstraf gelijk aan de periode van voorlopige internering (tot maart 1948), hij werd ontzet uit het kiesrecht, uit het recht om ambten te bekleden en om een functie bij het onderwijs uit te oefenen.¹³⁶ De Centrale Eerraad legde hem een publicatieverbod tot 15 mei 1950 op.¹³⁷ De Commissie voor de Perszuivering sloot hem uit tot 5 mei 1965.¹³⁸ Bij de PDAC vond hij een betrekking als corrector.¹³⁹ Hij zocht verder emplooi door reeds in 1949 zijn diensten aan te bieden aan Het Drents Genootschap, dat hij probeerde te interesseren voor een studie over Drenthe in de Patriottentijd. Hij vond namelijk dat: "(...) onze vaderlandse geschiedenis nog steeds al te veel uit Holland (wordt) bekeken. Dit viel mij weer op bij het lezen van het boek van Prof. Geyl: De Patriottentijd (Patria-reeks)." Ook deed hij - niet geheel onbaatzuchtig - Het Drents Genootschap een suggestie aan de hand:

"Zou het in het algemeen gesproken, niet in de lijn van het Genootschap liggen en - om niet in dilettantisme te blijven steken - nuttig zijn historische onderzoekingen over speciale onderwerpen in opdracht uit te geven?"¹⁴⁰

Waarschijnlijk heeft hij gedacht dat zijn vriendschap met Prakke uit de jaren twintig hem nog voordeel zou opleveren.

Of het Genootschap op zijn avances is ingegaan, is niet bekend. Wel publiceerde hij in hetzelfde jaar onder het pseudoniem Hans van Assen - om zijn publicatieverbod te omzeilen - de dramatische eenakter *Vergelding* (Toneelfonds De Noordstar te Groningen). Onder dezelfde naam wordt hij vermeld als auteur van het jongensboek *Drie jongens in revolutietijd*, dat in 1955 door M. Stenvert & Zoon in Meppel werd uitgegeven. Het verhaal speelt zich af in Zwolle in de eerste maanden na de omwenteling van 1795. Theunisz, die zichzelf wellicht als een revolutionair beschouwde, zocht al tijdens de bezetting parallellen tussen de Franse tijd en de actualiteit. Daarin was hij niet de enige. Zo hielden Russische historici zich tijdens de Tweede Wereldoorlog bezig met de brand in Moskou van 1812 en J. Presser schreef tijdens zijn onderduik *Napoleon. Historie en legende*. Uiteraard schreven beide landgenoten vanuit totaal verschillende optieken.

In 1950 verzocht hij het Ministerie van Justitie om teruggave van het recht op benoembaarheid in het onderwijs. Dat werd hem op 22 november van dat jaar verleend.¹⁴¹

Op 5 december 1955 vertrok Theunisz naar het Duitse Holzminden, waar hij leraar werd.¹⁴²

Op 7 april 1960 verhuisde hij naar Nordeck, dat hij in 1965 inruilde voor Sagunto in Spanje.¹⁴³ Op 16 april 1979 overleed hij in het ziekenhuis van het naburige Valencia, nadat

135. MvJ, CABR, Dossier Theunisz, proces-verbaal van 12 november 1945.

136. MvJ, CABR, Dossier Theunisz. Vgl. ook NIOD, Doc I, 1688, map A, uitspraak kantonrechter-plaatsvervanger van 2 november 1948.

137. MOW, EK, 235. Vgl. ook NIOD, KB I, 8314 en NRC 27.12.1948. Venema beweert dat Theunisz een publicatieverbod kreeg tot 1953. Een bron noemt hij helaas niet. Zie A. Venema 1989, 466. Waarschijnlijk heeft Venema zich gebaseerd op het archief van de Eerraad voor de Letterkunde. Daarin bevindt zich een lijst waarop vermeld staat dat Theunisz een publicatieverbod tot 1 april 1953 kreeg (MOW, EK, inv.nr. 35). Maar gezien de uitspraak van de Centrale Eerraad, kan geconcludeerd worden dat Theunisz tegen het vonnis van de Eerraad in beroep is gegaan.

138. A. Venema 1988, 221.

139. Groeneveld 1992, 170.

140. RAD, HDG, inv.nr 6, brief Theunisz aan R.D. Mulder van 17 januari 1949.

141. MvJ, CABR, Dossier Theunisz. Vgl. ook NIOD, Doc I, 1688, map A, besluit van het MvJ.

142. GA Assen, Bevolkingsregisters en GA Holzminden, Melderegister.

143. Der Magistrat der Stadt Allendorf (Lumda), brief burgemeester Hormann van 9 december 1997.

zijn vrouw op 14 april thuis was overleden. Het dagblad *YA* van 15 april zou bericht hebben over een 'ongeluk' in huize Theunisz.¹⁴⁴

2.4. DE LANDSTAND EN DE LITERATUUR

De vooroorlogse NSB had voor haar boerenleden een eigen standsorganisatie gecreëerd, het zogeheten Boerenfront. Reeds in december 1940 fuseerde dit 'front' met de bond Landbouw en Maatschappij, die in ieder geval op last van de bezetter zou verdwijnen.¹⁴⁵ Deze fusie leek niet geheel onlogisch, want er waren altijd al relatief veel NSB'ers lid van L en M geweest. Maar zij vormden, uitgedrukt in absolute cijfers, nog steeds een kleine minderheid en daardoor is het te verklaren, dat niet meer dan een kwart van de leden van L en M overging naar de nieuwe organisatie: het Nederlandsch Agrarisch Front.¹⁴⁶ Binnen een jaar, in oktober 1941, werd dit de harde kern van de door hogerhand geproclameerde Nederlandsche Landstand, waarvan alle boeren, tuinders en vissers lid moesten worden. In de leiding werd ook E.J. Roskam benoemd, die daarmee alle stadia vanaf het Boerenfront doorlopen had. Daarmee was de gelijkschakeling in nationaal-socialistische geest voltooid, althans op papier. Weer een jaar later bleek deze 'standsgreep' van de bezetter mislukt: bijna de helft van de boeren weigerde contributie te betalen en de 'boerenleiders' respectievelijk 'buurtboerenleiders' werden door hun mede-agrariërs niet serieus genomen.¹⁴⁷ De politieke propaganda in deze sector ging echter door, waaraan nazistische tendensliteratuur uiteraard haar steentje bijdroeg. De streekroman, alias het 'boerenboek', was het voor de hand liggende genre. Daarin werd de boer als lid van de 'Neuadel aus Blut und Boden' bewierookt.

Ook in de naam Landstand klinkt een zeker heimwee door naar de Middeleeuwse standenmaatschappij, maar dan wel met de boer als een wezen van een hogere orde. Het bestaan van klassenverschillen in de moderne westerse maatschappij werd het liefst verdoezeld en streven naar een klasseloze maatschappij volgens de opvattingen van Marx was een absoluut taboe. Voorts schiepen de nazi's het archetype van de energieke Germaanse boer, wiens lust en leven bestond uit het koloniseren van Oost-Europa.¹⁴⁸

Er bestond ook een praktisch argument voor het in ere houden van de boer. Vanaf het begin had het Derde Rijk gestreefd naar de hoogste graad van autarkie, vanzelfsprekend met het oog op de oorlog die welhaast een doel op zichzelf was. Op industrieel gebied was deze politiek op voorhand tot mislukken gedoemd wegens gebrek aan zeer essentiële grondstoffen, wat ook in bezet Nederland geleid heeft tot een draconische rantsoenering van aardolieproducten en de vorderingen van koper en tin. Maar op agrarisch gebied is Hitler-Duitsland min of meer zelfverzorgend geweest, hoewel tropische landbouwproducten tijdens de oorlog node gemist werden. Bovendien moest de landbouw in de bezette gebieden - waaronder Nederland -

144. Brief Consulaat der Nederlanden te Valencia van 23 januari 2001. Cor Rodenburg deelde op 8 mei 1998 mee dat Theunisz op 17 april 1979 was overleden. Ook Groenveld 1992, 169-170 vermeldt deze datum. Vgl. ook C. R[odenburg]. 1998. Kooistra 1983, 78 merkte over het overlijden op: "Zijn deerniswekkende dood samen met zijn vrouw staat in de ernst van de oorlogsbranden aan de einder, uit zijn gedicht; bij Theunisz gaan werkelijkheid en literatuur haast griezelig gelijk op."

145. Linthorst Homan 1974, 114-115.

146. Gerding/Hagen, 'Drenthe in de jaren 1920-1945' in: Gerding/Hagen 1985, 4-5.

147. Klein in: Paape 1971, 2348-2352. Van der Leeuw in: Paape 1971, 1617.

Vgl. ook L. de Jong 1975, 481-489.

148. 'De schrijvende Oostlandboer' in: *PDAC* 25.2.1947.

substantieel bijdragen aan de Duitse voedselvoorziening. Het is dus geen wonder dat de boer, ook in economisch opzicht, meer dan normaal gewaardeerd werd.¹⁴⁹

Binnen de Landstand kreeg de predikant W.E.M. Eggink uit Nijega aandacht voor zijn ideeën over literatuur. Voor het maandblad *Volk en Bodem* schreef hij geregeld essays over het boerenboek en voor de radio hield hij lezingen over hetzelfde onderwerp.¹⁵⁰ Reeds in L en M was hij actief geweest als lid van de jeugdcommissie, samen met L. Weijer en D.W. Kok. Hij had naam gemaakt als boekbespreker op streekbijeenkomsten van L en M en de daartoe behorende Agrarische Jeugdbeweging (opgericht 1934/1935). Voor laatstgenoemde organisatie gaf hij ook lessen heemkunde.¹⁵¹ Hij doorliep de stadia die tot de Landstand leidden en ging in de jongerenbeweging van deze organisatie een belangrijke rol spelen. *Volk en Bodem*, dat achtereenvolgens de periodiek van het NAF en de Landstand was, bevatte in 1942 Egginks artikel 'Onze boerenboekerij. Wat lezen we in den winter?'.¹⁵² Hij vond het goede boerenboek "één van de beste middelen tot deze zoo noodzakelijke zelfkennis" en gaf daarom een drietal criteria waaraan een dergelijk opus moest voldoen:

"In de eerste plaats zullen we hebben te vragen, of het boek een boereigen schepping is van een schrijver of schrijfster uit de eigen boerenomgeving, geboren uit den drang om zijn of haar volk iets te zeggen omtrent den eigen boerenstand en de kennis van dien stand bij het volk te vermeerderen. In de tweede plaats dient te worden nagegaan, of de verhoudingen, die in het boek worden weergegeven, menselijk en mogelijk zijn. (...) In de derde plaats dient gevraagd te worden of er niet gezondigd wordt tegen de zeden en gewoonten van de in het boek beschreven menschen."¹⁵³

Samengevat komt het erop neer, dat het boerenboek meer een sociologische verhandeling dan een roman moet zijn. Hoewel het begrip 'schepping' bij de essayist bekend lijkt te zijn, beschouwt hij de schrijver nauwelijks als een scheppend kunstenaar. Verbeeldingskracht en emoties lijken er niet toe te doen, *Wahrheit* gaat voor *Dichtung* en aan stijl wordt geen aandacht besteed. Niet ontkend kan worden dat de zo gewenste beschrijvingskunde zonder artistieke pretentie een belangrijke, *maar niet de enige*, plaats inneemt in de werken van bijvoorbeeld Harm Tiesing en Lucas Jonker. Zij waren echter in de jaren dertig geheel of goeddeels uitgeschreven en dat maakt benieuwd naar de invloeden die zij in hun jonge jaren hadden ondergaan - ook van de algemeen-Nederlandse literatuur.

Harm Tiesing heeft zich daar eens over uitgelaten: "Ze maakt now aal maor sonnetten en zukke dingen. Verzen, daor 't vaoderlands hart zuk bij verheffen kan, die komt er umtrent niet mer."¹⁵⁴ Het is duidelijk dat het estheticisme van de Tachtigers hem niet aansprak. Het lijkt

149. H.H. Vleesenbeek in: Paape 1971, 2330-2336.

150. Hij werd op 26 april 1910 te Made geboren. Het Tribunaal voor het arrondissement Leeuwarden veroordeelde hem op 7 oktober 1946 tot een gevangenisstraf gelijk aan de voorlopige internering en een boete van vijfhonderd gulden. Zie NIOD, Doc I, 411.

151. L. Weijer 1942, 193-200. Ook dit artikel maakt niet volkomen duidelijk hoe de agrarische jeugdorganisaties achtereenvolgens geheten hebben. Vast staat dat de Agrarische Jeugdbeweging in de winter van 1934/1935 werd opgericht en vijf jaar later ruim 6000 leden telde. Daarna vallen bij Weijer de namen Agrarische Jongerenbeweging en Agrarische Jongeren. Op dat moment scheen men in de Landstand niet te weten hoe de eigen jeugdorganisatie officieel zou moeten heten; uiteindelijk werd de naam De Jonge Landstand. In de paragraaf 'Toneel' zal blijken, dat kranten het soms niet al te nauw namen met de terminologie en verslagen gaven over toneeluitvoeringen van de 'Jeugdafdeling van de Landstand'. In *HNL* werd in november 1942 verslag gedaan over bijeenkomsten van de 'Landjeugd van den Ned. Landstand'. Zie *HNL* 2 (1942) november 62.

152. *V&B* (1942), nr. 8, 459-462.

153. *Ibidem*, 460.

154. *Zien broed verloren*. Assen [1945], 11.

erop dat hij zich meer thuis zou voelen bij de naturalisten, die immers streefden naar een zo natuurgetrouw mogelijke dialoog.¹⁵⁵ Aan de andere kant hadden Tiesings tijdgenoten van kort na Tachtig nog altijd waardering voor het 'schone' naast het 'goede' en het 'ware'.

Hoe dan ook, Egginks visie op de plattelandsliteratuur is eng-provincialistisch; negeert bovendien het bestaan van de creatieve geest. Zijn opvattingen, evenwel, werden al voor de oorlog verkondigd door Drentse recensenten van andere politieke richting.¹⁵⁶ Daarin ligt mogelijk een verklaring voor het feit dat de Drentse literatuur omstreeks 1940 al in het slop zat en, in tegenstelling met die van de negentiende eeuw, elan miste.

Eggink schreef over het niet aan één bepaalde regio gebonden boerenboek, dus hoeft het niet te verbazen dat Ger Griever enkele maanden later in een interview ongeveer hetzelfde standpunt bleek in te nemen (zie paragraaf 2.2.).¹⁵⁷

Rest nog de vraag of dit een typisch nazistische visie op de regionale literatuur was. Door het ontbreken van uitgesproken politieke meningen is dit niet het geval, maar het gevaar lag op de loer. Het nationaal-socialisme had er alle belang bij dat de boerenstand een gesloten gemeenschap bleef, de blik naar binnen gericht, immuun voor welke propaganda ook en dienstbaar aan de nationale economie. En ook de negatie van - of de minachting voor - de vrije, echt-creatieve kunstenaar is een kenmerk van de nazileer.

Bij zijn artikel voegde Eggink een lijst van goede boeken en plattelandsromans, ingedeeld per provincie. Drenthe komt hierop niet voor; Groningen wel met auteurs als Rein Brouwer, Jant Nienhuis en Ger Griever. Op dezelfde lijst staan ook auteurs die minder aan te bevelen waren, onder wie Anne de Vries.¹⁵⁸

3. ORGANISATIES

3.1. DE STICHTING SAXO FRISIA¹⁵⁹

Toen het gewestelijk bureau van de Kultuurkamer geopend werd, was in het Noorden al een nationaal-socialistische culturele organisatie werkzaam. Op 18 januari 1941 hield de hoogleraar J.M.N. Kapteyn op een bijeenkomst van de Volksche Werkgemeenschap een rede, waarin hij de bundeling van volkse krachten in het Noorden bepleitte. De rede, getiteld *Friezen en Saksen, twee loten van den Germaanschen stam*, verscheen daarna in druk.¹⁶⁰

Besloten werd tot de oprichting van de stichting Saxo-Frisia. De naam had in het Noorden al enige bekendheid, want sinds 1939 gaf Van Gorcum in Assen een tweemaandelijks tijdschrift *Saxo-Frisia* uit. Kapteyn was als redacteur ook hiervan de auctor intellectualis. Reeds in 1940 hadden Kapteyn en Jan Naarding in *Saxo-Frisia* erop aangedrongen, dat er een Fries-Saksische organisatie zou komen, die zich bezig diende te houden met de bestudering van de

155. Zie ook Anbeek 1982, 62.

156. Vooral de recensies van Jan Naarding in het maandblad *Drente*, voor en tijdens de oorlog, kennen als belangrijkste toetssteen 'het echte boerenleven'. Ook R.D. Mulder hield zich aan deze maxime. Zie ook de anonieme recensie van L. Jonkers *Harm, Boer'nlèv'n an de Riest* in: *Drente* 12 (1941) juni 92-93.

157. Sassen 1942, 520-521.

158. *V&B* (1942), nr. 8, 460-462.

159. Zie voor uitgebreide overzichtsartikelen van de stichting, Broekema in: Boiten 1980, 192-193; Boekholt 1988, 72-73 en Zondergeld 1978, 383-387.

160. *HNL* 1 (1941) oktober 32. Zie voor de oprichting ook *VW* 5 (1941) lentemaand 1. Vgl. voor de doelstelling van de stichting ook een door S.J. v.d. Molen geschreven brochure. Zie hiervoor NIOD, Doc II, 718.

geschiedenis, de folklore, de taal en de kunst van de drie noordelijke provincies. Naarding pleitte daarbij voor een genootschap om dit na te streven; voor Kapteyn stond de organisatievorm nog niet vast.¹⁶¹

De stichting Saxo-Frisia had politieke bedoelingen. De belangrijkste daarvan waren:

" (...) het wekken en bevorderen van de kennis, d.i.: het bewustzijn van het volkswezen der Friezen en Saksen, d.w.z. der bewoners van het Noorden des lands, en hun plaats aanwijzen eenerzijds in het Nederlandsche volk, anderzijds in hun betrekkingen tot hun Oostelijke naburen, en in ruimer verband met de geheele Germaansche wereld."¹⁶²

In november 1941 kwam de stichting rechtstreeks onder de leiding van Johannes Hendrikus ('Henk') Feldmeyer, geboren in Assen en voorman van de Nederlandsche SS.¹⁶³ In werkelijkheid is de stichting nooit onafhankelijk geweest, want Saxo-Frisia werd een regionale afdeling van de in september 1940 opgerichte Volksche Werkgemeenschap, die op haar beurt weer deel uitmaakte van de Duitse SS-organisatie Ahnenerbe. Daardoor was Kapteyn evenals Feldmeyer ondergeschikt aan dr. Hans E. Schneider, leider van het Ahnenerbe-filiaal in Nederland. Schneider had de Volksche Werkgemeenschap geformeerd uit een voor de oorlog opgerichte racistische volkskunde-organisatie Der Vaderen Erfdeel.¹⁶⁴ In Friesland ontstond kort na de oprichting van Saxo-Frisia een nieuwe culturele organisatie onder de naam Fryske Rie, maar dit was geen ideologische doch slechts een regionalistische reactie. Deze stichting werd geïncorporeerd in Saxo-Frisia en heette vanaf 24 mei 1941 Fryske Rie fen Saxo-Frisia. In het grotendeels Friestalige orgaan van deze stichting, *It Fryske Folk* geheten, publiceerde van de Drenten alleen Uilenberg. Hij schreef voor het tijdschrift een kort verhaal.¹⁶⁵ De communis opinio onder historici is, dat de stichting Saxo-Frisia geen grote rol heeft kunnen spelen.

Kapteyn heeft herhaaldelijk geprobeerd Drenthe mee te krijgen. Zo werden diverse bijeenkomsten in Drenthe gehouden. Op 27 en 28 september 1941 was er in Norg een bijeenkomst; onder leiding van H. Moed en J.J. Uilenberg werden twee excursies gemaakt. Jac. Spa, J.H. Holm, Ger Griever en J.M. Minnema hielden lezingen.¹⁶⁶ Uilenberg werd daarna een geliefd spreker bij Saxo-Frisia, want hij hield meer dan eens lezingen en voordrachten voor de stichting.

Op 31 januari 1942 was er een bijeenkomst van Saxo-Frisia in de bovenzaal van het Concert-huis in Assen; Kapteyn en Joh. Theunisz hielden lezingen.

"Wij bevelen deze bijeenkomst vooral in de belangstelling onzer leden en abonné's in Drente en den Frieschen Zuidoosthoek aan en vestigen er de aandacht op, dat introductie is toegestaan.",

annonceerde men in *Het Noorder Land*.¹⁶⁷

Op 3 maart 1942 richtten enkele inwoners van Borger de 'Werkgroep Borger der Stichting Saxo-Frisia' op, waarvan 160 personen lid werden. Men was van mening dat het culturele leven in Borger een te stedelijk karakter had, waardoor het volkse element onvoldoende tot

161. Naarding 1940, 49-53.

162. Aldus een brochure van de stichting, geschreven door de secretaris S.J. v.d. Molen. (NIOD, Doc II, 718). Vgl. ook Kapteyn 1942, 10-16.

163. Zie voor hem L. de Jong 1973, 579-580.

164. Zondergeld 1978, 385.

165. Ibidem, 546 (noot 126).

166. *HNL* 1 (1941) oktober 32. Zie voor een programma van de bijeenkomst NIOD, Doc II, 718.

167. *HNL* 1 (1942) januari 116.

uiting kwam. De werkgroep wilde zich vooral bezig gaan houden met toneel, zang en volksdans; ook wilde men deelnemen aan het culturele opvoedingswerk van Saxo-Frisia.¹⁶⁸ Voorzitter van de werkgroep werd een zekere Nieuwhof. In september 1942 werd van de voorzitter afscheid genomen, doordat hij naar elders vertrok. Hij werd opgevolgd door Aling.¹⁶⁹

Diezelfde maand kwam de stichting ook met een nieuw propagandageschrift voor de dag. Deze brochure, getiteld *Drente spreekt. Een woord van de Stichting Saxo-Frisia* en geschreven door Kapteyn, richtte zich voornamelijk tot de Drenten; met de kennelijke bedoeling leden te winnen voor Saxo-Frisia.¹⁷⁰ R.D. Mulder besprak de brochure in het maandblad *Drente*. Dit artikel geeft weer eens lucht aan de aloude frustratie van de culturele bovenlaag in Drenthe, ook tijdens de bezetting. Daarop speculeerde ook Saxo-Frisia - en niet zonder succes. Mulder merkte op:

"De historische beschouwingen over de bodem en bevolking der Drentsche zand-en veengebieden, welke de inhoud van deze brochure vormen, zullen voor de regelmatige lezers van ons maandblad - belangstellend in en daardoor bekend met de geschiedenis van ons gewest - geen nieuwe klanken vormen: waarschijnlijk komen echter 'Hollanders' door het lezen van 'Drente spreekt' tot een andere kijk op onze, dikwijls zoo ten onrechte miskende, provincie en daardoor tot grootere waardeering van deze streek en zijn cultuur."¹⁷¹

De werkgroep in Borger hield regelmatig bijeenkomsten, 'dorpsavonden' genoemd. Een ervan, op 30 december 1942, trok honderd bezoekers. Een toneelgroep onder leiding van Dorenbosch voerde die avond het toneelstuk *Na twintig jaren* van Hekman op. Centraal thema van het stuk was (uiteraard) de tegenstelling tussen het platteland en de stad. Daarna werden onder leiding van het schoolhoofd K. Pieper uit Gasselte enige volksliedjes gezongen.¹⁷² "Het was een goed geslaagde, echt gezellige dorpsavond", berichtte *De Landstand in Drenthe*.¹⁷³ Een klein jaar later kondigde een advertentie in het *Drentsch Dagblad* aan, dat er op 10 december 1943 in Borger weer een dorpsavond gehouden zou worden. Op het programma stonden de stukken *Ainegst kind* van C. Melles-v.d. Meulen en *Appie bringt oetkomst* van J. Zijl.¹⁷⁴

Ook in Assen werd een 'werkgroep' opgericht. Op 27 november 1943 hield de werkgroep i.o. een bijeenkomst voor 300 belangstellenden. De Beaufragte H. Sellmer en de CdP J.L. Bouma waren ook aanwezig. In de pauze las de dichteres Roelie Wilms uit eigen werk voor. Na een lezing van Kapteyn werd besloten, definitief op de ingeslagen weg voort te gaan.¹⁷⁵ Kapteyn zelf installeerde deze groep.¹⁷⁶ Op 26 februari en 18 maart 1944 hield de stichting opnieuw bijeenkomsten in Assen. Na afloop van de eerste meldde zich nog één lid aan.¹⁷⁷ Aangemoedigd door het succes in Assen probeerde men ook in Meppel een afdeling van de

168. *HNL* 1 (1942) maart 188. Boekholt vermeldt dat in Borger 170 personen lid waren van Saxo-Frisia. Zie Heringa 1986, Annotatie 116 (noot van p. 666).

169. NIOD, Doc II, 718.

170. *HNL* 2 (1942) oktober 30-31. Vgl. ook NIOD, Doc II, 718.

171. *Drente* 14 (1943) maart 70.

172. *HNL* 2 (1943) januari 128. Vgl. ook NIOD, Doc II, 718. *De Landstand in Drenthe* (8.1.1943, 11) vermeldde dat er meer dan 200 bezoekers geweest waren.

173. *De Landstand in Drenthe*, 8.1.1943, 11.

174. DD 4.12.1943. Beide toneelstukken verschenen bij de firma F. Mulder te Groningen in druk.

175. 'Werkgroep Assen van Saxo-Frisia opgericht' in: DD 1.12.1943.

176. NIOD, HSSPF, inv.nr. 379^A, maandrapport over december 1943.

177. *HNL* 3 (1944) Pasen 179.

grond te krijgen. Of dit gelukt is, liet zich niet achterhalen. Het ledental groeide gestaag; in een rapport hierover werd opgemerkt dat er op 31 januari 1944 791 leden in Drenthe waren.¹⁷⁸ Met Pinksteren 1944 hield men nog een excursie naar Oosterhesselen en Gees.¹⁷⁹ Toen Kapteyn in september 1944 naar Oostenrijk vertrok om daar (zogenaamd?) een publicatie voor te bereiden, kwam er een einde aan de activiteiten van de stichting Saxo-Frisia. In die dagen namen zijn geestverwanten - als uitvloeisel van Dolle Dinsdag - nogal massaal de wijk naar het Oosten. Wellicht is er discussie mogelijk over de vraag, wat Kapteyn werkelijk met zijn reis beoogde.

3.2. STUDIEKRING D.H. VAN DER SCHEER

Het woord studiekkring geeft al aan, dat hier geen sprake is van een organisatie die officiële erkenning - rechtspersoonlijkheid - nastreefde. Om laatstgenoemde status te verkrijgen zou men inmenging van de bezetter, zowel op organisatorisch als op ideologisch gebied, moeten dulden. En dat wilde men niet. Was de studiekkring 'dus' een *illegale* organisatie? Mede-oprichter Prakke heeft na de oorlog vaak geprobeerd deze indruk te wekken, maar daar is veel tegen in te brengen - zoals verderop zal blijken.¹⁸⁰

In 1941 kwam de scheikundige R.D. Mulder (1910-1974)¹⁸¹ - doordat hij een verzameling knipsels over Drenthe wilde laten inbinden - in contact met H.J. Prakke, zoals bekend directeur van de uitgeverij en drukkerij Van Gorcum & Comp.¹⁸² De beide heren besloten al spoedig een studiekkring op te richten, bestaande uit personen die geïnteresseerd waren in de culturele geschiedenis en ontwikkeling van Drenthe. Als eerste nodigde Prakke mej. A.J. Scholte (1878-1980)¹⁸³, bibliothecaresse van de Asser Leeszaal uit, en gedrieën probeerden zij meer leden te vinden.

Op 12 maart 1941 kwam voor het eerst een groepje belangstellenden ten huize van Prakke bijeen. In de daaropvolgende maandelijkse vergaderingen hield men beurtelings een lezing over een onderwerp naar eigen keuze. De club was aanvankelijk erg klein; zelfs anderhalf jaar later waren er niet meer dan negen 'leden'.¹⁸⁴ G.J. ter Kuile, ds. Wierenga, L. Braaksma, mej. T.J. Servatius, J. Westra van Holthe, T. Jarings en de eerstgenoemde drie vormden de beginnersgroep. Hun lezingen voor de studiekkring gingen vooral over historische onderwerpen.¹⁸⁵ De kring had statuten noch reglementen: van een officiële status was dan ook geen sprake. Op de eerste bijeenkomst hield Prakke een lezing over de Coevorder uitgever Dubbeld Hemsing van der Scheer, één van de drie Podagrissen (zie hoofdstuk I). Naar hem werd - op voorstel van mej. Servatius - de studiekkring genoemd.¹⁸⁶

178. NIOD, HSSPF, inv.nr. 17^d, rapport van februari 1944.

179. *HNL* 3 (1944) juni 238.

180. Vgl. ook Nijkeuter 2000, 17-18.

181. Roelof Daniël Mulder werd op oudejaarsdag 1910 geboren te Assen. Hij overleed op 27 januari 1974 te Haren. Zie voor herdenkingsartikelen Prakke 1974b, 41 en Prakke 1975b, 7-24.

182. Zie Mulder 1967, 24-25.

183. Anne Jantine Scholte werd geboren op 30 november 1878 te Ulrum (GA De Marne, Geboorteakte). Zij bleef ongehuwd en overleed op 23 april 1980 te Assen (GA Assen, Persoonskaart A.J. Scholte).

184. RAD, HDG, inv.nr. 4, brief Mulder van 4 september 1942.

185. Scholte 1967, 22-23.

186. Prakke 1949, 161. Vgl. ook Scholte 1951, 8.

TJABERTHA JOHANNA ('Bertha') SERVATIUS was een zeer trouw bezoeker van de studiekering-bijeenkomsten. Ze werd op 8 maart 1880 geboren te Leeuwarden. Na haar eindexamen HBS te Leeuwarden ging ze in de ziekenverpleging werken, waardoor ze tenslotte in dienst kwam bij het Wilhelminaziekenhuis te Assen. In de Drentse hoofdstad woonde ze in 'Huize Boschlust'. Voor de oorlog voelde ze zich enige tijd aangetrokken tot de NSB, maar op den duur kwam ze tot de conclusie dat de beweging een antichristelijk karakter had, waardoor daadwerkelijke toenadering achterwege bleef. Haar eerste lezing voor de Drentse studiekering ging over de dichter Hajo Albert Spandaw (Servatius was familie van hem). Spandaw werd op 23 oktober 1777 in Vries geboren en overleed in 1855 in Groningen. Bekend werd vooral zijn gedicht *De nieuwe haring* (1814). Servatius had veel belangstelling voor geschiedenis en schreef hierover artikelen voor verscheidene periodieken. In haar jonge jaren had ze ook enkele proeven van bellettrie geleverd: een novelle, getiteld *De verzoening*, werd niet uitgegeven. Voorts schreef ze enige versjes, bijvoorbeeld voor de *NDVA*. Servatius werd in brede kring bekend door de lezingen die ze hield; deze gingen meestal over markante vrouwen. Deze savante hield zich in het tijdperk van de eerste feministische golf al bezig met wat men tegenwoordig vrouwenstudies zou noemen.¹⁸⁷ Zij overleed op 8 oktober 1949 te Assen.¹⁸⁸

Prakke heeft beweerd dat de studiekering is voortgekomen uit de in oprichting zijnde stichting 's Lands Noordererf (november 1940 - april 1941), die van de bezetter geen toestemming gekregen heeft om zich volledig te ontplooien.¹⁸⁹ R.D. Mulder heeft dit gepreciseerd door mee te delen, dat de studiekering opgericht werd als Drentse tak van 's Lands Noordererf (dat alleen maar een aanloopfase gekend heeft).¹⁹⁰ Deze stichting werd nodig geacht om ongewenste, vreemde invloeden op het culturele leven in Friesland, Groningen en Drenthe tegen te gaan. Dit doel leek op dat van de Volksche Werkgemeenschap, die twee maanden daarvoor was opgericht. Maar de vraag is wat men onder 'ongewenste vreemde invloeden' verstond. Gezien haar oorsprong en de daarop volgende ontwikkelingen verzette de Volksche Werkgemeenschap zich tegen joodse, Amerikaanse en negroïde invloeden. 's Lands Noordererf was in ieder geval neutraler, dus minder geschikt voor de Duitse propaganda. Het was een initiatief van dr. J.J. de Vries, Johan Dijkstra en Jan Ubink. Het voorlopige secretariaat van de stichting was gevestigd aan de Noorderhaven in Groningen, het huisadres van Jan Ubink.¹⁹¹ Het drietal had zijn plannen openbaar gemaakt op 17 januari 1941.¹⁹² Merkwaardig is, dat één dag later de stichting Saxo-Frisia het levenslicht aanschouwde, eveneens in Groningen. Zoals wij zagen kon Saxo-Frisia wel de goedkeuring van de bezetter wegdragen; Kapteyn was dan ook een vertrouweling van de nazi's. Prakke werd door de initiatiefnemers van 's Lands Noordererf aangezocht voor een bestuursfunctie en begon voortvarend een Drentse "werkgemeenschap" te organiseren, die - naar hij hoopte - zou uitgroeien tot "het Drentsch Genoot-

187. Broomans in: Hoogendijk 1991, 135-136.

188. GA Assen, Persoonskaart T.J. Servatius. Zie voorts 'Mej. Servatius teraardebesteld' in: *PDAC* 12.10.1949; Prakke 1949, 161-163 en Scholte 1951, 7-14.

189. Prakke 1975a, 119.

190. R.D.M[ulder]. 1947h.

191. NIOD, Doc II, 718, brochure 'Stichting 's Lands Noorder Erf in wording. Streven naar culturele samenwerking in het Noorden des lands'. Als eerste bestuursleden traden op: J.H. Tonckens-Harders, R. Clevering, Joh. Dijkstra, J. Poortman, H.J. Prakke., C. Reisma, D. Schortinghuis, G.H. Streurman, J. Ubink, J.J. de Vries en J.P. Wiersma. Zie persoonlijk archief J. Poortman in De Wijk, Ontwerp stichtingsbrief " 's Lands Noorder Erf".

192. *NRC* 17.1.1941. Vgl. ook *Nv/hN* 17.1.1941, waarin J.P. Wiersma een uiteenzetting over de stichting geeft.

schap".¹⁹³ Spoedig kon hij zich geheel voor zijn Drentse ideaal inzetten: de stichting was in de knop gebroken.¹⁹⁴

Volgens Prakke was de studiekering in het begin een semi-illegale organisatie, die zonder toestemming van de bezetter geheime bijeenkomsten hield. Dit moet echter sterk gerelativeerd worden. Zo verscheen in het maandblad *Drente* van oktober 1942 de mededeling (ongetwijfeld van R.D. Mulder): "De kleine groep Drente-vorschers, vereenigd in de studiekering 'D.H. van der Scheer', tracht o.a. te komen tot een volledig overzicht van de publicaties betrekking hebbend op Drente."¹⁹⁵ Voorts communiceerde men zonder omwegen per post en bovendien hoefde voor bijeenkomsten in huiselijke kring geen toestemming gevraagd te worden.

De huiskamerbijeenkomst was tijdens de bezetting een wijdverbreid fenomeen in heel Nederland. Kunstenaars en geleerden die het bij de bezetter verbruid hadden - bijvoorbeeld doordat ze zich niet lieten registreren door de Kultuurkamer - gaven in deze typisch Nederlandse ambiance concerten, kleinschalige toneelopvoeringen, voordrachten, lezingen etc. Dergelijke evenementen werden dikwijls 'zwarte avonden' genoemd. Ook op dit gebied lag de verrader op de loer, soms in de persoon van een correspondent van de Kultuurkamer. Het is echter niet bekend, of Uilenberg ook dit soort diensten aan de bezetter bewezen heeft. H. Clewits, hoofdredacteur van de *PDAC*, heeft geschreven over een 'zwarte avond' ten huize van de familie Kortenhorst te Assen, waarop Albert van Dalsum voordroeg uit *Lucifer* van Vondel. Naar eigen zeggen zou Clewits ook clandestiene lezingen gehouden hebben, wat niet geheel onmogelijk lijkt als wij aannemen dat hij tegen wil en dank lid was van de Kultuurkamer.¹⁹⁶ Met de nodige goede wil kan men de bijeenkomsten van de studiekering ook als 'zwarte avonden' beschouwen, hoewel er geen 'verboden' artiesten optraden. Maar Prakke en zijn schare schuwden de openbaarheid niet, zoals wij reeds zagen.

In 1943 organiseerde men 'de Podagristerherdenking'. Het was een eeuw geleden dat het eerste deel van *Drenthe in vluchtige en losse omtrekken* verschenen was. Reeds in 1941 was in het maandblad *Drente* op deze verjaardag vooruitgelopen. Men had toen meegedeeld, dat er plannen bestonden om het heuglijke feit te vieren met een geïllustreerde heruitgave van het hoofdwerk van de Podagrister. Deze zou moeten verschijnen in een door Van Gorcum uit te geven nieuwe reeks 'Drentsche Klassieken'.¹⁹⁷ In januari 1943 berichtte het DVK aan Van Gorcum dat in verband met de papierschaarste de uitgave niet gerealiseerd kon worden.¹⁹⁸ Niettemin zond het DVK een half jaar later het 'manuscript' nog ter beoordeling aan P.J. Meertens, daarbij meedelend dat er niet genoeg papier was voor alle afleveringen.¹⁹⁹ Ook dit leidde tot niets; pas in 1974 is het hele werk herdrukt.

193. Karel 2001, 24-25.

194. Prakke 1975b, 7-24. Een voorstudie van dit levensbericht publiceerde Prakke als 'in memoriam dr. r.d. mulder' in: *Drenthe* 46 (1974) maart 41.

195. 'Drentsch repertorium I' in: *Drente* 14 (1942) oktober 28. Het repertorium zou uit tien rubrieken bestaan, kondigde men aan. Daarna volgde uit rubriek 7 (rechtsgeschiedenis) het eerste gedeelte van een bibliografie van de Drentse rechtsgeschiedenis, samengesteld door mr. G.J. ter Kuile jr. Er zou één vervolgartikel verschijnen; de andere rubrieken zijn nooit aan de orde gekomen. Wel begon in september 1943 in het maandblad een serie artikelen 'Prof. Gosses' nagelaten werk over Drente', geschreven door dezelfde Ter Kuile. Ook hierbij werd onbekommerd meegedeeld dat de artikelen de neerslag waren van een voordracht voor "den kring 'D.H. van der Scheer'" (*Drente* 15 (1943) september 9).

196. RAD, Archief Clewits, niet-geïnventariseerd gedeelte.

197. 'Drentse Podagrister-Herdenking 1943' in: *Drente* 13 (1941) december 34.

198. NIOD, DVK, inv.nr. 173 A^e, brief DVK aan Van Gorcum van 25 januari 1943.

199. NIOD, DVK, inv.nr. 177^c, brief DVK aan P.J. Meertens van 1 juli 1943.

In aansluiting op de jaarvergadering van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum, waarin Prakke zitting had, werd de herdenking gehouden in de Hertenkamp te Assen op 19 juni 1943. De Commissie en de studiekring hadden de bijeenkomst een besloten karakter willen geven. Toch was het gezelschap niet klein: het bestond uit de correspondenten van het museum, de besturen van bevriende culturele en historische organisaties in Drenthe en nog 36 andere personen.²⁰⁰ Prakke, Naarding, Van Giffen en Van den Berg hielden lezingen en in het provinciaal museum werd een expositie van werken van de Podagristen en hun tijdgenoten gehouden.²⁰¹ Daarnaast kon men klederdrachten en sieraden uit de Podagristentijd - afkomstig uit de collectie J.H. Bergmans-Beins - bewonderen. Tijdens de koffiemaaltijd in de Hertenkamp droeg Jan Naarding zijn dialectgedicht *Rijmbrief van de podagristen aan hun herdenkers en aan Drente op 19 Juni 1943* voor.²⁰²

Commissaris Bouma, nog geen maand in functie, sprak na het gebeuren zijn teleurstelling uit over het feit dat men hem niet uitgenodigd had. Tot zijn verbazing kreeg hij te horen dat hij qualitate qua een convocatie had gekregen voor de jaarvergadering van het Museum, dus van een anti-NSB demonstratie was geen sprake geweest.²⁰³

Ter gelegenheid van deze herdenking schreef Prakke onder zijn pseudoniem Hekkarpi Jr. de tekst voor een rijmprint, die hij opdroeg aan zijn vriend Jan Naarding, een geestdriftig Podagristen-vorser. De rijmprint werd door Van Gorcum gedrukt en in het museum tentoongesteld.²⁰⁴

Het strekt Prakke en de studiekring wellicht tot eer dat zij niet al te geheimzinnig gedaan hebben in de aanloop naar de herdenking, hoewel anderzijds moeilijk valt in te zien wat voor bezwaar de bezetter tegen dit evenement zou kunnen hebben. Hoe het ook zij, Prakke liet de rijmprint - samen met een uitvoerige tekst over de betekenis en de herdenking van de Podagristen - al op 30 april 1943 op de voorpagina van het *Drentsch Dagblad* plaatsen. De hoofdredacteur van de krant, de NSB'er Ter Haar, heeft ongetwijfeld geweten wie de aanbieder van de tekst was, dus de ondertekening met pseudoniem en de cryptische aanduiding van Assen (1...14) waren niet door voorzichtigheid ingegeven. Dit laatste herinnert alleen aan de Podagrist Lesturgeon, die wel eens op die wijze ondertekende.²⁰⁵ Het gedicht werd ook in het maandblad *Drente* en in de *NDVA* opgenomen.²⁰⁶ Het is een acrostichon, getiteld *De ontstekers van 't vuur 1843*: de beginletters van de regels en één cijfer vormen het motto 'De 3 Podagristen'.²⁰⁷

Jan Naarding reageerde hierop met het acrostichon *Drie podagristen - Drente 1843-1943*, dat hij uiteraard opdroeg aan Prakke. Naardings naamdicht, op zijn Prakkiaans ondertekend met 1...15=1943=10..14.....7 [Almelo=1943=Jan Naarding], geeft verticaal de tekst: 'Drie Podagristen Drente'. Het werd eveneens in het maandblad *Drente* en in de *NDVA* gepubliceerd.²⁰⁸

200. RAD, HDG, inv.nr. 211. Zie ook RAD, Archief Provinciaal Museum, inv.nr. 10, notulen Dagelijks Bestuur van 28 mei 1943. Voor een verslag van de Podagristenherdenking zie Mulder 1944, 74-87.

201. R.D.M[ulder]. 1943a, 2.

202. Het gedicht werd opgenomen in: *NDVA* (1944), 82-85.

203. 'Een (il)-legale bijeenkomst' in: *10 jaar Drents Genootschap. Voor het Drents Genootschap overgedrukt uit de Emmer Courant van zaterdag 9 maart 1957*.

204. *NDVA* (1944), 78.

205. 'Een verdienstelijk driemanschap' in: *DD* 30.4.1943.

206. *Drente* 14 (1943) maart 68 en *NDVA* (1944), 86.

207. Prakke nam dit gedicht ook op in Prakke 1977a, 14.

208. *Drente* 14 (1943) april 76 en *NDVA* (1944), 87.

Het was ook tijdens deze bijeenkomst dat Naarding kennis maakte met de leden van de studiekring. Men had hem gevraagd een lezing te houden over het werk van de Podagrissen. Kort daarna werd hij benoemd tot corresponderend lid van de studiekring.²⁰⁹ Maar als Drent in den vreemde, werd Naarding geen actief participant van de studiekring. Als corresponderend lid nauwelijks in de weer met papier, leek hij meer op een papieren lid. Dat veranderde toen hij na de oorlog in Assen kwam wonen.

De Podagrissenherdenking leverde de studiekring wel een kleine reprimande op van het *Drentsch Dagblad*. Dat had graag een uitgebreide beschouwing willen opnemen van de herdenkingsvergadering, maar door het "geheim onderonsje" was dat er niet van gekomen. De krant besloot zijn redactioneel commentaar met:

"Dit getuigt van kortzichtigheid en verkeerd begrip. Juist door een persbeschouwing over de behandelde zeer zeker interessante onderwerpen, dient men de Drentsche zaak, welke echter evenzo wordt geschaad indien een gezelschap van op zich zelf respectabele heeren schuilvinkje gaat spelen."²¹⁰

Op 12 maart 1945 vierde de studiekring zijn vierde verjaardag in huize Prakke. Bij deze gelegenheid werd een clandestien dichtbundeltje aan de leden verstrekt, dat enkele dagen later door de SD in beslag genomen werd.²¹¹ De titel van de bundel is *In Seymour Mulder's voetspoor...Drentse Rymkrans (gedichten en rijmprent-teksten) gevlochten rond de "Drentsche Studiekring D.H. van der Scheer" onder de zinspreuk "Byna in 't verborgen bloeiende" (Joh. Th.)*. Deze laatste typering was afkomstig van bestuursraad Joh. Theunisz en neergeschreven in diens ambitieuze concept voor een allesomvattende culturele Stichting Drenthe. Ook dit toont weer aan, dat de studiekring van de bezetter en zijn handlangers weinig te vrezen had. Voor Cor Broerse, die de bundel gestencild had, lag de zaak anders. Hij werd in diezelfde maand gearresteerd en wegens andere illegale activiteiten op 10 april - drie dagen voor de bevrijding van Assen - met dertien anderen aldaar gefusilleerd.²¹²

In de bundel zijn bijdragen te vinden van Jan Naarding, Harm Drent (pseudoniem van H. Doedens), Hekkarpi Jr. (Prakke), T.J.S. (T.J. Servatius), J.H. Brouwer, Ben van Eysselsteijn, L. Braaksma, D. Stork-van der Kuyl en Jan Boer.

Op zaterdag 10 november 1945 hield men het congres 'Duizend Jaren Drenthe'; de naam Drenthe bestond inmiddels 1001 jaar. De duizendste verjaardag was in 1944 ten huize van Prakke in stilte gevierd. Men had toen herdacht dat duizend jaar daarvoor Rooms koning Otto I aan bisschop Balderik van Utrecht het recht van foreest in de pagus (gouw) Thriente (Drenthe) geschonken had. De studiekring was van mening dat hiermee het tegenwoordige Drenthe voor het eerst als een geheel was aangeduid.

Op het congres hielden J. Linthorst Homan, monseigneur E. Lagerwey, mej. A.J. Scholte en D. Stork-van der Kuyl toespraken en Jan Naarding en Jan Poortman lazen oorlogsgedichten

209. RAD, HDG, inv.nr. 4, brief Naarding aan de studiekring van 19 augustus 1943.

210. DD 25.6.1943.

211. Bontekoe 1947, 27-28.

212. Ibidem, 54. Gefusilleerd werden: drie parachutisten, een Duitser, vier daders van roofovervallen, een inwoner van Kampen en vijf anderen (onder wie Broerse). Vgl. ook Schoon 1970, 219. In DVP 24.4.1945 werd Broerse herdacht. Hij had voor de Duitsers lichtdrukken (fotokopieën) moeten maken van tekeningen waarop de verdedigingswerken rondom Assen stonden. Hij had steeds een exemplaar achtergehouden voor de geallieerde inlichtingendienst. De Duitsers ontdekten dit, wat tot de fatale afloop leidde.

in de streektaal voor.²¹³ De Studiekring liet voor deze gelegenheid ook een gedenkpenning slaan, de zogenoemde Balderikpenning.²¹⁴ Voorafgaand aan het congres was overigens aan Poortman meegedeeld, dat de meeste organisatoren van de herdenking zijn aanwezigheid niet op prijs stelden. Men twijfelde aan zijn goed-vaderlandse houding in de afgelopen vijf jaren. Maar omwille van de Drentse zaak bleef hij niet weg. Van begin af aan had het niet geboterd tussen de studiekring en Poortman. Zo schreef Naarding in november 1941 aan Prakke: "Ja, Poortman is een betreurenswaardige man in onze beweging. Ik correspondeer niet met hem - hij moet zich maar redden in Meppel, maar ook ik betreur z'n houding zeer."²¹⁵ Het schijnt dat Poortman toen al door Prakke gevraagd was mee te werken aan de toekomstige Podagrissenherdenking en dat de Meppeler dit geweigerd had. Het citaat wordt namelijk voorafgegaan door allerlei suggesties voor de feestelijkheden in 1943. Mogelijk had men alleen gevraagd of Poortman lid van de studiekring wilde worden; in dat geval is het antwoord stellig ontkennend geweest, zoals de geschiedenis heeft geleerd. Ook de opvolger van de studiekring, Het Drents Genootschap, zou hij lang mijden. Hij vond alle "opkammerij" van de kring maar niets.²¹⁶ Aan Mulder, die hem lid van Het Drents Genootschap wilde maken, schreef hij:

"U kunt begrijpen, dat ik me in deze sfeer niet alleen niet thuis voelde, en er dus niet in het minst moeite voor wilde doen me te 'zuiveren' maar ook dat dit behoorlijk nagewerkt heeft. Ik heb nimmer te kennen gegeven, een benoeming als lid op prijs te stellen. Als dat zo was, had ik het Prakke of Naarding gezegd. Zo is de zaak op het ogenblik nog."²¹⁷

Toch verschenen er enige jaren later wel gedichten van hem in het maandblad *Drenthe*, officieel orgaan van Het Drents Genootschap.

Een grote manifestatie ter herdenking van de Drentse gouverneur Petrus Hofstede, gepland op 2 mei 1945, vond in verband met de bevrijding geen doorgang.²¹⁸ Helaas zijn de stukken hierover uit het archief van Het Drents Genootschap verdwenen. Misschien heeft iemand ze achteraf toch te compromitterend gevonden, want deze herdenking was georganiseerd in samenwerking met bestuursraad Theunisz en dus met goedkeuring van de CdP en de Beauftragte.

4. VAN HARTE OF NIET: AANGEMELD BIJ DE KULTUURKAMER

J.J. UILENBERG *TWEEDE PERIODE*

In de eerste maanden van de bezetting wees niets erop, dat Uilenberg een ijverige dienaar van de nieuwe heren zou worden. Voorzover bekend had hij nooit aan politiek gedaan en evenmin

213. RAD, HDG, inv.nr. 212. Zie ook 'Duizend jaren Drenthe' in: *PDAC* 12.11.1945 en *Kerkrantje* (1945) wintermaand 1.

Engelbertus Lagerwey (1880-1959) te Utrecht was van 1941 tot zijn dood titulair bisschop van Deventer van de Oud-Katholieke Kerk. Mededeling van het bisschoppelijk bureau van de Oud-Katholieke Kerk Nederland te Amersfoort op 25 januari 2001. Van Gelder 1962, 42 vermeldt dat het ambt te Deventer door een wijbisschop bekleed werd. Aartsbisschop A. Rinkel noemt in *Charité* 1992, 328-329 Lagerwey zonder meer 'bisschop'.

214. R.D.M[ulder]. 1947h.

215. SNDHC, Map Studiekring, brief Naarding aan Prakke van 24 november 1941.

216. *Erica* (1945) december 4.

217. RAD, HDG, inv.nr. 5, brief Poortman aan Mulder van 15 november 1948.

218. RAD, HDG, inv.nr. 4, verslag van een bijeenkomst van de studiekring op zaterdag 24 februari 1945.

waren er in de vooroorlogse jaren publicaties van zijn hand in obscure blaadjes verschenen. In de tweede helft van 1940 leek het er zelfs op dat Uilenberg, door mee te doen aan een Drents initiatief, zich zou kunnen ontwikkelen tot een verklaarde tegenstander van de bezettende macht. In het maandblad *Drente*, waarvan hij vast medewerker was, werd in juli 1940 gepleit voor de oprichting van een monument ter nagedachtenis van de gesneuvelde militairen. Uilenberg werd niet alleen lid van het comité dat zich hiervoor inspande, maar schreef ook voor het maandblad een stuk - half artikel, half verhaal - waarin Drentse jongens geprezen worden om hun trouw aan het vaderland. Dit verscheen in het novembernummer onder de titel *Het Vaderland getrouwe*.²¹⁹

Jans, een boerenjongen, dient als stukrijder bij de veldartillerie. Met de tekst van het Wilhelmus is hij van kindsbeen af vertrouwd; in een meer recent verleden heeft hij het volkslied zelfs gezongen op de gouden bruiloft van zijn grootouders! En op de loop van 'zijn' kanon staat: "Het Vaderlandt ghetrouwe, Blijf ick tot in den doet". Jans en zijn kameraden overleven de meidagen van '40 niet. Hun lichamen, liggend bij of hangend over het stuk dat een voltreffer gekregen heeft, worden op 15 mei gevonden door een Duitse bergingsploeg. De commandant daarvan noemt hen "Prachtkerle" en leest het opschrift op de kanonloop...

In het dorp wordt gecollecteerd om de overbrenging van Jans' stoffelijk overschot naar zijn geboortegrond te kunnen bekostigen. Iedereen geeft en zegt erbij: "As ter niet genogt is, muj maar weer komen."²²⁰

Uilenberg besluit met een persoonlijke adhesiebetuiging aan het streven van de redactie om een gedenkteken voor de Drentse gevallen tot stand te brengen.

Pas ruim een jaar later begonnen zijn activiteiten voor de Kultuurkamer en volgden lidmaatschappen van allerlei nazistische organisaties. Naar wat er in die tussentijd met hem en om hem heen gebeurde, kan men slechts gissen. In het voorjaar van 1941 ging hij, net zestig geworden, met pensioen. Kennelijk was hij nog zo vitaal, dat hij niet dag in - dag uit thuis wilde zitten. Waarschijnlijk heeft hij gemeend dat hij als correspondent van de Kultuurkamer zijn normen op het gebied van de Drentse taal en cultuur zou kunnen overdragen. Beide gingen hem zeer ter harte: er moest correct dialect geschreven worden en de Drentse leefgewoonten en volksverhalen moesten getrouwelijk weergegeven worden. Wie in dit opzicht tekort schoot - Anne de Vries en later Ben van Eysselsteijn - kon op een scherpe terechtwijzing rekenen. Toch was het correspondentschap niet de aangewezen functie om in dezen invloed uit te oefenen of censuur toe te passen. Als 'lezer' voor de afdeling Boekwezen van het DVK besliste hij mee over wat al dan niet publicabel was.

Ook schijnt de invloed van zijn vrouw niet onderschat te moeten worden: een strenge lerares, die hem zelfs op school goeddeels onder de duim had. Zij zou hem in nationaal-socialistische richting gedreven kunnen hebben, gezien haar eigen activiteiten op dit gebied. Dit werd na de oorlog vaak als verzachtende omstandigheid aangevoerd bij de berechting van politieke delinquenten: zij waren door hun vrouw gestuurd. Uilenberg moet worden nagegeven dat hij zich niet achter zijn vrouw heeft willen verschuilen.

Als vast medewerker van het maandblad *Drente* was hij tijdens de bezetting weinig productief. Behalve het genoemde artikel leverde hij nog twee futiele stukjes: het ene over Drentse schaatskampioenen²²¹, het andere - getiteld *Hoogeveensche Pannekoeken* - over de bijnamen van Hoogeveensen en Meppelers.²²²

Op zijn debuut met de bundel *De olde jager*, die kort voor de oorlog verschenen was, volgde pas in 1943 nieuw werk onder de titel *In 't schemeruur bij 't knappend vuur, een bundel*

219. Het artikel had al op 8 augustus 1940 in *L&M* gestaan.

220. *Drente* 12 (1940) november 33-34.

221. *Drente* 13 (1942) maart 61.

222. *Drente* 14 (1942) september 22-23.

Drentse volksvertellingen voor jong en oud (weer bij Van Gorcum). Voor zijn bundel *De oude jager* werd overigens in het maandblad *Drente* in mei 1941 geheel in de geest van die tijd reclame gemaakt door de uitgever: "Een 'volks' boek in de ware zin des woords."

De titel van zijn tweede bundel is een sfeertekening die ook in het lied *Mijn Drenthe* voorkomt. In het 'Aan de lezers' zette Uilenberg uiteen waarom hij de bundel geschreven had:

"Liefde tot mijn geboortegrond, het Oude Lantschap Drenthe deed mij dit boekje schrijven. Wie het denkt te doorvliegen, legge het ter zijde. 't Is geschreven voor hen, die rustig lezen, die gelijk de kiekens... 'eerst drincken en dan een wijle dincken.' Ik acht me gelukkig, als door deze vertellingen, die naar ik hoop, door meerdere zullen worden gevolgd, jong en oud verlangen naar 't schemeruur bij 't knappend vuur."

De bundel bestaat uit het Nederlandstalige lied *Mijn Drenthe* en uit de dialectschetsen *De legende van Ellert en Brammert*, *Icheltien en Bicheltien*, *'n Gelukkige Zaoterdag-aomd veur de familie Ichelbarg*. (Een Drentse dierenvertelling van egels, konijnen en hazen), *Hoe het kwaamp, det de doeve 't nusselen niet leerde en altied ro-koe röp* en *Rare reizje van Lamert Wever nao de maone, hen en weerumme in iene nacht*. De laatste schets is een vrije bewerking van het gelijknamige verhaal van A.A. Steenbergen (zie hoofdstuk I).

Het volksverhaal van Ellert en Brammert kende Uilenberg wellicht al uit zijn kinderjaren. Ook Uilenberg senior namelijk had het al op zijn wijze naverteld. Deze versie was verwerkt in *De Sleener toren*, seniors bijdrage aan de NDVA van 1883.²²³ Dat valt te begrijpen, want *Ellert en Brammert* is een van de boeiendste Drentse volksverhalen die een onderwijzer aan zijn leerlingen kan vertellen. Junior publiceerde het verhaal in het maandblad *Drente* van april 1937, onder het motto waaruit hij later zou putten voor de naamgeving van zijn tweede bundel: "O, kon ik nog eens hooren,/Dat lied in 't schemeruur!/En vaders schoon vertelsel/Bij 't vroolijk knappend vuur!"²²⁴

De Nederlandsche Omroep zond in juli 1941 een hoorspel over Ellert en Brammert uit, dat door Uilenberg geschreven was.²²⁵

In *De legende van Ellert en Brammert* gaf de auteur - naar zijn mening - de oorspronkelijke versie van het volksverhaal weer, die hij als kind dikwijls gehoord had. Dit houdt onder andere in, dat Ellert en Brammert geen reuzen, maar rovers zijn en dat de plaats van handeling niet Orvelterveen, maar Westdorp (gemeente Borger) is. Daarbij moet nog worden opgemerkt dat Uilenbergs betiteling 'legende' uiteraard niet zo gelukkig gekozen is; hij had in dit verband beter 'sage' of 'volksverhaal' kunnen schrijven. Deze vermeende reconstructie werd door Tj.W.R. de Haan na de oorlog "de mooiste weergave van Ellert-en-Brammert (...) die er tot nu toe bestaat" genoemd. Deze tekende daarbij aan: "(...) al is zij bepaald geen regelrecht volksverhaal, doch een weloverwogen samenstel van volksmotieven, van 'nieuwe' volksaardigheden voorzien en op hoogtepunten met archaïserende volkstaal-poëzie vermengd."²²⁶ J.R.W. Sinninghe nam deze versie van het verhaal dan ook op in zijn *Drentsch Sagenboek*.²²⁷

Uilenberg had al eerder laten blijken dat hij weinig waardering had voor allerlei 'artistieke' interpretaties van dit aloude Drentse volksverhaal. Wij zagen dat het toneelstuk *Marieken van Orvelterveen* (1930) in zijn ogen geen genade kon vinden, wat hij niet onder stoelen of

223. NDVA (1883), 47-49.

224. *Drente* 8 (1937) april 1-5.

225. *Drente* 13 (1941) augustus/september 9.

226. De Haan 1962, 302.

227. Sinninghe 1944, 99-108. Op bladzijde 151 (noot 6) worden ook een aantal Drentse berijmingen van de sage vermeld.

banken stak toen hij de inleiding schreef bij zijn versie van het verhaal in het maandblad *Drente*.²²⁸ Ook de 'legende' in de bundel liet hij voorafgaan door een liefdesverklaring aan een zo authentiek mogelijke inhoud, die hij bij die gelegenheid voor het nageslacht vastgelegd meende te hebben.

Kort daarvoor had hij zijn stokpaardje ook op een andere plaats bereden. In de roman *Dorre grond* (1942) van Ben van Eysselsteijn was de inhoud van het volksverhaal - naar de mening van Uilenberg - niet correct weergegeven. Hij bespeurde zelfs heiligschennis in *Dorre grond*, en sprak in een recensie van deze roman over "vervalsching van Onze oude volksche waarden". Verder opperde hij:

"(...) dat gehannes met onze oude volksverhalen moet ophouden! Wij protesteeren tegen het vervalschen van de ECHTE nalatenschap van 'n eenvoudig en WAAR voorgeslacht, - gevoelen zulks als HEILIGSCHENNIS en verzoeken in dit geval dat er onmiddellijk stappen gedaan worden, om verbreiding van dezen hemelgergenden onzin te voorkomen."²²⁹

Hij heeft inderdaad geprobeerd, verregaande maatregelen tegen *Dorre grond* te laten nemen, zodat Van Eysselsteijn in een brief aan de dichter A. Marja meedeelde:

"De N.S.B.'er Uilenberg uit Drenthe heeft in het Nat. Dagblad mijn werk scherp geattaqueerd en bij het Departement zelfs een hele actie op touw gezet om Dorre Grond 'die gewetenloze schrijverij' te verbieden."²³⁰

De Drentse purist kreeg daarbij steun van S.J. van der Molen, die in *De Schouw* zijn visie gaf:

"De heer Uilenberg verzoekt in dit geval maatregelen. Ik kan het me begrijpen. Het is voor een echten Fries, een goeden Saks nu eenmaal onverdraaglijk, dat hij zijn volk overgeleverd ziet aan schrijvers die het met de volksche werkelijkheid niet zoo nauw nemen, hetzij uit oppervlakkigheid en onvoldoende kennis, hetzij om den smaak van het 'grootte publiek' te treffen en daarmede zich van een goed debiet te verzekeren. Men kan zeggen: 'och, zoo'n boek lezen de menschen vandaag en morgen zijn ze het weer vergeten.' Misschien, maar er blijft toch altijd wel iets van hangen en als steeds opnieuw verkeerde voorstellingen worden aangebracht, zal het resultaat zijn, dat deze geheel of ten deele bekliven, met alle onaangename gevolgen van dien."²³¹

In de bundel kwam de auteur nog eens op de kwestie terug door in een voetnoot bij *De legende van Ellert en Brammert* op te merken: "Wij Drenthen betreuren het, dat ook een veel gelezen boek als *Dorre grond* de legende heel onzuiver weergeeft."²³²

De tweelingzusjes Icheltien en Bicheltien zijn de hoofdpersonen in de gelijknamige, melodramatische, schets. Door een val van de balken komt hun vader om het leven. Dezelfde zomer wordt hun moeder ernstig ziek. De dokter adviseert voor haar genezing wijn, maar geld om wijn te kopen hebben ze niet. De zusjes maken nu wijn van druiven uit eigen tuin, waardoor hun moeder herstelt.

Vervolgens bevat de bundel twee dierenverhalen. Uilenberg was niet de eerste in Drenthe die zich met dit genre bezighield; er waren al proeven op dit gebied van A.L. Lesturgeon, J.M.

228. *Drente* 8 (1937) april 1.

229. *DD* 9.4.1943. Dezelfde recensie werd ook gepubliceerd in: *HNL* 2 (1943) juni 279-280. Vgl. ook De Haan 1982 (tweede druk), 135.

230. NLMD, Archief Ben van Eysselsteijn (BvE), ongedateerde brief Van Eysselsteijn aan Marja. Zie voor deze kwestie ook Nijkeuter 1996b, 59.

231. Van der Molen 1944, 67-70.

232. *In 't schemeruur bij 't knappend vuur*, 16.

Alingh en Gerrit de Vries.²³³ In 'n *Gelukkige Zaoterdag-aomd veur de familie Ichelbarg* weet de egel Gosem Ichelbarg een hardloopwedstrijd van de haas Laampe te winnen dankzij de konijnen Teunis en Trui. Egels en konijnen kunnen voortaan goed met elkaar opschieten, egels en hazen niet.

Hoe het kwaamp, det de doeve 't nusselen niet leerde en altied ro-koe röp had al - enigszins anders getiteld - in 1939 in *Drente* gestaan en was in 1940 door Jan Poortman opgenomen in de bloemlezing *Uut en um oes olde laandschop*.²³⁴ De duif laat een nest bouwen door de ekster, maar blijft in gebreke wanneer hij een tegenprestatie moet leveren: de ekster krijgt de beloofde rode koe niet.

De schrijver zelf was nogal ingenomen met de bundel. Zo schreef hij aan zijn chef Griever:

"In dit verband zou ik U gaarne wijzen op een werkje, dat juist dezer dagen van mijn hand is verschenen en dat rijkelijk van verklarende noten is voorzien. Mogelijk zouden zij, die in hun werken streektaal beoefenen, op deze wijze te werk kunnen gaan. Het zou de waarde van onze gewestelijke literatuur niet weinig verhogen. Ook van wetenschappelijke zijde werd hierop gewezen. Er zijn veel wegen, die naar Rome leiden. Als ik mijn werkje 'In 't Schemeruur bij 't Knappend Vuur', Uitgave van Gorcum, Assen, hier noem, dan is dat, om te zeggen, - zo zou 't KUNNEN.'²³⁵

De bundel werd in *De Schouw* zelfs tweemaal besproken. Hille Kleinstra recenseerde hem in het juninummer van 1944 en merkte enige onnauwkeurigheden in de weergave van het dialect op, maar het eindoordeel was positief. De recensent schreef verder:

"Zijn nieuwe bundel bevat weer prachtig werk en is vooral van belang, omdat hier de 'legende' van Ellert en Brammert wordt weergegeven, zoals die leeft in het volk, ontdaan van allerlei maakwerk."²³⁶

Tom Vos besprak de bundel in het *Drentsch Dagblad* en merkte op:

"Literaire pretenties moge dit boekje niet bezitten, het is een zuiver en geestig boekje dat de kinderen van het 'olde Lantschup' zeker gaarne zullen bezitten."²³⁷

J.A. Boreel de Mauregnault, die Uilenberg van het omroepwezen kende,²³⁸ was de tweede die in de *De Schouw* zijn visie gaf:

"(...) J.J. Uilenberg heeft er goed aan gedaan enkele van de bekendste volksvertellingen uit deze Noordelijke provincie in een aardig uitgaafje het licht te doen zien. Ik kan niet anders zeggen, dan dat het boekje, zoals het daar ligt met zijn verklarende noten, inderdaad een boekje is geworden, dat men buiten Drenthe ook jong en oud in handen kan geven, omdat het prettig leest en volkomen verstaanbaar is, ook voor niet-Drenten."²³⁹

233. L., *Hoe 't komt dat de uil alleen 's nachts uit vliegen gaat. (Een Drentsch sprookje uit de vogelwereld.)* in: DVA (1868), 138-150; J.M. Alingh, *Waorum de vleermoeze in Drenth op klaarlichten dag neet vleeft. Legende in dialect* in: NDVA (1890), 123-124 en Gerrit de Vries, *Waorumme de Vlèèrmoes niet meer vliegen wol* (feuilleton, bij MI).

234. Zie hoofdstuk II.

235. NIOD, NKK, inv.nr. 36^a, maandrapport Uilenberg van november 1943.

236. DS 3 (1944) juni 336.

237. DD 23.1.1944.

238. Aldus A. Venema 1990, 18.

239. DS 3 (1944) augustus 477.

Een punt van kritiek van Jan Naarding, die het werk in het maandblad *Drente* recenseerde, was het navertellen van Steenbergens verhaal *Rare reize van Lamert Wever*. Een letterlijke weergave was hem liever geweest. Maar verder was ook hij vol lof: "Een nieuw Uilenbergje, dus keurig staaltje van dialectische vertelkunst, samengesteld uit in meerderheid reeds elders in tijdschriften gepubliceerd werk (...)." ²⁴⁰

Bij alle waarde die Uilenberg en Naarding hechtten aan een zuivere weergave van 'het' dialect moet steeds bedacht worden dat er vele Drentse streektaalvarianten zijn: bijna iedere Drentse auteur schreef (en schrijft) dan ook in het dialect van de plaats waar hij opgegroeid is. Zo er al een grootste gemene deler van de Drentse streektalen bestaat, dan wijkt het Zuidwest-Drents van Uilenberg daar nogal van af.

Ook *Het Noorder Land*, maandblad van de stichting Saxo-Frisia, besprak de bundel. Bij deze stichting, overigens, was Uilenberg kind aan huis: tijdens vele bijeenkomsten hield hij voordrachten en voor genoemd maandblad schreef hij artikelen en recensies. Recensent K. (waarschijnlijk hoofdredacteur Kapteyn, want hij bleek Sanskriet en Oud-IJslands te kennen) bespeurde wel enige inconsequenties in het weergegeven dialect, maar concludeerde:

"Natuurlijk doet dit aan het totale oordeel weinig af. De schrijver hanteert zijn dialect, zoals gezegd, met meesterschap. Uilenberg belooft ons aan het slot van zijn voorwoord nog meerdere vertellingen. Wij zien ze met groote belangstelling tegemoet." ²⁴¹

Recensent Bt. van *Volk en Bodem* tenslotte was van mening dat de schrijver zich in dit werk ontpot had als "den Sakser bij uitnemendheid". Hij noemde de bundel

"een volksch boekje (...) dat als model kan dienen voor wie op soortgelijke wijze in zijn woonstreek van het haardvuur overgebleven vertelsels geschikt zou willen maken om in het licht van den nieuwen tijd nogeens ter leering en vermaak dienst te doen." ²⁴²

Uilenbergs medewerking aan het radioprogramma *De familie De Boer*, dat de Nederlandsche Omroep vanaf 15 april 1942 uitzond, heeft van hem geen nationaal idool gemaakt. De Hilversumse zender, product van de nazistische gelijkschakeling, werd door weinigen beluisterd. Een jaar later waren het er nog minder, toen de radio's ingeleverd moesten worden en het potentiële publiek alleen nog uit abonnees op de draadomroep en Duitsgezinden bestond.

Uilenberg schreef voor dit radiofeuilleton de dialogen, waarin elke week allerlei - vooral agrarische - zaken ter sprake kwamen. ²⁴³ Dat hij eigenlijk een meeloper - zonder enig politiek benul - was, blijkt wel uit de opschudding die hij onbedoeld met één van zijn teksten veroorzaakte. Daarin praten zijn Drentse personages over varkens. Zegt de één: "Zo - en u hebt nog even een paar heren krulstaarten gedecoreerd?" Antwoordt de ander: "Wij hebt er nog 'n paar 't iezeren kruis geven, meneer." Van Duitse zijde reageerde men furieus op deze passage: "(...) das Eiserne Kreuz, das viele deutsche Soldaten als Ehrenzeichen ihrer Bewährung vor dem Feinde tragen, zum Gegenstand eines billigen und taktlosen Scherzes zu machen." De

240. *Drente* 15 (1944) februari 30.

241. *HNL* 3 (1944) winter 116. M.G. Emeis vond: "De vertellers van 't oude Nederlandsche volksverhaal zijn schaarsch en Drente mag zich met een Uilenberg alleszins bevoorrecht achten!" (*De Telegraaf* 23.1.1944).

242. Bt. 1944a, 31-32.

243. Zie Verkijk 1974, 526.

tekstschrijver werd in bescherming genomen door zijn chef Van de Bospoort: "(...) de gewraakte passage is een vaste uitdrukking bij het merken van biggen."²⁴⁴

Hij publiceerde tijdens de bezetting voorts in het *Agrarisch Nieuwsblad, Sibbe. Maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde, Volksschool en Volksopvoeding* en in *De Boeren-Jeugdleider. Officieel studieorgaan voor het kader van de Agrarische Jeugdbeweging*.²⁴⁵ In *De Landstand (in) Drent(h)e* had hij een tijdlang ook een rubriek, getiteld 'Van 't Oelenbröd'. Uit zijn aanval op Ben van Eysselsteijn blijkt dat hij ook voor *Het Nationale Dagblad* schreef.

Na de oorlog stond Uilenberg voor het Tribunaal te Assen terecht op de aanklacht sympathiserend lid te zijn geweest van de NSB, lid van de Kultuurkamer en van het Opvoedersgilde. Ook was hij buurtschapsmedewerker van de Nederlandsche Volksdienst (NVD) en/of Winterhulp Nederland (WHN) geweest. Bovendien werd hem ten laste gelegd, giften te hebben gedaan aan Frontzorg en de WA.

In een apologie die hij tijdens zijn internering in het kamp Westerbork schreef²⁴⁶, merkte hij over zijn houding tijdens de bezetting onder meer op:

"Na lange aarzeling en herhaalde aandrang van N.S.B.-zijde liet ik mij eindelijk inschrijven, maar bleef slechts symp.lid. Dat ik geen lid werd, maar symp.lid, was het gevolg van de omstandigheid, dat mijn levensideaal was en is culturele en economische verheffing van Drenthe. (...) De drang tot medewerking in zake de culturele en economische ontwikkeling van Drenthe volgt men in mijn boeken en geschriften: het lied *Mijn Drenthe* (1929), *De oude Jager* (1939), een verzameling van schetsen, die ik al jaren voordroeg, - *In 't Schemeruur*, een degelijke [sic] bundel, die ik in 1944 [sic] liet drukken, - *Het Dorp*, een boek van 62 hoofdstukken, dat als manuscript persklaar ligt en waaraan ik gedurende alle oorlogsjaren werkte.²⁴⁷ Het is dit boek, dat mijn geest in deze tijd in beslag nam en men zal er geen regel politiek in vinden. Een duplo deponeerde ik in het Provinciaal Archief te Assen met de schriftelijk bijgevoegde wens of wel testament op den omslag, dat ik bijgeval mijn vrouw en ik deze moeilijke tijd niet overleven, het boek, waarvan ik veel oplagen verwacht, wens te bestemmen tot vorming van een fonds voor een Drents cultureel doel als b.v. het geven van een steun- of studiebeurs aan een onbemiddelde, begaafde Drentsche jongen of meisje.²⁴⁸ Dan mijn artikel *Hierlaanders en Butenlaanders* in het *Noorderland* van Saxo-Frisia, jrg. 1, no. 2²⁴⁹, welk artikel steeds op mijn voordrachtavonden het deel vóór de pauze vulde, terwijl ik dan de rest van den avond het reeds gegevene illustreerde met het voordragen van de bekende schetsen. Als ik politiek was aangelegd of een politiek doel had, zou ik deze avonden wel anders hebben kunnen samenstellen. (...) Men heeft in een vorige zitting gezegd, dat ik onder in-

244. Ibidem, 473.

245. RAD, Archief L en M, inv.nr. 70.

246. Zie hiervoor MvJ, CABR, Dossier J.J. Uilenberg, handgeschreven verweerschrift Uilenberg zonder datum.

247. Het DVK had uiteraard de inhoud vooraf ter inzage gehad. In februari 1945 vroeg J.C. Govers, hoofd van de Afdeling Cultuur van het DVK, aan Uitgeverij Volk en Bodem in Meppel of ze in het bezit was van het manuscript. Uilenberg had hem om bemiddeling gevraagd om het manuscript terug te krijgen, zodat wederom toestemming voor het drukken gegeven kon worden. NIOD, DVK, brief van 27 februari 1945.

Uitgeverij Volk en Bodem, waarvan E.J. Roskam Hzn. en mej. D. Roskam de directie vormden, zat sinds 1 januari 1945 in Meppel, omdat men Amsterdam te onveilig vond.

248. Het RAD bezit het manuscript niet. In de jaarverslagen en op de lijsten van aanwinsten van het RAD uit deze periode wordt een dergelijke deponering ook niet vermeld.

249. De juiste titel is: *Van Hierlaanders en Butenlaanders*. Het is te vinden In: *HNL* 1 (1941) november 38-44. Aan het slot van dit artikel richt Uilenberg zich nog eens tot de schrijvers over Drenthe en maant hen toch vooral zuiver dialect te schrijven.

vloed van mijn vrouw stond. De waarheid is, dat zij naast mij stond, en met haar sterke persoonlijkheid en grote mate van toewijding belangeloos medewerkte aan de culturele opbouw van Drenthe, door uit liefde voor mij en voor de school, zonder enige financiële vergoeding, mij dagelijks ter zijde te staan in het onderwijs in de drie moderne talen, speciaal het Engels, waarin zij met haar rijke ontwikkeling als Lerares M.O. verheffend werkte en wel zonder politiek streven."

Tenslotte werd hij veroordeeld tot een internering die zou duren tot 16 april 1947. Verder kreeg hij een geldboete van f 10.000,- en werd hij tot 1957 uit het kiesrecht ontzet.²⁵⁰ Toen de voorzitter van het Tribunaal hem vroeg of hij nog iets tot zijn verdediging had aan te voeren, antwoordde Uilenberg: "Ik sluit me aan bij de Drentse levenswijsheid."²⁵¹

De Eerraad voor de Letterkunde oordeelde op 23 oktober 1945 over de ex-propagandist van de Kultuurkamer: hij kreeg een publicatieverbod opgelegd tot 1 januari 1951.²⁵²

Zijn echtgenote, Catharina Nicolina Rupp (Arnhem 1 februari 1898 - Eelde 7 november 1963)²⁵³, werd in het voorgaande reeds genoemd. Ook zij werd veroordeeld. Net als haar man was zij sympathiserend lid van de NSB geweest. Bovendien was ze werkleidster van de Nederlandsche Landstand geweest.²⁵⁴ In die functie leidde zij de Landfrauenführerin uit Duitsland rond door Zeeland; ook maakte ze met andere provinciale leidsters een studiereis door Duitsland.²⁵⁵ Voor de kookrubriek van *De Landstand (in) Drent(h)e* had ze geëxcelleerd in het schrijven van recepten (veelal 'volksche'). Tevens was zij werkleidster van de werkgroep Culturele Radio-uitzendingen van Saxo-Frisia geweest.²⁵⁶ De verslagen van de zittingen van het Tribunaal schetsen haar als een lastige en heerszuchtige vrouw, die volgens haar dorpsgenoten mensen aan de SD verraden zou hebben. Het Tribunaal veroordeelde haar tot zes maanden voorwaardelijke internering met een proeftijd van drie jaar en ontzetting uit het kiesrecht.²⁵⁷

R. BROUWER (1910-1983)²⁵⁸

Reind Brouwer werd op 3 januari 1910 in Siddeburen (gemeente Slochteren) geboren. Zijn ouders waren Jan Brouwer en Elizabet Kampen.²⁵⁹ Hij volgde in Appingedam de opleiding voor onderwijzer en werkte als zodanig achtereenvolgens in Siddeburen en Slochteren.²⁶⁰ Op 13 januari 1931 vertrok hij naar Assen, waar hij twintig jaar zou blijven.²⁶¹ Aanvankelijk werkte hij daar als onderwijzer aan de lagere school aan de Venestraat;

-
250. MvJ, CABR, Dossier J.J. Uilenberg, uitspraak van het Tribunaal te Assen van 18 december 1946. Vgl. ook MC 20.12.1946.
251. PDAC 19.12.1946. Vgl. ook NIOD, KB I, 6853.
252. MOW, EK, inv.nr. 27. Vgl. MOW, EK, inv.nr. 35, lijst van uitspraken en NIOD, Doc II, 1037, nr. 8.
253. GA Eelde, Overlijdensakte C.N. Uilenberg-Rupp. Zij maakte zelf een eind aan haar leven.
254. Zie voor haar benoeming DD 20.8.1942.
255. MvJ, CABR, Dossier C.N. Uilenberg-Rupp. Vgl. ook NIOD, Doc I, 1725.
256. NIOD, Doc II, 718.
257. MvJ, CABR, Dossier C.N. Uilenberg-Rupp. Vgl. ook PDAC 9.10.1947. Zie voor andere zittingen ook PDAC 4.6. en 23.9.1946.
258. De Groningse literatuurgeschiedenis besteedde tot dusver niet veel aandacht aan Brouwer. Zie Ter Laan 1954, 97-98. Van Leeuwen 1984, 69 bespreekt hem uiterst summier en vermeldt bovendien foutieve data. Zie ook Kooistra in: Van Es/Heutink 1985, 49. Vgl. ook *Lectuur-Repertorium* 1952, 316-317; 1952-1966, 255 en 1980, 314. Voor een interview met Brouwer wordt verwezen naar Bakker 1979.
259. GA Slochteren, Geboorteakte Reind Brouwer.
260. In februari en maart 1929 was hij in Slochteren assistent; in april 1929 was hij daar tijdelijk onderwijzer. Zie GA Assen, Persoonsdossier Brouwer.
261. GA Slochteren, Bevolkingsregisters

in augustus 1934 werd hij benoemd bij het ULO.²⁶² In 1948 vroeg hij eervol ontslag; dat werd hem met ingang van 1 april van dat jaar verleend.²⁶³ Waarschijnlijk is hij vanaf dat moment een aantal jaren van zijn pen gaan leven. Op 23 januari 1951 verhuisde hij naar Oegstgeest.²⁶⁴ In 1954 en 1955 werkte hij bij het ULO in Leiden.²⁶⁵ Vervolgens werd hij medewerker van enkele verzekeringsmaatschappijen. Op zijn eenenzestigste keerde hij terug in het onderwijs en werd hij leraar aardrijkskunde en Nederlands bij het voortgezet onderwijs in Leiden (de Rembrandt Scholengemeenschap).²⁶⁶ Na zijn pensionering in 1975 was hij opnieuw een aantal jaren in het verzekeringswezen werkzaam.

Bij zijn publicaties werd zijn voornaam - anders dan in de officiële akten - geschreven als Rein. In het hierna volgende zal deze schrijfwijze worden aangehouden.

Als vrijetijdsbesteding wilde Brouwer zich geheel toeleggen op de schilderkunst, maar na een ontmoeting met Kornelis ter Laan - net als hij afkomstig uit Slochteren - koos hij voor de literatuur.²⁶⁷ Brouwer debuteerde in 1941 met de roman *Dauw over dorstig land*. Deze werd uitgegeven door Leopold in Den Haag. Hij had zich geroepen gevoeld tot het schrijven van dit boek. Zijn oogmerken daarbij waren: de lezers doen beseffen dat de wereld beter zou kunnen zijn als een ieder zijn hart liet spreken, en voorts begrip en waardering voor de boerenstand wekken.²⁶⁸ De lector van het DVK, Van Ham, was enthousiast over het boek. In zijn rapport merkte hij op:

"De auteur, die voor het eerst publiceert, schiep met dezen uitstekenden roman een werk vol levensvreugd, dat een volkschen geest ademt, begrip heeft voor de nieuwe gedachten en waaruit een diepe liefde spreekt voor de menschen van het land (...). (...)Tegen dit boek is geen enkel bezwaar aan te voeren, integendeel, het verdient zeker aanbeveling. Omtrent den auteur is niets bekend. De roman is een eerste publicatie en de schrijver getuigt daarin van een gezonden geest en van een groote liefde voor de Groninger boeren."²⁶⁹

Nog diezelfde maand - september 1941 - werd het boek voor de genazificeerde omroep besproken door D. van de Bospoort.²⁷⁰ Brouwers debuut wist ook zijn weg naar de lezers te vinden. In het tijdschrift *De Plattelandsvrouw. Maandblad voor de Nederlandsche Bond van Boerinnen e.a. plattelandsvrouwen* werd in 1941 een 'Lijst met goede plattelandsboeken' opgenomen; *Dauw over dorstig land* nam daarop de vierde plaats in.²⁷¹ Het was te verwachten dat het jonge talent in 1942 van het DVK een prijs (f 500,-) zou krijgen. Eind december 1941 werd dit hem meegedeeld. Hij reageerde opgetogen:

"In antwoord op Uw schrijven ven [sic] 19 Dec. deel ik u mede dat ik zeer aangenaam getroffen ben door de wijze waarop U mijn werk wilt waarderen. Groot zijn mijn plannen voor de toekomst en ik ver-

262. GA Assen, Persoonsdossier Brouwer.

263. GA Assen, Persoonsdossier Brouwer, brief Brouwer aan de raad van 6 januari 1948.

264. GA Assen, Bevolkingsregisters.

265. Bureau Openbaar Onderwijs te Leiden, Personeelsdossier R. Brouwer.

266. Hoewel hij begin 1975 de pensioengerechtigde leeftijd bereikte, heeft hij dispensatie gevraagd om het schooljaar af te kunnen maken. Die werd hem ook verleend. (Bureau Openbaar Onderwijs te Leiden, Personeelsdossier R. Brouwer).

267. Wolters 1942a. Het betreft hier een interview in het voormalige *Volksblad voor Groningen en Drenthe*. Dat was voor de oorlog een van de kopbladen van het socialistische dagblad *Het Volk*. Na de gelijk-schakeling van de pers heette het *Volksblad*. Zie Moerman 1999 en 2001.

268. Wolters 1942a.

269. NIOD, DVK, 167 A^g, rapport over *Dauw over dorstig land* van 18 september 1941.

270. Zie Venema 1990, 294.

271. *De Plattelandsvrouw* 2 (1941) slachtmaand 95.

zeker U dat bij het uitwerken daarvan de gedachte dat ook de regering vertrouwen in mij stelt zeer zeker stimulerend zal werken."²⁷²

Een paar maanden later schreef hij opnieuw aan Van Ham. Nu nadat een vriend beweerd had, dat vóór Brouwer negen auteurs de prijs geweigerd hadden. Brouwer wilde de feiten op tafel hebben, maar schreef wel: "U begrijpt wel, ook al is het waar, dan zal ik nog geen berouw hebben van het accepteren der prijs."²⁷³ Van Ham beweerde dat het gerucht over de weigeringen geheel op fantasie berustte,²⁷⁴ waarna de uitverkorene definitief instemde met de toekenning van de prijs.²⁷⁵

Inmiddels was op 10 januari 1942 in Den Haag de prijs aan hem uitgereikt. De overige gelauwerden bij die gelegenheid waren: de in Groningen wonende Jan H. Eekhout, die de 'meesterprijs' kreeg en J.R.W. Sinninghe, die een 'folkloristische' prijs ontving.²⁷⁶

Brouwer kreeg nog meer aanzien bij het DVK, want J. van Ham liet in januari 1942 in *De Schouw* een lijst opnemen van schrijvers die lezingen wilden houden. Daarop komt Brouwer voor, in het gezelschap van - onder anderen - Cor Bruijn en Sinninghe.²⁷⁷

Dauw over dorstig land is een streekroman die zich in Groningen - rond het Schildmeer - afspeelt. De Asser kunstschilder Hein Kray maakte de band- en omslagtekeningen en de per hoofdstuk verschillende vignettes. Het verhaal is Nederlandstalig, de dialogen zijn in de streektaal (het Gronings) geschreven. Anne de Vries had de auteur aangeraden, het dialect zo te schrijven als een boer het zou spreken wanneer hij in Amsterdam naar de weg zou vragen!²⁷⁸ Brouwer heeft dit advies niet opgevolgd. In de roman komen ook een aantal volksliedjes voor; deze had de auteur van zijn grootvader van moederskant geleerd.²⁷⁹

De hoofdpersoon in het boek, Willem Brons, is getekend naar diezelfde grootvader. Wim Brons wordt op jeugdige leeftijd verliefd op het doktersdochtertje Emy. Zij past niet bij hem en ook op het boerenbedrijf zou zij niet op haar plaats zijn. Als dit tot hem begint door te dringen, neemt hij hard en koud afscheid van haar wanneer haar vader een praktijk in Groningen gaat beginnen. Vader Brons is door een ongeluk om het leven gekomen en Wim moet dus al vroeg diens werk overnemen. Daardoor wordt hij zozeer in beslag genomen, dat hij niet toekomt aan de verliefdheden en vrijerijen die bij zijn leeftijd passen. Eerst door een gesprek met een leeftijdgenoot realiseert hij zich dat hij op zoek moet gaan naar een levensgezellin en die vindt hij in de persoon van Knelske Dieksgat.

Als motto voor de roman dient het gedicht *Volk en taal*, dat de Groninger Jan Boer kort daarvoor geschreven had. De laatste strofe luidt:

*Moudertoal, mout wie ons schoamen,
Dastoe mit de Laifde soamen
Ien ons bloud versmolten bist
Van ons waig tot aan ons kist?!*

K. ter Laan was gevraagd het voorwoord te schrijven. Onder de titel *Een Groninger idylle* schreef hij onder meer:

-
272. NIOD, DVK, 168 A^c, brief Brouwer aan Van Ham van 23 december 1941.
273. NIOD, DVK, 169 A^a, brief Brouwer aan Van Ham van 18 februari 1942.
274. NIOD, DVK, 169 A^a, brief Van Ham aan Brouwer van 23 februari 1942.
275. NIOD, DVK, 169 A^a, brief Brouwer aan Van Ham van 25 februari 1942.
276. Zie voor een verslag van de uitreiking: PDAC 12.1.1942.
277. Venema 1988, 44.
278. Bakker 1979.
279. Ibidem.

"Ik wensch den schrijver alleen maar van harte geluk met zijn eersteling, die welkom verdient te zijn, niet alleen bij de Groningers, maar ook en vooral in Holland en in de andere gewesten, waar men nog al te vaak dat Noorden van ons land te weinig kent. Een eersteling ook, die een aanwinst is voor onze Nederlandse letteren."

Niet alleen de uitgever, maar ook Brouwer zelf bracht het boek onder de aandacht van recensenten. Zo schreef hij aan H. Clewits, directeur en hoofdredacteur van de *PDAC*:

"Ik heb een boek willen schrijven dat doortrokken was met het leven van een 'streek'. (...) En omdat het mij gaat om een hoog ideaal waar de gemeenschap belang bij heeft, en omdat het geschreven is in een taal, die ook de Drent met gemak kan lezen, durf ik U verzoeken: zie het boek eens in; en als U voor mijn werk enthousiast kan zijn, wat ik van harte hoop, zou ik graag een bespreking hebben, door U zelf, in uw blad."²⁸⁰

Clewits bewees de Asser onderwijzer deze dienst en schreef een lovende recensie. Hij noemde de roman een symbolisch boek.

"Als zoodanig dient het allereerst te worden gelezen. En wie het zóó lezen kàn, houdt gaarne bedenkingen tegen stijl en bouw hier en daar in de pen en verlangt, over het slot van dit boek, naar het vervolg."²⁸¹

Koos Schuur besprak de roman in de *De Noord-Ooster* en noemde het werk "de eerste groote roman over het Groningsche platteland".²⁸²

K. Norel merkte in *De 5 Vocalen* neutraal op:

"Openhartig - voor preutsche lezers misschien wat al te openhartig - schrijft Brouwer over al wat er groeit en jonkt in de Groningsche stallen en velden; met sterke kleuren schildert hij het Groningsch landschap; raak teekent hij het Groningsch volkskarakter."²⁸³

Brouwer was kennelijk nog niet uitgeschreven over de hoofdpersoon van zijn eersteling, want hij besloot twee vervolgdelen aan hem te wijden. Deel twee van de trilogie, *Maar de zon overwon*, verscheen in 1942 bij Leopold.

Dit deel behandelt de crisistijd. Brons is nu getrouwd met Knelske. Het is niet in alle opzichten een gelukkig huwelijk, mede doordat het kinderloos blijft. Wanneer hij Emy weer ontmoet, wordt hem duidelijk wat hij in Knelske mist. Maar hij bezwijkt niet voor de verleiding. In dit deel heeft de jonge boer met veel problemen te kampen. Zo kost het hem veel strijd, te beslissen of hij vrij man op zijn eigen keuterboerderij zal blijven of de

280. RAD, Archief Clewits, inv.nr. 4, brief Brouwer aan Clewits van 25 augustus 1941.

281. *PDAC* 28.10.1941. J.G. de Haas recenseerde de roman in het *Nv/hN*. Hij vergeleek het boek met de werken van Evert Zandstra en - de minder getalenteerde - Ger Griever en merkte op: "Deze eersteling van Rein Brouwer is opvallend geslaagd: een gaaf, boeiend, dichterlijk en met beheersching geschreven boek. Wellicht had het slot iets sterker kunnen zijn (...). Over het geheel schiep Brouwer een boek, dat inderdaad een aanwinst voor onze letterkunde is." Deze ongedateerde recensie wordt bewaard in het archief van Clewits. Zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 4.

282. *DNO* 4.10.1941.

283. *De 5 Vocalen* 15.10.1941. Chr. de Graaff, redactiechef van het *AH*, begroette de roman juichend. Naar zijn mening gaf Brouwer een zuivere behandeling van het thema, doordat de auteur zijn personages doorleefd had. "Hij schrijft over mensen wier levensloop weliswaar in sterke mate door hun bloed en door hun bodem bepaald wordt, maar die niettemin allen (...) zichzelf zijn. Daardoor staat dit boek zeer dicht bij het werkelijke leven en daardoor blijft het trouw aan dat typische realisme dat altijd de kracht der Noord-Nederlandsche kunst is geweest" (De Graaff 1942a).

leiding op zich zal nemen van een groot bedrijf, eigendom van de rijke Dijksterhuis. Met deze vraag krijgt het boek ook een sociale inslag. De vraag blijft overigens open.

Ook dit boek werd voor de radio besproken, ditmaal door J.A. van der Made in oktober 1942.²⁸⁴

Chr. de Graaff schreef - anders dan over Brouwers debuut - niet louter positief over het vervolg. In het *Algemeen Handelsblad* concludeerde hij:

"Maar de zon overwon!" mist wel iets van de frischheid die 'Dauw over dorstig land' zoo aantrekkelijk maakte. Maar dit boek heeft toch ook vele deugden van het voorgaande. (...) al beantwoordt dit boek niet geheel aan de verwachtingen."²⁸⁵

K. Norel had slechts één kritiekpunt, en wel dat het huwelijk van Willem en Knelske te oppervlakkig beschreven was. Daardoor bleef de lezer naar zijn mening met een vraag zitten.²⁸⁶

De auteur zelf vond het tweede deel minder spannend dan het eerste. Aan Van Ham schreef hij: "Het tweede deel is door de injectie met soc. misstandbacteriën hier en daar minder spannend geworden. Het kon moeilijk anders. De *karaktergroei* was immers het allerbelangrijkste."²⁸⁷

In november 1942 vroeg hij Van Ham of deze een herdruk van beide delen wilde toestaan. Dit naar aanleiding van een bericht van de uitgever dat *Dauw over dorstig land* niet herdrukt mocht worden en *Maar de zon overwon* wel. En juist het eerste boek had het meeste succes gehad: binnen twee maanden was de hele oplage uitverkocht.²⁸⁸ Pathetisch schreef hij:

"Mijn werken echter worden gestuwd door een roeping. En nooit is meer nodig geweest om tegen de verblinde wereld te schreeuwen: verbroeder U dan thans. (...) Ikzelf ben niet belangrijk, mijn werken uit bepaalde hoek gezien ook niet maar wel is belangrijk de *Geest* die uit mijn boeken spreekt (...)."²⁸⁹

Het voorlopig uitstellen van een herdruk had uiteraard niets te maken met een verminderde waardering voor zijn werk. Brouwer had immers nog geen jaar daarvoor een prijs van het DVK gekregen: het was uitsluitend een kwestie van papierschaarste.

In augustus 1943 richtte de geroepene zich opnieuw tot Van Ham, doordat de herdrukken nog steeds niet erg wilden vloten. Op voorgedrukt briefpapier, dat hem als 'schrijver' afficheerde, schreef hij:

"Wij moeten verder, groot blijft mijn geloof in de mensen. Daarom heb ik het recht U in naam van de goede wereld te vragen: help mij mijn boeken te verspreiden. Dat is voor u toch niet moeilijk. Eén woord en er wordt weer gedrukt. (...) Uit de politiek heb ik mij teruggetrokken, ik wil een zoon zijn van *toekomstig Nederland*. (...) Omdat ik een man van de daad ben meen ik een daad van U te mogen vragen. Sta weer herdrukken toe."²⁹⁰

284. Vgl. Venema 1990, 299.

285. De Graaff 1942b.

286. *De 5 Vocalen* 15.11.1942.

287. NIOD, DVK, 176^c, brief Brouwer aan Van Ham van 18 november 1942.

288. Wolters 1942a.

289. NIOD, DVK, 176^c, brief Brouwer aan Van Ham van 18 november 1942.

290. NIOD, DVK, 177^d, brief Brouwer aan Van Ham van 6 augustus 1943.

Aan zijn verzoek werd gehoor gegeven: *Dauw over dorstig land* haalde tijdens de bezetting zelfs een vijfde druk (1944). Na de oorlog kwam er nog een zesde druk (1948) en in 1976 verscheen bij uitgeverij Kruseman in Den Haag een geheel gewijzigde versie.²⁹¹ *Maar de zon overwon* kreeg in 1942 een tweede en in 1944 een derde druk. Na de oorlog - in 1949 - verscheen nog een vierde druk.

Het laatste deel van de trilogie getiteld, *En groot werd het leven*, verscheen in 1944. Het werd in 1949 herdrukt.

Willem Brons is nu zetbaas op 'Wadzicht', de boerderij van Dijksterhuis. Bij zijn voorganger Poort heeft hij weinig prestige, maar uiteindelijk weet hij respect af te dwingen. Ook met zichzelf ligt Willem (weer) overhoop: hij worstelt met vele vragen. Nadat zijn moeder overleden is, neemt hij ter nagedachtenis van haar de aan lager wal geraakte Oarend Woltman in dienst. Wanneer er op een boerderij in de buurt brand uitbreekt, gaan de mannen van 'Wadzicht' helpen bij het reddingswerk. Poort komt daarbij om het leven, maar Willem wordt door Oarend gered. Het overlijden van Emy is voor hem een zware slag. De roman krijgt - zoals te verwachten - een happy end: Knelske bevalt van een zoon, die naar Willems vader genoemd wordt. De schrijver besluit zijn roman met de woorden: "En dit is de geschiedenis van den mens uit het Noorden: Willem Brons."

Het schrijven van het derde deel was niet van een leien dakje gegaan. Toen het manuscript bijna klaar was, had Brouwer het verscheurd en was hij opnieuw begonnen: "Het derde deel zal een boek worden *dat niet weer sterft*. Een boek voor het gehele Nederlandse volk, een boek dat gevoed wordt door het goede van het oude en van het nieuwe."²⁹² Eind augustus 1943 kon hij Van Ham berichten dat het derde deel gereed was, er moest alleen nog worden "geschaafd".²⁹³

In 1977 werden het tweede en het derde deel van de trilogie door uitgever Kruseman samengevoegd en als *Sterker door strijd* op de markt gebracht.

De Eereraad voor de Letterkunde legde Brouwer een publicatieverbod op tot 1 november 1946.²⁹⁴ Samen met Reinder Brolsma viel hij in de categorie schrijvers die tijdens de bezetting prijzen aangenomen hadden, maar wel voordat de Kultuurkamer bestond. Prijswinnaars uit de periode van haar bestaan kregen een uitsluiting van drie jaar.²⁹⁵ Hij had zich in mei 1942 bij de Kultuurkamer aangemeld.²⁹⁶

Brouwer tekende beroep aan bij de Centrale Eereraad.²⁹⁷ Wellicht bracht hij daarbij te berde dat hij in 1944 voedseltransporten naar Den Haag georganiseerd had. Daarover merkte hij later op:

"Ik wou wel wat doen voor het land. (...) Overal waren boeren en burgers, die hielpen, ondanks de tegenwerking van de Landwacht. Die gaf zelfs niet om de schriftelijke vrijgeleide dat we hadden gekregen van haar districtscommandant Gijs Oosterhof",

aldus een interview uit 1979.²⁹⁸

291. *Brinkman*, passim. Voor een recensie van de herdruk zie *DAC* 17.4.1976.

292. NIOD, DVK, 177^d, brief Brouwer aan Van Ham van 6 augustus 1943.

293. NIOD, DVK, 177^d, brief Brouwer aan Van Ham van 22 augustus 1943.

294. MOW, EK, inv.nr. 27, uitspraak van de Eereraad van 6 november 1945. Vgl. ook NIOD, Doc II, 1037, nr. 8.

295. MOW, EK, inv.nr. 24, notulen zitting van 23 oktober 1945.

296. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

297. MOW, EK, inv.nr. 24, notulen zitting van 25 juni 1946. Vgl. ook MOW, EK, inv.nr. 36, lijst van personen die beroep hebben aangetekend tegen uitspraken van de Eereraad.

298. Bakker 1979.

Ook de Centrale Eerraad constateerde dat de literaire prijs niet door de Kultuurkamer was toegekend en aan het publicatieverbod kwam een eind. Het lidmaatschap van de Kultuurkamer werd hem blijkbaar ook aangerekend, want zijn uitsluitingstermijn had inmiddels bijna een jaar geduurd: er restten nog drie weken. Die werden hem kwijtgescholden, maar een totale revisie van de eerdere uitspraak heeft deze beroepszaak dus niet opgeleverd.²⁹⁹

Daarna schreef hij behalve schoolboeken, levensbeschrijvingen en historische werken nog vele romans en novellen. De novellen *Het goud van Moslo* (1948) en *Sint Jan* (1948) spelen zich in Drenthe af en hebben als inspiratiebron zijn ervaringen tijdens de oorlog. Van de romans worden genoemd: *De Zegen* (1949), *Paarden van Schelven* (1952) en *Het testament* (1977). In de PDAC had hij in 1954 nog een rubriek, getiteld ' 't Verleden spreekt'.

In zijn laatste levensjaren had hij hartklachten. Op 4 november 1984 overleed hij in een ziekenhuis in Leiden.³⁰⁰ Nog voor zijn overlijden had zijn geboortedorp Siddeburen hem geëerd door de pasgebouwde bibliotheek naar hem te noemen. De Groninger beweging was zeer op hem gesteld: "Wie danken hom veur alles, wat e veur de Grönneger zoak doan het", schreef W.F. Nagel in een in memoriam in *Toal en Taiken*.³⁰¹

H. CLEWITS (1897-1983)³⁰²

Hendrik Clewits werd op 7 december 1897 in een middenstandersgezin te Dokkum geboren. Aanvankelijk volgde hij de onderwijzersopleiding, maar het ontbrak hem aan de ware geestdrift voor het onderwijs. Na twee jaar verliet hij de Normaalschool dan ook en ging hij naar de HBS in Leeuwarden. Daarna zou hij nog korte tijd medicijnen gestudeerd hebben, totdat de militaire dienstplicht daaraan - volgens zijn zeggen - een eind maakte. Hij diende bij de kustwacht op Schiermonnikoog, waar hij bleef tot 16 november 1918. Het grootste deel van zijn diensttijd werkte hij bij de afdeling Ontwikkeling en Ontspanning (O & O) van het detachement waartoe hij behoorde. In die tijd begon hij te schrijven: hij werkte mee aan een soldatenkrant, schreef een toneelstuk en stuurde een idealistische roman, getiteld *Een leven*, naar uitgeverij Querido. Het manuscript werd door de uitgever echter niet geaccepteerd en is - naar verluidt - in vlammen opgegaan.³⁰³ Na de mobilisatie was er voor hem een baantje bij drukker-uitgever Laverman in Drachten. Om wat bij te verdienen schreef Clewits voor een gulden per stuk verslagen voor de *Drachtster Courant*: de eerste stap op het journalistieke pad was gezet. In 1920 werd hij verslaggever bij het *Tiels Nieuwsblad*. Drie jaar werkte hij daar, won er een prijs voor een Tiels volkslied en vond er zijn vrouw.³⁰⁴ Na Tiel leidde het pad naar Assen. Daar werd hij in 1923 redacteur van de PDAC, vanaf 1924 nam hij tevens de taak van hoofdredacteur waar. In 1930 volgde zijn definitieve benoeming tot hoofdredacteur. Van 1931 tot 1933 werkte hij als ambtenaar bij de Dienst Publieke Werken in Amsterdam, maar in 1933 keerde hij als hoofdredacteur terug bij de PDAC. In 1940 volgde de benoeming tot directeur-hoofdredacteur; dit bleef hij tot 1960, toen hij met (ietwat) vervroegd pensioen ging. Een jaar daarvoor namelijk had hij tijdens een vakantie in Lugano een hartinfarct gekregen. Vooral na de oorlog had Clewits tal van bestuursfuncties. Ook leidde hij het toeristisch tijdschrift *Ons eigen land*. Hij overleed op 15 juli 1983 in Assen.³⁰⁵

299. MOW, EK, inv.nr. 95, uitspraak van de Centrale Eerraad van 11 oktober 1946.

300. GA Oegstgeest, Bevolkingsregisters. Vgl. ook GA Leiden, Akte van overlijden van R. Brouwer.

301. *T&T* 2 (1984) februari 12.

302. De biografische gegevens over Clewits zijn gebaseerd op documenten en aantekeningen in zijn persoonlijk archief. Zie RAD, Archief Clewits. Ook uit het (nog) niet geïnventariseerde archiefgedeelte is geput.

303. 'Oud-Dokkumer H. Clewits (van loopjongen tot directeur) is in Assen Friesland niet vergeten' in: *LC* 18.3.1961.

304. Hij trouwde op 16 oktober 1924 in Tiel met Catharina Lindeman. Uit dit huwelijk werd op 29 januari 1931 een dochter geboren, die naar haar moeder genoemd werd.

305. Voor een in memoriam zie 'Oud-directeur Asser Courant H. Clewits (85) overleden' in: *DAC* 16.7.1983.

Op gevorderde leeftijd ging Clewits boeken schrijven. Onder zijn pseudoniem H.C. van Dockum schreef hij voornamelijk kinderboeken, volkskundige werken en reisimpressies. Hij debuteerde in 1941 met het kinderboek *Hoe Nine en Tut hun vakantie doorbrachten*. Jos Ruting maakte de illustraties. In hetzelfde jaar verscheen ook *Vacantie-notities uit Friesland*. De hoofdpersonen in *Hoe Nine en Tut hun vakantie doorbrachten* zijn twee zusjes die naar hun grootouders in Dokkum reizen en met hen voor een langer verblijf naar Schiermonnikoog trekken. Door de beschrijving van de vakantiegenoegens zijn allerlei wetenswaardigheden over landschap en bewoners gevlochten. Het debuut kan daarom ook wel een leer- en leesboek voor kinderen van 10 tot 14 jaar genoemd worden. De persstemmen waren over het algemeen positief.³⁰⁶ Clewits zond Prakke een presentemplaar van zijn boek. Deze reageerde eind 1941 met een brief, waarin hij zijn waardering voor de literaire arbeid van Clewits uitsprak.³⁰⁷ In 1942 volgde een tweede druk.

Vacantie-notities uit Friesland is een bundel vakantiebelevissen die van 9 tot en met 24 december 1940 in de PDAC gestaan hadden. De verhalen spelen zich af rond het Friese Ernewoude.³⁰⁸

In 1942 volgde *Het bonte boek. Rond vierhonderd korte stukjes over kalenderfeesten, oude gebruiken, folklore, geschied- en aardrijkskundige onderwerpen, planten en dieren, afgewisseld door versjes, anecdoten, grapjes, spelletjes en knutselarijjes, geïllustreerd met zeer vele plaatjes, getekend door Jan Otter*.³⁰⁹ Van dit boek verscheen in 1948 een tweede druk.

Nog in 1944 verscheen - ondanks de papierschaarste - *Wat anderen schreven over en in beeld brachten van het Princenhof van den ouden tijd tot heden*. In samenwerking met Jan Otter had Cewits ook Drentsche Boerenkalenders voor 1942 en 1943 samengesteld.³¹⁰

Na de oorlog publiceerde hij de biografie *Willem Emmens. Geboren te Zeijen, 25 Mei 1869; overleden te Emmen, 18 april 1927 - in leven leeraar aan de Rijkslandbouwwinterschool te Emmen en redacteur van het "Drentsch Landbouwblad"* (1946) en *Hoe 't groeide aan 't Onland. Een familie verhaal van lief en leed aan 't Prinsenhof* (1947)³¹¹, *Lezende mensen gelukkige mensen. Een bundel aphorismen, verzameld* (1947), *Van Nieuwjaarsmorgen tot Oudejaarsavond in Drenthe* (1948)³¹², *Vacantienotities uit en over Denemarken* (1952), *Waddenparels aan Neerlands kroon [1954] en Amerika, "The land of the free". Van noord naar zuid langs Amerika's oostkust [1958]*³¹³.

Al zijn boeken werden uitgegeven door Torenlaan in Assen - soms ook *De Torenlaan* genoemd - de drukker en uitgever van de PDAC. Als directeur van dit bedrijf bleef Clewits de hele bezetting door boeken drukken en uitgeven. In de zogenoemde 'Hunebeddenserie' werden tal van bekende Drentse literaire werken uitgegeven, zoals de feuilletons van Harm Tiesing.³¹⁴ Het eerste deel in deze serie is *Bôoleven* van E. Karst Jr.³¹⁵, gevolgd door de eenakter *As de komedie aflopen is* van A. Plenter. Ook *Oet 't Drènsche Laand* van H. Bos en

306. Voor uitgebreide recensies zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 8.

307. RAD, Archief Clewits, brief Prakke aan Clewits van 28 november 1941.

308. Zie RAD, Archief Clewits, niet-geïnventariseerd gedeelte. Voor recensies zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 19.

309. Voor recensies zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 8.

310. Jan Naarding besprak de kalender voor 1943. Zie *Drente* 14 (1943) januari 54.

311. Voor recensies zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 16.

312. R.D. Mulder besprak het boekje in *Drenthe* 20 (1949) november 175-176. Zie voor meer recensies RAD, Archief Clewits, inv.nr. 16.

313. Voor recensies en correspondentie zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 17.

314. Zie voor de herdruk van *Marthao Ledeng* ook NIOD, DVK, inv.nr. 173 A^c, notitie van 6 januari 1943.

315. Voor een recensie zie *Drente* 14 (1943) januari 54 en *De Jonge Landstand* (1943) juli 18.

Um d' olde toren van A. Dening verschenen in deze reeks.³¹⁶ Over het laatste werk merkte het DVK op, dat het een "ware uitbeelding van het Drentsche volksleven" gaf. Reeds enige jaren daarvoor was dit opus, als feuilleton, bij het "boerenfolk" in de smaak gevallen.³¹⁷

Het fonds werd in 1943 zelfs nog uitgebreid, doordat men er publicaties op het gebied van land- en tuinbouw alsmede klein- en pluimvee in opnam. Deze kwamen uit het fonds van de voormalige uitgeverij Floralia te Assen. Ook uitgaven van Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem werden dat jaar door Torenlaan in de handel gebracht.³¹⁸

Clewits correspondeerde regelmatig met de afdeling Boekwezen van het DVK, want voor de uitgaven moest uiteraard toestemming gevraagd worden.³¹⁹

In 1942 verscheen van Clewits - onder zijn pseudoniem H.C. van Dockum - een studie over de *PDAC*, getiteld *Over, uit en om de Provinciale Drentsche en Asser Courant van den aanvang tot heden*. Het boek, dat niet in de handel gebracht werd, is een overzicht van de geschiedenis van de krant vanaf 1 april 1823 tot 22 mei 1942. De auteur verzond het naar verscheidene personen en instellingen. Ook Jan Naarding en Jan Poortman behoorden tot de uitverkorenen. In vriendelijk gestelde briefjes bedankten zij Clewits.³²⁰ Naarding recenseerde de studie bovendien in *Drente* en merkte daarin op: "Een mooi boek voor de minnaar van Drente's historie, die slechts zal betreuren, dat een naamregister ontbreekt".³²¹ Jac. ter Haar Ezn. daarentegen vróég om toezending van een exemplaar. Clewits weigerde in diplomatieke bewoordingen: "(...) op het moment namelijk kan ik U niet van dienst zijn."³²²

Er bestond ongetwijfeld animositeit tussen beide heren tengevolge van de ontwikkelingen die zich inmiddels voltrokken hadden in de dagbladwereld. De *PDAC* was namelijk met ingang van 30 mei 1942 verboden. Dit was het gevolg van de persreorganisatie, die ruim een half jaar daarvoor in gang gezet was.

Eind 1941 moesten een groot aantal kranten in Nederland fuseren of zonder meer verdwijnen. Door de papierschaarste was dit onvermijdelijk geworden, aldus de bezetter. Maar er zat uiteraard meer achter: de nationaal-socialisten verfoeiden de Nederlandse hokjesgeest, die zich volgens hen zelfs al manifesteerde in het uitgeven van (te) veel kranten - nog afgezien van de inhoud. De eerste slachtoffers in Drenthe waren de kop- en nevenbladen van de *PDAC*, die reeds in oktober 1941 het loodje hadden moeten leggen. Clewits had toen geprobeerd de abonnees hiervan te winnen voor de *PDAC*.

Aanvankelijk had er bij de Commissie voor de Persreorganisatie een plan gelegen om het *Agrarisch Nieuwsblad* te laten fuseren met de *MC*.³²³ Eerstgenoemde krant kwam echter met het tegenvoorstel, één groot regionaal dagblad *Het Noorden* op te richten. Daarna stuurde de Commissie aan op een fusie tussen de *PDAC* en het *Agrarisch Nieuwsblad*.³²⁴ Wat voor argumenten zij hierbij gebruikte vermeldt Clewits niet duidelijk. Hij kon in 1942 natuurlijk ook niet vrijuit schrijven. De discussie over de persconcentratie zou maanden duren. Niet

316. RAD, Archief Clewits, inv.nr. 19. Vgl. ook diverse andere fondslijsten van (De) Torenlaan in het niet-geïntariseerd archiefgedeelte (RAD).

317. NIOD, DVK, inv.nr. 177 B^m, notitie van 21 augustus 1944.

318. RAD, Archief Clewits, inv.nr. 19, fondslijst 1943.

319. Zie hiervoor NIOD, DVK, 170 A^c en 173 A^a.

320. Zie RAD, Archief Clewits, inv.nr. 24, verzendlijsten. Dit inventarisnummer bevat ook het plakboek dat Clewits na het verschijnen van zijn studie heeft samengesteld.

321. *Drente* 14 (1943) juni 95.

322. RAD, Archief Clewits, inv.nr. 24, brief Clewits aan Ter Haar van 28 juni 1943.

323. Zie ook J.H. Boom 1991, 37 en J.H. Boom 1995, 11.

324. Vgl. René Vos [1988], 305.

alleen de kranten, maar ook de vennootschappen moesten samengaan. Jac. ter Haar, de directeur van de Agrarische Pers, zou algemeen directeur worden en Clewits directeur van de vestiging in Assen. De PDAC zag dit - niet ten onrechte - als een regelrechte overname door de concurrent. Uiteindelijk werd de knoop doorgemaakt: de PDAC moest verdwijnen en de Agrarische Pers in Meppel kreeg opdracht het *Agrarisch Nieuwsblad* op te heffen en vanaf 1 juni 1942, onder de naam *Drentsch Dagblad*, een nieuwe krant uit te geven.³²⁵ In feite werd hierdoor het *Agrarisch Nieuwsblad* onder een andere naam voortgezet. In zijn afscheidswoord in de oude krant kon Ter Haar dan ook triomfantelijk schrijven:

"Zij het dat we met een bloedend hart ons Agrarisch Nieuwsblad vaarwel zeggen, we vleien ons met de hoop dat er iets van den stormwind, waarmee wij in het A.N de volksche wereldbeschouwing hebben uitgedragen, zal blijven hangen, dat de geest zal blijven voortleven in de harten van alle pioniers die ons werk hebben gesteund. En op den geest komt het aan. Wat zegt een naam? Zoo zal het Agrarisch Nieuwsblad opgaan in het tengevolge van de persreorganisatie in Drenthe ontstane nieuwe dagblad: het DRENTSCH DAGBLAD, dat als een lentewind door het Oude Landschap de boodschap van een nieuwen tijd zal uitdragen."³²⁶

Het nieuwe dagblad werd een instrument van de nationaal-socialistische propaganda. A. Seton werd directeur en Jac. ter Haar Ezn. werd hoofdredacteur. Dat de krant gelezen werd blijkt wel uit de volgende cijfers: in maart 1944 telde het *Drentsch Dagblad* 17.592 abonnees. Dat is bijna even veel als de PDAC en het *Agrarisch Nieuwsblad* samen gehad hadden (\pm 18.500).³²⁷ Op zichzelf is deze oplage niet verrassend, doordat andere kranten in dit rayon verboden waren.

Jan Poortman voegt hieraan toe dat het *Drentsch Dagblad* ook door 'andersdenkenden' gelezen werd, omdat men op de hoogte wilde blijven van officiële mededelingen, bijvoorbeeld over de geldigheidsduur van distributiebonnen.³²⁸ Het werkelijke nieuws werd geleverd door de illegale kranten, die ook in Drenthe verspreid werden. Overigens hadden alle kranten sinds het begin van de bezetting veel abonnees verloren. Uit de reeds aangehaalde enquête van D. Stork-van der Kuyl inzake leesgewoonten op het Drentse platteland blijkt, dat de deprimerende oorlogsberichten de leeslust niet bevorderden. Wat nog meer voor de hand ligt, is dat men vanaf het begin de Duitse censuur in de berichtgeving herkende en daardoor het abonnement opzegde - al zullen de geënquêteerden dat niet zo rechtstreeks aan Stork-Van der Kuyl meegedeeld hebben.³²⁹ Courantier Boom schreef hierover:

"Maar voor het zover was probeerden de goede uitgevers hun kranten zoveel mogelijk door het opdringende geweld heen te loodsen. Dat ging enerzijds door de verplichte kopij die aan de redacties werd toegezonden zoveel mogelijk klakkeloos en herkenbaar op te nemen en anderzijds tussen de regels door een andere krant samen te stellen. Al snel begreep het publiek deze tactiek."³³⁰

In de eerste twee maanden van zijn bestaan deed Ter Haars dagblad een gooi naar de lezersgunst door het plaatsen van dialectwerk. Anonieme of alleen met initialen ondertekende bijdragen waren onder meer: het feuilleton *Jantien van Rooie Jaopuk. Een verhaal van het*

325. J.H. Boom 1995, 12-14.

326. AN 30.5.1942.

327. Zie Tammeling 1988, 157.

328. Poortman 1980, 24.

329. Stork-van der Kuyl 1952, 119.

330. J.H. Boom 1995, 5.

Drentsche platteland (1 juni - 23 juni 1942)³³¹ en de schetsen *De blunder* door D. (24 juni 1942); *Van proem'n en segaar'n* (25 juni 1942) en *Hi'j wol niet weerumme loop'n* (9 juli 1942). De anonieme samensteller van de rubriek 'Uit de oude Lantschap', met daarin veel (literair)historische bijdragen, bleef de hele bezettingstijd door actief. Boekrecensies werden geschreven door Th. Vos, J. Amoureux³³², T. Koenders³³³, G.W. Comello³³⁴ en H. Bruggers.³³⁵ Propagandaschrijvers pur sang waren er uiteraard ook bij het *Drentsch Dagblad*. Zo schreef Harm Welling, ambtenaar van de Nederlandsche Landstand en daarna boer in Oost-Europa, voor de krant een reeks artikelen onder de titel *Uit het dagboek van een Oostlandboer*.³³⁶

Ook de streekbladen ontkwamen niet aan de reorganisatie van de pers. In Drenthe hielden zij in de zomer van 1942 op te bestaan, doordat de papiertoewijzing gestaakt werd. Na 13 juni 1942 verdwenen de *MC*, de *Hoogeveensche Courant*, de *Emmer Courant* en de *Coevorder Courant*. Er kwamen nu twee nieuwe streekbladen voor in de plaats: een *Drentsch Nieuwsblad* voor Zuidwest-Drenthe en een *Drentsch Nieuwsblad* voor Zuidoost-Drenthe, die in Meppel gedrukt werden.

Op een door de Presseabteilung gemaakte kaart is aangegeven welke kranten medio 1943 volgens de planning nog in Nederland zouden mogen verschijnen. Voor Drenthe worden uiteraard het *Drentsch Dagblad* en het *Drentsch Nieuwsblad* vermeld, maar voor Noord-Drenthe wordt ook het weekblad *Oostermoer - Noordenveld* genoemd.³³⁷ Dit blad, gedrukt door uitgeverij Hertz in Zuidlaren, verscheen de hele bezetting door. Het werd volgens de Commissie voor de Perszuivering tot medio 1943 door M.J.A. Hertz geheel 'goed' gehouden. Op verzoek van de illegaliteit sloot Hertz daarna met de Agrarische Pers een overeenkomst. Tegen Hertz werden daarom door de Perszuivering geen maatregelen genomen.³³⁸ Het valt moeilijk in te zien wat voor belang de illegaliteit had bij het voortbestaan van dit onbeduidende weekblaadje met een inhoud (landbouwnieuws e.d.) waaraan de bezetter in geen enkel opzicht aanstoot kon nemen. Of het moet al zijn dat het als dekmantel diende voor een illegale drukkerij. Maar het is waar, in het nummer van 22 november 1941 treft men in één

331. Vgl. ook MI, map C¹.

332. Jan Amoureux (1915-1999) werd door de Commissie voor de Perszuivering veroordeeld tot ontzetting uit het beroep van journalist voor vier jaar. Zie NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 246, uitspraak van 15 mei 1948.

333. T. Koenders, geboren op 2 november 1917, werd door de Commissie voor de Perszuivering uitgesloten van de beroepsuitoefening als journalist voor acht jaar. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 246, uitspraak van 15 mei 1948.

334. Georg Willem Comello, geboren op 8 mei 1902, werd door de Raad van Beroep van de Perszuivering voor tien jaar uitgesloten van de beroepsuitoefening als journalist. Zie NIOD, Archief Persgilde, uitspraak van 2 juli 1949. De Commissie voor de Perszuivering had aanvankelijk een uitsluiting voor vijftien jaar uitgesproken. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 246, uitspraak van 15 mei 1948. Illustratief voor zijn gezindheid is het feit dat hij zich op 21 juni 1944 liet benoemen tot waarnemend burgemeester van Dwingeloo, zijn woonplaats. Zie *Drente* 16 (1944) juli 3.

335. Harm Bruggers, geboren 26 maart 1901, werd door de Commissie voor de Perszuivering veroordeeld tot ontzetting uit het beroep van journalist voor twintig jaar. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 246, uitspraak van 15 mei 1948. Het Bijzonder Gerechtshof te Assen veroordeelde hem tot een gevangenisstraf van vier jaar met ontzetting uit het kiesrecht. Zie 'Een journalist, wiens pen uitgleed' in: *PDAC* 11.4.1947 en *PDAC* 23.4.1947. Vgl. ook NIOD, KB I, 1445.

336. 'De schrijvende Oostlandboer' in: *PDAC* 25.2.1947.

337. Zie René Vos [1988], 320.

338. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 111, uitspraak van 9 november 1946.

oogopslag advertenties aan voor de boeken: *Jeugd in Boeien* door Alba de Cespedés, *Het Vrije Volk* door Jan Meihuizen en *Dispereert Niet* door K. Norel.³³⁹

Op een lijst die in april 1944 door het DVK werd samengesteld om een totaaloverzicht van het papierverbruik te verkrijgen, wordt vermeld welke bladen er in Drente verschenen. Het waren er meer dan op de kaart van de Presseabteilung genoemd worden: *Drentsch Dagblad*, *Veenkoloniaal Nieuwsblad*, *Drentsch Nieuwsblad*, *Nieuwsblad van Kampen*, *Nieuwsblad van Overijssel*, *Steenwijker Courant*, *De Landstand Drenthe* en *Oostermoer - Noordenveld*.³⁴⁰

Uitgeverij Boom had hiervoor al kennis met de Duitsers gemaakt. Naar aanleiding van een artikel van Jan Poortman in de *MC* kreeg de uitgever een boete van duizend gulden opgelegd (zie paragraaf 8).³⁴¹ De *Hoogeveensche Courant* kreeg in juli 1942 een boete, ook van duizend gulden. Zij had de woede van de censors gewekt met het afscheidartikel van 13 juni 1942, waarin kritiek stond op de reorganisatie van de (Drentse) pers. De SD stemde met deze boete in omdat men vond dat de krant "schon immer für derartige presseunwürdige [sic] Glossierungen bekannt war."³⁴²

Na de oorlog werd Clewits met een aantal collega's van de *PDAC* door de Commissie voor de Perszuivering gehoord. De Commissie nam hem kwalijk dat er ook in de *PDAC* doorlopende artikelen met een nationaal-socialistische strekking gestaan hadden.³⁴³ Zij was verder van mening dat het hardnekkige verzet van Clewits c.s. tegen de fusie met het *Agrarisch Nieuwsblad* en tegen de aanstelling van een NSB'er als hoofdredacteur voor hen pleitte. De Commissie kwam in december 1946 tot een uitspraak: Clewits en zijn collega's J. Drenthen, S. Broers, H. Dieters, H.J. Dons, R.A. Lammers en R. Deodatus Pzn. werden voor zes maanden uitgesloten van hun werk als journalist.³⁴⁴

De artikelen waarover de Commissie voor de Perszuivering sprak, hadden direct na de oorlog - bij de terugkeer van de *PDAC* - al tot protesten geleid. De voormalige illegaliteit had veel kritiek op het beleid van Clewits tijdens de bezetting. Enkele personen dienden zelfs bij luitenant-kolonel A.H. Stok, de Militaire Commissaris voor de Provincie Drenthe, een protest in tegen het herverschijnen van de *PDAC*.³⁴⁵ In een uitvoerig schrijven reageerde Clewits op deze beschuldigingen. Hij veronderstelde ook dat de klagers bijbedoelingen hadden. Het protest zou ingegeven zijn door broodnijd en het zou een nieuwe krantenstrijd in Drenthe inluiden.³⁴⁶ Na de oorlog was namelijk de *Nieuwe Drentsche Courant* teruggekomen. Voor de oorlog had deze krant vanaf 1935 bestaan als kopblad van de *Nieuwe Groninger Courant*. Vooral voor de anti-revolutionaire lezers van de *PDAC* was de nieuwe krant destijds een aantrekkelijk alternatief geweest, maar de uitgave was gestaakt op 10 mei 1940, de eerste oorlogsdag.

De Militaire Commissaris schreef hierover aan het Departement van Binnenlandse Zaken:

339. *Oostermoer-Noordenveld* 22.11.1941.

340. NIOD, NKK, inv.nr. 2^k.

341. Vgl. ook J.H. Boom 1995, 9.

342. Citaat ontleend aan René Vos 1988, 220.

343. Voor een overzicht van deze artikelen zie NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 236.

344. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 236, uitspraak van de Commissie van 2 december 1946. Vgl. ook RAD, Collectie Deodatus, inv.nr. 2.

345. Stok was van 11 januari 1945 tot 8 september 1945 Militaire Commissaris van Drenthe. Uiteraard kon hij pas na 5 april (bevrijding van Coevorden) voet op Drentse bodem zetten. Hij werd opgevolgd door Th.J.A. Doove. Zie RAD, Archief PMC Drenthe.

346. NIOD, Perszuivering, inv.nr. 236, brief Clewits aan A.H. Stok van 19 mei 1945.

"(...) ben ik van meening, dat de heer Clewits zich als directeur van genoemd dagblad niet beter of slechter heeft gedragen dan de groote meerderheid van de dagbladpers. (...) Voor zoover ik hier heb kunnen beoordeelen bestond bij het publiek in Drenthe tijdens de bezetting over het algemeen wel de overtuiging, dat de Provinciale Drenthsche [sic] en Asser Courant 'goed' was en dat dus de Duitsch getinte stukken door haar redactie op bevel van hoogerhand werden opgenomen."³⁴⁷

Bestonden er dus geen overwegende bezwaren tegen de herverschijning van de krant, de persoon Clewits zou nog bij anderen weerstand oproepen. Hij was - o ironie! - uitgenodigd zitting te nemen in de landelijke Perszuiveringscommissie. Voordat de commissie geïnstalleerd zou worden, trok Hendrik Algra uit Leeuwarden aan de rem. Zijn voornaamste bezwaar gold een artikel dat op 9 maart 1942 in de *PDAC* gestaan had.³⁴⁸ Clewits trad niet toe tot de Perszuiveringscommissie, zijn collega J.H. Boom van de *MC* daarentegen wel.³⁴⁹

Een sanctie van de Eerraad voor de Letterkunde - Clewits had immers tijdens de bezetting ook eigen literair werk uitgegeven en hij zou lid van de Kultuurkamer geweest zijn - is niet gevonden.³⁵⁰ Blijkbaar werden zijn literaire producten niet belangrijk genoeg geacht. Ook is het denkbaar dat het Gewestelijk Bureau van de Kultuurkamer hem ten onrechte als lid vermeldde op de lijst van 9 augustus 1944. Een door Clewits ondertekend aanmeldingsformulier is niet gevonden. Wel moet hij als journalist lid geweest zijn van het persgilde van de Kultuurkamer.

J.H. HOLM TWEEDE PERIODE

In hoofdstuk II is beschreven hoe J.H. Holm bijna onafwendbaar in de richting van de collaboratie gedreven werd door zijn actief lidmaatschap van de vooroorlogse bond Landbouw en Maatschappij en sinds 1933 van de NSB. Wij zagen ook dat hij in Landbouw en Maatschappij min of meer uit de gratie raakte, omdat men hem te "NSB-achtig" vond, maar in de NSB werd hij eveneens vaak teleurgesteld. Met de redactie van het *Agrarisch Nieuwsblad* kon hij op den duur al evenmin accorderen.³⁵¹ Aan de NSB-'boerenleider' E.J. Roskam schreef Holm, dat hij ondanks deze teleurstellingen zijn beginselen niet ontrouw werd, maar een "strijder" bleef.³⁵²

De 'nieuwe tijd' bood hem als schrijver stellig nieuwe kansen. Door de bezetter werden zijn pennenvruchten bijzonder geapprecieerd. Holm was onder meer medewerker van de genazifitseerde omroep. Voor het programma 'Landmans Lust', schreef hij een luisterspel getiteld: *Stukje bij beetje. Hoe boerenland in jodenhand geraakte*.³⁵³ In 1942 verscheen bij uitgeverij Roskam in Amsterdam zijn roman *Te ver gegrepen*. Dit verhaal had hij al in 1936 en 1937 als

347. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 236, brief Militaire Commissaris aan het Departement van Binnenlandse Zaken van 30 augustus 1945.

348. NIOD, Perszuivering, inv.nr. 236.

349. J.H. Boom 1995, 16.

350. Het Gewestelijk Bureau Groningen-Drenthe van de Kultuurkamer noemt hem wel als lid. Een aanmelding bij de Kultuurkamer is niet gevonden. Zie hiervoor NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

351. Aldus Holm in het enquêteformulier van het Verbond van Nederlandsche Journalisten. (NIOD, Persgilde, 59/4/7).

352. MvJ, CABR, Dossier Holm, brief Holm aan E.J. Roskam van 11 december (wintermaand) 1941.

353. Verkijk 1974, 795. Uit een brief van Holm aan de Nederlandsche Omroep van 29 zomermaand 1942, blijkt dat een ander hoorspel, getiteld *In de klauw van Juda*, geweigerd was. Zie MvJ, CABR, Dossier J.H. Holm.

feuilleton, getiteld *Het doel voorbij gestreefd. Roman uit het boerenleven*, in *L&M* en het *Agrarisch Nieuwsblad* gepubliceerd. In eerstgenoemd blad was het vervolgverhaal destijds aangeprezen:

"De schrijver is een goede bekende. Het is nl. wederom de heer J.H. Holm uit Nieuw Buinen, een onzer trouwe medewerkers, die tot het schrijven er van werd geïnspireerd. Zijn eerste product op dit terrein, 'Uit huis en hof verdreven', dat ook in ons orgaan als eerste feuilleton verscheen, heeft dermate duizenden lezeressen en lezers geboeid, dat wij vol vertrouwen de volgende week aanvangen met zijn nieuwe product. 'Zijn doel voorbij gestreefd' zal ons bekend doen worden met de strijd van hen, die trachten door spaarzaamheid en harden arbeid vooruit te komen. Van de talrijke ontginners, die de hei trachten te maken tot een wei."³⁵⁴

De roman, bestaande uit vier hoofdstukken en een soort epiloog, speelt zich af in het Drenthe dat Holm uit eigen ervaring kende.

De boerenknecht Marten Darrink kan door bemiddeling van zijn baas een keuterboerderijtje huren in het verlaten Jodenveld. Hij trouwt met de dienstmeid Trijntje Goverts. Hij slaagt in zijn streven een grote boer te worden, die in het dorp meetelt: zijn bedrijf wordt gestaag uitgebreid. Zijn vrouw en kinderen raken hierbij echter op de achtergrond. Als zijn zoon Dries trouwt met Grietje Schievers, de dochter van zijn grootste rivaal, ontstaat er verwijdering tussen vader en zoon. Nadat Marten een ongeval met zijn paard-en-wagen gekregen heeft en Dries hem gevonden heeft, verzoenen zij zich. In het laatste hoofdstuk, getiteld 'Het doel voorbij gestreefd', komt Marten tot inzicht. De crisis woedt voort en menig boer, ook Marten, wordt het slachtoffer. "(...) Doch hij wist, dat hij toen verlangde naar datgene, waar hij zijn geheele latere leven naar zou streven, bezit, eer, aanzien, al maar meer en meer. (...) En wat was nu de materiele welstand? Eenige ellendige jaren en zijn bezit was weggesmolten als sneeuw voor de zon." Dit laatste deel van de roman bevat veel propaganda voor de bond Landbouw en Maatschappij. Holm laat zijn protagonist tijdens een massaal bezochte bijeenkomst van boeren zelfs een belangrijke rol als spreker spelen.

Bij uitgeverij De Schouw publiceerde hij op het eind van de oorlog nog de roman *Waar de turf verdwijnt* (1944). Met deze roman had hij overigens in 1942 meegedaan aan een door deze uitgeverij uitgeschreven prijsvraag.³⁵⁵ In totaal waren er 47 manuscripten ingezonden. De eerste prijs was gewonnen door A. Zuidervliet (pseudoniem Klaas Veenboer), Holm had de tweede prijs gekregen. Meer dan eens pochte hij over de zeer korte tijd waarin hij de roman geschreven had: veertien dagen, beweerde hij. Zijn buurtgenoten moesten daar hartelijk om lachen.³⁵⁶

Het verhaal speelt zich af tussen 1880 en 1940; plaatsen van handeling zijn de Drentse en Groningse veenkoloniën, waar zo vele van Holms verhalen gesitueerd zijn.³⁵⁷

De roman bestaat uit drie delen. In boek één maken we kennis met de veenarbeider Tamme Kars. Hij wil ten koste van alles vooruitkomen en daarin slaagt hij ook. Zijn vrouw Aaltje baart midden in het veen hun zoon Sjoerd. Spoedig daarna begint Tamme een verhouding met Wobke, de vrouw van zijn beste vriend Paul. Bij een uitdeling leert hij de vervener Westinjer uit Wildervank kennen. Deze belooft Tamme een baan als veenbaas. Na de geboorte van hun tweede kind overlijdt Aaltje in het kraambed. Tamme blijft met schuldgevoelens achter.

354. *L&M* 16.4.1936.

355. Zie A. Venema 1988, 167 en 490.

Venema vermeldt abusievelijk J. van Holm.

356. MOW, CABR, Dossier Holm, getuigenverhoor.

357. Voor een recensie van deze laatste roman zie *DS* 3 (1944) oktober 531. De recensent noemt in dit artikel enig ander werk van Holm, te weten een novelle *Het meisje uit het land der witte wieven* en het feuilleton *Tot in het derde geslacht*.

In boek twee is Tamme in dienst van Westinjer; hij is nu veenbaas in Wildervank. Het zijn roerige tijden in het veen: er zijn veel stakingen en schermutselingen met de marechaussee. Tammes taak is, turf op te kopen en naar Holland te verschepen. Ook begint hij een winkel annex café. Steeds vaker neemt hij de zaken van de zieke Westinjer waar. In deze periode krijgt hij ook weer kennis aan zijn jeugdvriendin Geeze. Hij vraagt haar zelfs ten huwelijk, maar bedenkt zich als hij Dora - de weduwe van Westinjer - kan krijgen. Ze besluiten te trouwen en krijgen een zoon, Tamme jr. Geeze trouwt met de eerste de beste man, terwijl zij zwanger van Tamme is. In het derde boek verhuizen Tamme en Dora naar Ter Apel. Dagelijks helpt hij zijn kinderen, die van veenarbeiders boeren zijn geworden. Hij gaat beseffen dat hij al die jaren steeds is opgejaagd door Fortuna. Na de Eerste Wereldoorlog overlijdt Dora. Na een jaar alleen geweest te zijn, bezoekt hij zijn oude liefde Geeze. Ze trouwen. De laatste tien jaar van zijn leven brengt hij met haar door. In 1940 sterft hij op de leeftijd van vijfenzeventig jaar.

J. van Limburg besprak de roman in *De Schouw*. Hij typeerde Holm als een boerenverteller die zijn personages treffend schetst. Tijdens zijn verblijf in Drenthe was hem opgevallen dat men de boeken van Holm graag las. Zijn eindoordeel was: " 'Waar de turf verdwijnt' is een streekroman die het lezen overwaard is. Het is een sterke uiting van een geboren verteller, die een prachtig talent ontving."³⁵⁸ Haaks daarop stond de mening van Jan W. Hiskes, die het boek in *De Noord-Ooster* besprak. Hij noemde de roman ronduit een teleurstelling en beschouwde het werk als "tamelijk middelmatige feuilletonlectuur, zonder eenige pretentie en bovendien taalkundig helaas verre van zuiver."³⁵⁹

Behalve aan *L&M* en het *Agrarisch Nieuwsblad* leverde Holm bijdragen aan de weekbladen *Nationaal Socialistische Landpost* en *Volk en Vaderland*. Ook schreef hij voor *Het Nationale Dagblad* en voor enkele Duitse bladen.³⁶⁰ Daarnaast publiceerde hij in de maandbladen *Het Noorder Land* en *Volk en Bodem*. Voor *Volk en Bodem* schreef Holm ook recensies.³⁶¹ Aan de Kultuurkamer schijnt hij meegedeeld te hebben, dat hij ook onder het pseudoniem Trouwers Hendrik geschreven had.³⁶²

Op 28 maart 1946 verscheen Holm voor het Bijzonder Gerechtshof in Assen.³⁶³ De aanklacht bestond uit verscheidene punten. In de eerste plaats was hij sinds 1933 lid van de NSB geweest. Tijdens de verhoren had hij hierover verklaard: "(...) omdat het slecht was voor de boeren en tevens omdat het mij goed toeleek, in verband met de verbetering in de boerenstand."³⁶⁴ Ook was hij deskundig adviseur geweest van de Nederlandsche Oost-Compagnie. In die hoedanigheid had hij vier reizen naar de Baltische landen gemaakt. Verder werd hem ten laste gelegd begunstiger van de Nederlandsche SS, lid van de NVD, Winterhulp en het Nederlandsch Agrarisch Front geweest te zijn. Tijdens de zitting beweerde Holm dat hij meer dan eens onderduikers in huis gehad had. De advocaat-fiscaal verzocht daarop de president een onderduiker als getuige te dagvaarden, dus werd de zitting verdaagd.³⁶⁵ Pas een jaar later kwam Holm opnieuw voor. Op 6 maart 1947 werd tweeënehalf jaar gevangenisstraf met aftrek en ontzetting uit het kiesrecht tegen hem geëist.³⁶⁶ Op 20 maart 1947 volgde de

358. DS 3 (1944) oktober 531.

359. DNO 15.8.1944.

360. NIOD, Persgilde, 59/4/7/, enquête-formulier van het Verbond van Nederlandsche Journalisten.

361. Bijvoorbeeld over D.J. van der Vens *Het Carnavalsboek van Nederland* in: *V&B* (1942) februari 450-451.

362. NIOD, NKK, inv.nr. 26^c, pseudoniemenlijst van de NKK.

363. Voor een verslag van de zitting zie *PDAC* 29.3.1946. Vgl. ook NIOD, KB I, 1613, 5273, 6616 en 7368.

364. MvJ, CABR, Dossier J.H. Holm, proces-verbaal van 18 april 1945.

365. *PDAC* 29.3.1946.

366. *PDAC* 7.3.1947. Vgl. ook MvJ, CABR, Dossier J.H. Holm.

uitspraak. Hij werd voorwaardelijk buiten vervolging gesteld, maar moest nog wel een bedrag van 5000 gulden aan het Bijzonder Gerechtshof overmaken.³⁶⁷

Zijn vrouw, J. Holm-Speelman, stond voor het Tribunaal terecht. Zij had onder meer artikelen in de tijdschriften *Sibbe* en *Volk en Bodem* geschreven.³⁶⁸ Voor de genazificeerde omroep hield zij op 3 februari 1942 een causerie over haar stokpaardje: *Eenige kennis van de erfelijkheidswetten voor de rijpere jeugd inzake voorlichting voor de gezinsvorming*.³⁶⁹ Op 13 mei 1946 werd zij veroordeeld tot een internering van anderhalf jaar en een verbeurdverklaring van 5000 gulden.³⁷⁰

De Eerraad voor de Letterkunde legde Holm een publicatieverbod tot 1 november 1948 op.³⁷¹ Vrij kort na deze datum begon hij weer volop te publiceren. Zijn oorlogsverleden werd hem blijkbaar niet nagedragen, want zijn verhalen en feuilletons bleven aftrek vinden bij een breed publiek en zelfs bij de wat selectere lezerskring van het tijdschrift *Neerlands Volksleven*. Hij overleed op 8 juni 1968 in Groningen.³⁷²

J.C.C. KORNMAN (1884-1948)

Johan Christiaan Christoffel Kornman werd op 28 oktober 1884 te Amsterdam geboren. Op 5 oktober 1939 vestigde hij zich vanuit Vlagtwedde in Echten. Op 18 juli 1946 vertrok hij uit Drenthe naar Engelbert (gemeente Noorddijk).³⁷³

In Echten was Kornman aan het Rijkswerkkamp verbonden als kok, later werd hij aangeduid als beheerder, wat de tweede helft was van de inmiddels gecreëerde dubbelfunctie kok-beheerder. In de jaren dertig verrezen overal in het land kampen van de Werkverschaffing, officieel Rijksdienst voor de Werkverruiming genoemd. De kampbewoners waren werklozen die in de omgeving bosarbeid, ontginnings- en ander grondwerk verrichtten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog dienden deze kampen onder meer voor de huisvesting van gedupeerde bevolkingsgroepen zoals geëvacueerden, maar van januari tot oktober 1942 ook als werkkampen voor joden en dat was met Echten inderdaad het geval.³⁷⁴

367. PDAC 21.3.1947. Vgl. ook MvJ, CABR, beslissing van 2 april 1947.

368. Bijvoorbeeld 'Gezonde huwelijken' in: *V&B* (1942) februari 444-450.

369. *Luistergids* 3.2.1942.

370. PDAC 13.5.1946. Vgl. ook NIOD, KB I, 3990.

371. MOW, EK, inv.nr. 27, uitspraak van 6 november 1945. Vgl. ook MOW, EK, inv.nr. 35, lijst van vonnissen en NIOD, Doc II, 1037, nr. 8. Holm had zich in juni 1942 bij de Kultuurkamer aangemeld. Zie NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

372. GA Borger, Akte van overlijden.

373. GA Ruinen, Bevolkingsregisters en GA Groningen, Bevolkingsregisters.

374. Zie Presser, eerste deel 1965, 175-203 en 298-305. Van 12 januari tot 3 oktober 1942 waren er joden tewerkgesteld in de Drentse kampen Diever A en B, Geesbrug, Gijsselte, Kremboong (tussen Tiendeveen en Drijber), Linde, Mantinge, Orvelte, Stuifzand en Vledder. Hoewel Echten in Pressers opsommingen niet voorkomt, schrijft hij op p. 201 over ene S. de Jong, die vanuit het kamp Echten in een ongedateerde brief aan dr. F. Grewel meedeelt dat hij zijn gezin in geen vijftien weken gezien heeft en zich geen raad weet van de honger. Volgens Braker [1995], 31 waren er in Drenthe tien werkkampen. Daartoe behoorde volgens hem ook het kamp Oranje (p. 31). Voorts wordt op p. 38 het kamp (niet 'werkkamp') Ruinen genoemd, waar drie joodse Beilenaren zich meldden, maar de volgende dag naar Westerbork doorgestuurd werden. Het derde kamp dat Braker met name noemt is Kremboong (p. 31). Twee zeer recente bronnen maken gewag van het werkkamp De Fledders bij Westervelde (gemeente Norg). Zie Ekhart 2001 en Roelof Hoekman 2001.

In Havelte, tenslotte, was vanaf begin 1944 een werkkamp voor gemengd-gehuwden. Dezen werden aan

In augustus 1940 werd hij lid van de NSB, naar eigen zeggen omdat hij bang was dat hij ontslagen zou worden. In zijn nieuwe vrijetijdsbesteding bracht hij het tot waarnemend groepsleider. Op Dolle Dinsdag (5 september 1944) of kort daarna vluchtte hij met vrouw en kind naar Duitsland, zogenaamd op bevel van hogerhand. In februari 1945 - teruggekeerd in Nederland - bedankte hij als lid van de NSB, maar er viel weinig te bedanken: de beweging was nagenoeg ter ziele.³⁷⁵

Kornman behoort tot het slag van de opportunisten: al vanaf zijn twintigste streefde hij ernaar schrijver te worden, maar toen de oorlog uitbrak was het hem op zijn 55ste nog niet gelukt als zodanig door te breken. Hij had zijn hoop dan ook op het DVK gevestigd en was van mening dat deze instantie iets met zijn literaire voortbrengselen zou kunnen doen. Aan Goedewaagen deelde hij mee dat hij vijf romans, een twintigtal korte verhaaltjes, twaalf kinderverhalen en een kaboutersprookje geschreven had.³⁷⁶ In 1916 had hij een boekje - *Avonturen van een zeeman* - voor eigen rekening laten drukken.³⁷⁷ In 1936 had hij een *Kookboek voor de vracht-, kust- en visserijvaart bevattende praktische wenken en 270 recepten voor het bereiden van voeding aan boord* (Centrale Bond van Transportarbeiders) gepubliceerd.³⁷⁸

Voor de romanprijsvraag van uitgeverij De Schouw in 1942 zond hij twee manuscripten in: *Verloren mensen* en *Hanna van de kleine Zeevaart*. Gevraagd werd een roman te schrijven "die door de stof en door de behandeling blijken geeft van liefde en bewondering voor de beste eigenschappen van ons volk."³⁷⁹ Veel kans gaf hij zichzelf niet, want aan J. van Ham, het hoofd van de afdeling Boekwezen schreef hij: "want om in een kamp te treden met de eerste letterkundigen van 't land vereist wel geleerdheid en dat heb ik niet." Verder merkte hij op, dat een uitgever deze twee manuscripten geweigerd had, omdat deze taal en stijl beneden peil vond. Daarna had hij ze door onderwijzers laten corrigeren. Kornman beweerde dat hij *Verloren mensen* reeds dertig jaar tevoren geschreven had. *Hanna van de kleine Zeevaart* was van recentere datum.³⁸⁰

Voor deze prijsvraag bestond bij meer Drentse schrijvers belangstelling: H. Doedens (*De wind waait over de hei*), J.H. Holm (*Waar de turf verdwijnt*), G.H. Vocks (*Kleine Hein*)³⁸¹, R. Slot (*Tot het bittere einde*) en W. de Vries te Meppel (*Rouw over water*) stuurden manuscripten in. J.J. Uilenberg en J.H. Bergmans-Beins vroegen de prospectus van de prijsvraag aan, maar stuurden niets in.³⁸² Voorzover bekend, waren van de inzenders alleen Holm, Vocks en Kornman lid van de Kultuurkamer. Vocks meldde zich in april 1942 aan,³⁸³ maar publiceerde tijdens de bezetting niet. Slot en De Vries zijn er nooit in geslaagd een uitgever voor hun werk te interesseren: er zijn geen publicaties van hen bekend.

het werk gezet bij de aanleg van het vliegveld. Zie Presser, tweede deel 1965, 235.

375. MvJ, CABR, Dossier Kornman.

376. In zijn verweerschrift (MvJ, CABR, Dossier Kornman) noemde hij zichzelf een amateurschrijver die een zestal grote romans en dertig korte verhalen had geschreven.

377. NIOD, DVK, inv.nr. 168 A^d, brief aan Goedewaagen van 26 november 1941. De titel noemt hij in zijn verweerschrift (MvJ, CABR, Dossier Kornman).

378. Het Maritiem Museum te Rotterdam bewaart een exemplaar.

379. NIOD, DVK, inv.nr. 168^a, prospectus van de prijsvraag. Vgl. ook NIOD, Archief uitgeverij De Schouw, 174 C², U IV⁴ en A. Venema 1988, 490 (Bijlage VIII).

380. NIOD, DVK, inv.nr. 177 C^b, brief aan Van Ham van 20 januari 1942.

381. NIOD, Uitgeverij De Schouw, 174 C², U IV⁴, brieven van Vocks aan de jury van 1, 3 en 30 juni en 25 november 1942. Samen met dit manuscript stuurde hij ook zijn toneelstuk *De familie van Inge* in. Dit spel voor dilettanten schreef hij reeds voor de oorlog (NIOD, Uitgeverij De Schouw, 174 C², U IV⁴, brief Vocks aan de jury van 30 juni 1942).

382. NIOD, Uitgeverij De Schouw, 174 C², U IV⁴.

383. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

Met zijn schrijfsels beoogde Kornman "de gemeenschap der mensen dragelijk te maken voor iedereen. Ik breng daartoe de fouten der vele enkelingen in de gemeenschap naar voren en wel die van heb en winzucht. (...) Zolang er geen Nat. Socialisten gemeenschap is ...zullen er *verloren mensen* zijn."³⁸⁴ Hij meldde zich in september 1942 bij de Kultuurkamer aan.³⁸⁵

Een veroordeling door de Eerraad is niet gevonden. Het Tribunaal te Assen veroordeelde hem op 7 september 1946 tot een vrijheidsstraf gelijk aan de tijd van zijn voorlopige internering (14 april 1945 - 11 augustus 1945) en ontzette hem uit het kiesrecht. Behalve zijn lidmaatschap van de NSB was hem niets ten laste gelegd.³⁸⁶ Zijn twintig jaar jongere vrouw, die nooit vrede had gehad met Kornmans NSB-lidmaatschap, benam zich het leven tijdens zijn internering. Kleine mensen die ten onder gaan in het grote-wereldgebeuren - Kornman had het niet treffender, niet wranger kunnen beschrijven in zijn *Verloren mensen*...³⁸⁷ Johan Christiaan Christoffel Kornman overleed op 11 juli 1948 in Den Haag.³⁸⁸

TH. VOS (1917-2001)

Thomas Vos werd op 3 oktober 1917 in Giethoorn geboren. Als boerenzoon ondervond ook hij de gevolgen van de economische crisis in de jaren dertig, maar zijn ouders waren nog wel in staat hem naar de HBS in Steenwijk te sturen. Hij verkeerde wel in NSB-kringen, maar werd geen lid van de beweging. Voor het *Agrarisch Nieuwsblad* schreef hij de *Brieven van Korporaal Kuch*. Uit deze titel - en uiteraard gezien de leeftijd van Vos - kan geconcludeerd worden dat hij tijdens de mobilisatie en bij het uitbreken van de oorlog onder de wapenen was. 'Kobus Kuch' namelijk, was een humoristisch typetje van de zanger-entertainer Louis Noiret, die daarmee optrad voor de gemobiliseerde militairen tijdens ontspanningsavonden van de afdeling O en O.

In september 1940 werd Vos in Meppel vast medewerker bij het *Agrarisch Nieuwsblad*,³⁸⁹ waarvoor hij allerlei artikelen schreef, ondertekend met 'Vösken' of 'Th.V'.³⁹⁰ Daarbij waren ook dialectschetsen, zoals *Eiern zonder bon. De "Poasêze" kwam ze zelf brengen*.³⁹¹ Bij het *Drentsch Dagblad* was hij vanaf 1 september 1942 redacteur kunst en cultuur. In die functie recenseerde hij veel literaire werken. Ook was hij redacteur van het *Drentsch Nieuwsblad*, het *Nieuwsblad voor Overijssel* en de *Steenwijker Courant*. Tevens werkte hij voor *Het Nationale Dagblad*, *De Landstand (in) Drent(h)e* en *De Jonge Landstand*, notoire NSB-periodieken. Bovendien leverde hij bijdragen aan *Het Noorder Land* en schreef hij hoorspelen voor de genazificeerde omroep. Hij was lid van de Nederlandsche Volksdienst (NVD) en moest zich als journalist uiteraard bij het Verbond van Nederlandsche Journalisten aansluiten.

384. NIOD, DVK, inv.nr. 177 C^b, brief aan Van Ham van 20 januari 1942.

385. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

386. MvJ, CABR, Dossier Kornman. Vgl. voor de uitspraak ook PDAC 9.9.1946.

387. Zij was fel anti-NSB; ze overleed op 7 juni 1945. Zij en Kornman hadden een dochter van dertien jaar. Kornman had uit een eerder huwelijk een zoon, die toentertijd nog niet teruggekeerd was uit Duitse 'krijgsgevangenschap'. Na 29 april 1943 moesten alle Nederlandse ex-militairen terugkeren in krijgsgevangenschap. Wie zich meldde, werd tewerkgesteld in het kader van de arbeidsinzet.

388. GA Den Haag, Overlijdensakte Kornman. Daarin staat vermeld dat hij op het laatst van zijn leven als kantoorbediende werkzaam was.

389. PDAC 26.4.1946. De MC van 3 mei 1946 vermeldt dat hij in 1941 in vaste dienst van het AN kwam.

390. RIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 246.

391. AN 11.4.1941.

De Commissie voor de Perszuivering veroordeelde hem na de oorlog in hoger beroep tot een ontzetting uit het beroep van journalist voor vijf jaar.³⁹² Deze milde uitspraak had hij vooral te danken aan het feit dat hij geen lid van de NSB was geweest. Aanvankelijk had de Commissie hem voor tien jaar uitgesloten.

Vos verscheen ook voor de Drentsche Kamer van het Bijzonder Gerechtshof. Ook hier werd hem verweten opzettelijk propaganda voor de vijand gemaakt te hebben. De advocaat-fiscaal omschreef zijn geval als een van de tragedies die de Duitse bezetting opgeleverd had, doordat Vos zijn talenten voor een verkeerd doel had gebruikt. Bij de Agrarische Pers van Ter Haar had hij "met volle teugen van het nationaal-socialistische gif gedronken".³⁹³ Tegen hem werd acht jaar gevangenisstraf geëist. Het vonnis echter luidde: één jaar gevangenisstraf voorwaardelijk met een proeftijd van drie jaren.³⁹⁴ Daartegen ging de advocaat-fiscaal in beroep, maar over een eventuele onvoorwaardelijke straf is geen informatie beschikbaar.³⁹⁵

Thomas Vos overleed op 17 april 2001 te Almelo.

H. BOS TWEEDE PERIODE

Ook Hendrik Bos behoorde tot het voorlopig comité dat zich in het najaar van 1940 beijverde om aan de Brink in Assen een monument voor de gevallen Drentse militairen te doen oprichten. Opmerkelijk is dat de andere comitéleden hem accepteerden, want zij konden weten dat Bos al sinds 1937 lid van de NSB was - Uilenberg was toentertijd in politiek opzicht nog een onbeschreven blad.³⁹⁶ In 1942 werd Bos lid van Saxo-Frisia en buurtschaps-hoofd van de NVD. Verder was hij lid van Winterhulp, van het Nederlandsch Agrarisch Front en de daaruit voortgekomen Nederlandsche Landstand, afdeling Nering en Ambacht. Zijn lidmaatschap van de Landstand berustte geheel op vrijwilligheid; anders dan dat van de boeren, die collectief ingelijfd werden. Over zijn politieke stellingname in 1937 deelde hij mee: "De wereld was rot, de maatschappij was vastgelopen op politiek en geestelijk gebied. Ik dacht dat de N.S.B. een instelling was die de wereld weer beter zou maken."³⁹⁷ In april 1942 meldde hij zich aan bij de Kultuurkamer.³⁹⁸ Hierover verklaarde hij na de oorlog:

"Ik schreef artikelen in het Drentsch dialect en om dat voort te kunnen zetten, moest ik lid worden van de Kultuurkamer. Ik zag in de werkwijze daarvan veel goeds, doch dat kan wel verkeerd geweest zijn."³⁹⁹

Hiermee gaf hij een onjuiste voorstelling van zaken: zoals hierna nog dikwijls zal blijken, hoefde men voor het publiceren van artikelen geen 'lid' van de Kultuurkamer te zijn. Voor de radio hield hij voordrachten, maar deze gingen niet over politiek: het waren zijn Drentstalige

392. NIOD, Archief Perszuivering, inv.nr. 246, uitspraak van de Commissie van 2 juli 1949.

393. 'Jong journalist dronk nat. soc. gif met volle teugen. 't Begon met "Korporaal Kuch" ' in: *PDAC* 26.4.1946.

394. *PDAC* 9.5.1946. Vgl. ook *MC* 10.5.1946.

395. Telefonische mededeling Th. Vos van 9 augustus 2000.

396. *Drente* 12 (1940) september 23.

397. MvJ, CABR, Dossier Bos.

398. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

399. MvJ, CABR, Dossier Bos, proces-verbaal der openbare zitting van het Tribunaal te Assen van 23 oktober 1946.

dorpsschetsen. Bijvoorbeeld *Kemelie in het dorp*, die op 7 december 1943 uitgezonden werd.⁴⁰⁰

Voor de oorlog al had Bos geprobeerd leidinggevende posities te verkrijgen, maar men vond dat hij te weinig niveau had. Wellicht is hij - als zovele malcontenten - daardoor lid van de NSB geworden. De daarbij aansluitende lidmaatschappen en activiteiten tijdens de bezetting bezorgden hem nog steeds geen plaats op het pluche, wat wel het geval was met zijn schoonzoon W. Udeema, die in 1943 burgemeester van Zuidwolde werd.⁴⁰¹

Bij het DVK stond zijn naam op een lijst van medewerkers die men over bepaalde onderwerpen kon raadplegen. Bos werd gezien als een specialist op het gebied van "oude volksgebruiken betreffende het boerenleven in Drenthe".⁴⁰² Voor de PDAC schreef hij in 1940 en 1941 een aantal dialectschetsen die in het boerenmilieu spelen.⁴⁰³ Dit soort bijdragen leverde hij later aan *Het Noorder Land*. In dit tijdschrift verscheen een vijftal dialectschetsen, te weten *Hoe Evert tot trouwen kwam*, *Oeze toren*, *Van 't Boerenland*, *Veuroetgang*, *Paschen in Dalen* en *'n Groeve*.⁴⁰⁴ Door deze verhalen, in het Drents van Dalen, vlecht hij volkskundige zaken. In zijn bijdrage *Paschen in Dalen* bijvoorbeeld vertelt hij over de vroegere paasviering aldaar, waarvoor men het nieuwe zomergoed aantrok en de kerkstoof thuis liet. Ook beschrijft hij hoe de jonge boeren een feestrit te paard maakten en uiteraard hoe men brandstof verzamelde voor het paasvuur.

Met de verhalen *De Verkoop* en *Vergadering van 't Waterschap "De Oosterstroom"* had hij meegedongen in de Drentse literatuurprijsvragen van 1939 en 1940. Deze bekroonde inzendingen en die van andere schrijvers werden gebundeld onder de reeds genoemde titel *Oet 't Drènsche Laand. Drentsche schetsen van Drentsche schrijvers door H. Bos e.a.* (1943, Torenlaan te Assen). Recensent 'Jonkheid' merkte in *De Jonge Landstand* over de schetsen op: "Ze vertellen van het Drentsche boerenland, eenvoudig, zonder literaire pretentie, maar ook zonder overbodigen omhaal van woorden. (...) Good 'doan Drent'n!"⁴⁰⁵ Tenslotte droeg Bos aan *De Landstand Drenthe* het dialectverhaal *Harm en Geessien* bij.⁴⁰⁶

Bos stond op 23 oktober 1946 terecht voor het Tribunaal te Assen.⁴⁰⁷ Hij was sinds 12 april 1945 geïnterneerd, maar werd aan het eind van het proces voorwaardelijk in vrijheid gesteld. Zoals gebruikelijk volgde de uitspraak twee weken later: verbeurdverklaring van 8000 gulden en een radiotoestel, en ontzetting uit het kiesrecht.⁴⁰⁸ Zijn vrouw zag hij niet meer terug; zij was in september 1945 overleden. Hendrik Bos vestigde zich na zijn internering in Apeldoorn. Daar overleed hij op 3 juli 1947.⁴⁰⁹

400. *De Landstand Drenthe* 7.12.1943. Op 18 februari 1942 had hij voor de radio over Drentse spinavonden verteld. Zie *Luistergids* 18.2.1942.

401. MvJ, CABR, Dossier Bos, aldus een getuigenverklaring van 25 februari 1946.

402. NIOD, DVK, inv.nr. 177 C^c.

403. Enige van deze schetsen worden bewaard bij het MI, map C².

404. *HNL* 1 (1942) juli 299-304; 2 (1942) november 60-62; 2 (1943) januari 125-128; 3 (1944) Pasen 131-134 en 3 (1944) mei 206-213. Vgl. ook Meertens/Wander 1958, 171.

405. *Jonkheid*, 'Boeken die wij lezen' in: *De Jonge Landstand* 1 (1943) juli 18.

406. *De Landstand Drenthe* 24.12.1943.

407. PDAC 24.10.1946.

408. MvJ, CABR, uitspraak van het Tribunaal op 6 november 1946. Vgl. ook PDAC 6.11.1946.

409. GA Apeldoorn, Persoonskaart en akte van overlijden van H. Bos.

H.T. BUISKOOL *TWEEDE PERIODE*

Ook tijdens de bezetting was Buiskool secretaris-conservator van de oudheidkamer 'De Hondsrug' in Emmen. Over dit museum-in-de-dop leverde hij aan *Het Noorder Land* in 1943 een viertal artikelen.⁴¹⁰ Voorts schreef hij twee bijdragen over de geschiedenis van Emmen, getiteld: *Angelsloo een merkwaardige nederzetting* en *Historisch Emmen I. Barger-Compascuum*.⁴¹¹ Tenslotte droeg hij een artikel over het zandstrooien, getiteld *Een verdwenen volkskunst*, bij.⁴¹²

In 1944 verscheen bij Van Gorcum in Assen zijn bundel *Op naoberveziet. Tweede bundel Schetsen en Vertellingen over Gebruiken en Gewoonten in Het Oude Drenthe*. In november 1943 had Buiskool in een brief aan het DVK zijn plannen met betrekking tot de inhoud van de bundel al kenbaar gemaakt.⁴¹³

De inleiding was als van ouds door dominee A. de Kat Angelino geschreven. Van de twintig schetsen zijn er slechts twee geheel Drentstalig (*Bijgeleuv'* en *Heunspraok*). Interessant is, dat Buiskool ook een schets wijdde aan de onbekende dichter Hindrikus Haasken.⁴¹⁴ Deze onderwijzer te Emmen schreef ter gelegenheid van de eerste openbare vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Emmen - op 9 maart 1852 - een gedicht. Buiskool gaf het de titel *Het feest van 't Nut* en nam het in de bundel op.⁴¹⁵

Pas in 1946 recenseerde Jan Naarding *Op naoberveziet II*. Hij schreef:

"(...) toch is het goed, dat de schr. zijn aantekeningen te boek heeft gesteld, want in deze vorm komen ze in handen van het publiek en vinden ze die belangstelling, zonder welke een bewuste Drentse volks-cultuur geen levenskansen heeft."⁴¹⁶

De hele oorlog door was Buiskool redacteur van het maandblad *Drente*, maar hij publiceerde er niet veel in: drie artikelen. In juni 1941 gaf hij een beknopt overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van oudheidkamer 'De Hondsrug' te Emmen, dat hij liet eindigen met het bezoek van Seyss-Inquart, de commissarissen-generaal Schmidt en Rauter, Beauftragte Thiel en anderen aan de oudheidkamer op 30 augustus 1940. In december 1942 leverde hij nogmaals een artikel over de oudheidkamer. Daarvóór, in augustus 1942, had hij gereageerd op een artikel van Jan Naarding in het juninummer over Drentse spoorwegen (= wagenspooren).⁴¹⁷

410. *HNL* 2 (1943) februari 155-159; 2 (1943) april 216-218; 2 (1943) mei 229-232 en 2 (1943) juni 276-278.

411. *HNL* 2 (1943) juli 293-303 en 3 (1944) juni 215-226.

412. *HNL* 2 (1942) december 65-66.

413. NIOD, DVK, inv.nr. 177^h.

414. Hindrikus Haasken werd op 12 augustus 1802 te Emmen geboren. Hij overleed aldaar op 25 december 1864 (GA Emmen, Geboorte- en Overlijdensakte Haasken). Bekend is zijn publicatie *Het feest. Bijdrage ter gelegenheid van de eerste openbare vergadering van het Departement Emmen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, gehouden te Emmen, den 9 Maart 1852* (Van Gorcum). Net als zijn vader Jan Haasken werd hij onderwijzer. In 1858 werd Hindrikus Haasken ook benoemd tot koster, voorlezer en voorzanger bij de Nederlandse Hervormde Gemeente van Emmen (GA Emmen, Ingekomen stukken, nr. 129, brief GS van Drenthe aan B & W van Emmen van 23 maart 1858). Vgl. ook Buiskool in: *Drentse Schrieversalmanak 1956*, 26-29. In dit artikel vermeldt Buiskool 'Hendrikus' als de voornaam van Haasken; een abuis, zoals uit de geboorteakte blijkt.

415. Van Hindrikus Haasken werd in *Kerkkrantje* (1941) zomermaand 3-4 het artikel 'Over de wilkers der gemeente Emmen' opgenomen (een wilker is een bepaling of regeling).

416. *Drente* 17 (1946) oktober 19.

417. 'Oudheidkamer "De Hondsrug" te Emmen' in: *Drente* 12 (1941) juni 91-92, 'Oudheidkamer "De

Buiskool had na mei 1940 mee-geijverd voor de totstandkoming van het meergenoemde monument ter nagedachtenis van de Drentse gevallen. In augustus 1942 meldde hij zich aan bij de Kultuurkamer.⁴¹⁸ Een uitspraak van de Eerraad is niet aangetroffen.

J. DE JONG-SMITH (1887-1949)

Jantje Smith werd op 22 maart 1887 in Noordbroek geboren.⁴¹⁹ Zij werd onderwijzeres en trouwde op 27 september 1917 met de twee jaar jongere onderwijzer Jacobus de Jong.⁴²⁰ Op 10 oktober 1917 vestigde het echtpaar zich in Gees.

Ze werd in 1941 lid van de NSB nadat haar man het voorbeeld had gegeven, maar dat duidde niet op passiviteit in de jaren daarna. Ze stond bekend als een fel nationaal-socialiste. Jantje de Jong-Smith schreef voordrachten voor NSB-avonden en was actief in het jeugdwerk. Voor de Agrarische Jeugdbeweging schreef ze toneelstukjes en tableaux. Haar creaties - één ervan heette *Het portret van Mussert* - werden door de Dienst Schriftelijke Propaganda van de NSB gekeurd.⁴²¹ Men oordeelde: "(...) toneelstukjes zonder grote kunstwaarde (...) geschikt voor kameraadschapsavonden."⁴²² Voor *Het Noorder Land* schreef ze verhalen (*Toen de kunstmest kwam*),⁴²³ artikelen (*Ons dorp* en *Drentsche dorpsgemeenschap*)⁴²⁴ en gedichten, die vaak volkskundige elementen bevatten en waarvoor inwoners van Gees model gestaan hadden. Het verhalende gedicht *'n Spienstergrap*⁴²⁵ is geheel in de Drentse streektaal geschreven, maar haar gedicht *Jonje*⁴²⁶ 'jongetje' schreef ze in het Gronings. Ze publiceerde ook in *L&M*⁴²⁷, *De Landstand (in) Drent(h)e* en *De Plattelandsvrouw*. Ze meldde zich in augustus 1942 aan bij de Kultuurkamer.⁴²⁸

Ook over haar is geen uitspraak van de Eerraad gevonden. Wel werd ze door het Tribunaal te Assen veroordeeld. Tot aan de zitting - 23 oktober 1946 - was ze geïnterneerd. Op 6 november werd het vonnis uitgesproken: ze werd ontzet uit beide kiesrechten.⁴²⁹

Daarna vertrok het echtpaar naar Noordbroek. Daar is Jantje de Jong-Smith op 19 september 1949 overleden.⁴³⁰

Hondsrug" ' in: *Drente* 14 (1942) december 41-42 en 'De Drentse Spoorwegen' in: *Drente* 14 (1942) augustus 12. Het laatste artikel is als 'De oudste spoorweg in ons land' opgenomen in Buiskool 1940, 102-107.

418. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

419. GA Menterwolde, Geboorteakte J. Smith. Haar ouders waren Albertus Johannes Smith - van beroep onderwijzer - en Frederika Petronella van Tiddens.

420. GA Menterwolde, Huwelijksakte J. Smith en J. de Jong. Jacobus de Jong was geboren te Marum op 17 februari 1889.

421. MvJ, CABR, Dossier J. de Jong-Smith.

422. MvJ, CABR, Dossier J. de Jong Smith, brief Dienst Schriftelijke Propaganda van 20 maart 1942. Een tweede toneelstuk, waarvan de titel niet wordt vermeld, schreef ze in het Gronings.

423. *HNL* 3 (1944) Pasen 170-173.

424. *HNL* 1 (1942) maart 161-165 en 2 (1942) oktober 7-8. Vgl. ook Meertens/Wander 1958, 173.

425. *HNL* 1 (1942) juni 284. Vgl. ook Meertens/Wander 1958, 173.

426. *HNL* 2 (1943) mei 253-254.

427. Bijvoorbeeld het verhaal *Droom* in: *L&M* 20.7.1939.

428. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

429. MvJ, CABR, Dossier J. de Jong-Smith. Vgl. ook *PDAC* 6.11.1946.

430. GA Menterwolde, Overlijdensakte J. de Jong-Smith.

A. MULDER (1906-1991) *EERSTE PERIODE*

Arend Mulder werd op 25 april 1906 geboren te Diever.⁴³¹ Het grootste deel van zijn leven was hij landbouwer in de gemeente Norg, aanvankelijk in de buurtschap Westervelde.

Voor na de oorlog zou hij bekend worden als dichter en toneelschrijver, maar reeds tijdens de oorlog was hij een geziene figuur bij toneelliefhebbers onder de gelijkgeschakelde boerenstand. In 1941 was Mulder als 'adviseur' actief in de Agrarische Jeugdbeweging, de jongerenorganisatie van het Nederlandsch Agrarisch Front. Daar was hij ingerold via de bond Landbouw en Maatschappij toen deze in december 1940 samenging met het Boerenfront van de NSB, waardoor het NAF ontstond. Maar lid van de NSB is Mulder nooit geworden.⁴³²

Hij hield openings- en slottoespraken tijdens vergaderingen en toneeldagen van de rechts-radicalen agrariërs; toneelwerk leverde hij echter niet voor deze evenementen. Zo sloot hij met "een passend woord" op 5 februari 1941 in Assen de 'Groote Tooneeldag' van zijn geestverwante collega's.⁴³³ Op 19 juli 1941 opende hij in Norg een kringvergadering van de Agrarische Jeugdbeweging, waarbij hij in het bijzonder Beauftragte R. Thiel welkom heette.⁴³⁴ Hij bleef zijn taak als adviseur vervullen tot midden 1942, toen hij erachter kwam dat "de politiek in de jeugdbeweging begon door te dringen".⁴³⁵ Die politiek werd inmiddels bedreven door de Landstand, die in het vervolg dus van zijn medewerking verstoken bleef.

Kort daarvoor nog had hij meegedaan aan de hoorspelprijsvraag van de Nederlandsche Omroep, die op 30 januari 1942 was uitgeschreven. Onder de naam 'Arend' had hij het spel *Hoe de Paosbulte in Diever about worde!* ingestuurd. Hij won er de vierde prijs in de derde categorie mee.⁴³⁶

Mulder liet zich - met of zonder afkeer van 'de' politiek - in augustus 1942 inschrijven door de Kultuurkamer.⁴³⁷ Kort daarop kwam hij in conflict met zijn plaatsgenoot H. Moed. Samen hadden zij twee toneelstukken geconcipeerd, die Moed daarna uittipte en ter goedkeuring naar het DVK stuurde.⁴³⁸ Een ervan, *De Stapelhoeve*, zou door de plaatselijke werkgroep van Saxo-Frisia opgevoerd worden, wat Moed pas door een aankondiging in de krant te weten kwam. Als auteur werd A. Mulder vermeld.⁴³⁹ Moed deed zijn beklag bij het bestuur van de stichting Saxo-Frisia, maar dit gremium kwam hem niet te hulp. Vervolgens bedankte hij als lid van de stichting.⁴⁴⁰

De Stapelhoeve werd ook in Assen opgevoerd op een ouderavond van de Rijkslandbouwwinterschool aldaar. Mulder zou voor die gelegenheid - samen met een leraar van de school - het stuk geheel omgewerkt hebben, aldus Moed. Wederom was dit zonder zijn medeweten gebeurd.⁴⁴¹

Het andere stuk had als titel *De Kentering*. Na de oorlog verschenen beide toneelstukken, als scheppingen van A. Mulder, in druk. Zij zullen in hoofdstuk IV besproken worden.

431. GA Diever, Geboorteakte Arend Mulder.

432. MvJ, CABR, Dossier A. Mulder, proces-verbaal van het onderzoek op 18 december 1946.

433. 'Uitstekend geslaagde Tooneeldag te Assen' in: *AN* 7.2.1941.

434. Poortman, *De jaren 1940-1945*, 61.

435. MvJ, CABR, Dossier A. Mulder, proces-verbaal van het onderzoek op 18 december 1946.

436. 'Het feest der herleving. Uitslag van de Paaschprijsvraag. Een goed begin' in: *Luistergids* 8.5.1942.

437. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

438. Beide toneelstukken bevinden zich in het dossier van Moed (MvJ, CABR, Dossier Moed). De stukken zijn ondertekend door beide auteurs. De oorspronkelijke titel van *De Stapelhoeve* is *Als de tijden veranderen*. Deze is doorgestreept en vervangen.

439. MvJ, CABR, Dossier H. Moed, brief Moed aan Hildebrand Dorenbos van 19 mei 1943.

440. Ibidem. Dorenbos was volontair aan de school van Moed.

441. MvJ, CABR, Dossier H. Moed, processen-verbaal van 3 november 1948 en 12 april 1949.

Moed had zijn eventuele gelijk kunnen aantonen als hij de beide oerteksten - die door hem en zijn rivaal ondertekend zijn - van het DVK had kunnen terugkrijgen. Of hij dit geprobeerd heeft, is niet bekend.

In december 1946 werd door de Politieke Recherche-afdeling (PRA) een onderzoek ingesteld naar Mulders gedragingen tijdens de bezetting, nadat zes buurtgenoten zijn naam hadden doorgegeven.⁴⁴² Tegenover de hier genoemde feiten (zijn welkomstwoord voor Thiel woog zwaar) stond, dat Mulder veel stadsbewoners van voedsel voorzien had en dat hij onderduikers in huis genomen had. De officier-fiscaal te Assen stelde hem voorwaardelijk buiten vervolging, met een proeftijd van drie jaar. Wel werden hem beide kiesrechten ontnomen voor een periode van tien jaar.⁴⁴³

H. MOED (1906-1974)

Hendrik Moed werd geboren op 25 april 1906 te Leens.⁴⁴⁴ Hij werd onderwijzer van beroep. Tijdens de bezetting woonde en werkte hij in Ruinen, Norg en Assen.⁴⁴⁵ Op 10 oktober 1940 vestigde hij zich met vrouw en kinderen in Norg.

Daar schijnt hij een afdeling van de Nederlandsche Volksdienst, de gecentraliseerde caritas onder nazi-toezicht, opgericht te hebben. Ook verleende hij medewerking bij het organiseren van de plaatselijke Winterhulp. In januari 1943 verhuisde hij naar Assen.⁴⁴⁶

Moed publiceerde samen met H.T. Buiskool in het laatst van 1941 enige artikelen in het tijdschrift *Volksschool en Volksoopvoeding*. Voor *Het Noorder Land* schreef hij een Nederlandstalig artikel over Norg (*De plaatsnaam Norg*)⁴⁴⁷ en een dialectbijdrage over Diever *How de Paosbulte in Diever ebouwt worde*.⁴⁴⁸ Dit werpt een ander licht op de controverse die tussen hem en A. Mulder ontstond. Zoals in de vorige subparagraaf beschreven, had Mulder in het begin van 1942 met een tekst onder nagenoeg dezelfde titel meegedaan aan de hoorspelvraag van de Nederlandsche Omroep. Hoogstwaarschijnlijk heeft Moed het verhaal van Mulder in de juiste taalkundige vorm gegoten voordat 'Hilversum' het ontving. De twee toneelstukken die naar het DVK gestuurd werden, kunnen uit dezelfde taakverdeling ontstaan zijn. Daarna echter verscheen Moeds paasbultepos in *Het Noorder Land* van april 1942. Daarbij werd overigens wel vermeld dat het gebaseerd was op mondelinge mededelingen van A. Mulder. Deze beëindigde vervolgens de samenwerking met Moed en ging 'zijn' toneelstukken aanbieden voor het nieuwe seizoen. Opvallend is, dat hij weer een onderwijzman in de arm nam: de leraar van de Landbouwwinterschool te Assen. Zo gezien werd de aanleiding tot het conflict door Moed gegeven, doordat hij als eerste een gezamenlijk werkstukje annexeerde. Later heeft hij beweerd dat *Het Noorder Land* zonder zijn toestemming teksten van hem gepubliceerd had.⁴⁴⁹ Ook heeft hij kort na de oorlog verklaard dat hij zich in november 1942 uit alle pro-Duitse organisaties had teruggetrokken.⁴⁵⁰

442. MvJ, CABR, Dossier A. Mulder, proces-verbaal van het onderzoek op 18 december 1946.

443. MvJ, CABR, Dossier A. Mulder, beslissing van 17 april 1947.

444. GA De Marne, Geboorteakte H. Moed.

445. MvJ, CABR, Dossier Moed. Voor zijn periode in Ruinen werkte hij in Vries (1925-1929) en Sappemeer (1929-1931).

446. GA Norg, Bevolkingsregisters en GA Assen, Bevolkingsregisters.

447. *HNL* 1 (1942) februari 141-142.

448. *HNL* 1 (1942) april 215-219.

449. MvJ, CABR, Dossier Moed, schrijven gericht aan het Militair Gezag van 27 juni 1945.

450. RAD, Archief Rijksschooltoezicht inspectie Assen, inv.nr. 21, brief Moed aan H.A. van Riel-Smeenge

Duidelijk is in ieder geval dat hij in de loop van 1942 problemen op zowel letter- als onderwijskundig gebied kreeg, waarbij Duitsers en Duitsgezinden hem teleurstelden. Uit Moeds (onvrijwillige?) medewerking aan *Het Noorder Land* blijkt wel, dat hij voor de stichting Saxo-Frisia geen onbekende was. Geen wonder, want in zijn woonplaats Norg was de eerste Drentse afdeling van de stichting opgericht. Bij deze zeer actieve afdeling had hij vergetelheid gezocht om te ontsnappen aan moeilijke gezinsomstandigheden, die voortgekomen waren uit ziekte, woningnood en onenigheid met de kerk - zei hij. Maar het bestuur van Saxo-Frisia was niet te hulp gesnel toen hij onenigheid met Mulder kreeg.

Hij solliciteerde naar de functie van inspecteur van het lager onderwijs en wist via zijn nazistische relaties de Beaufragte te bewegen, een goed woordje voor hem te doen bij het departement. Maar zelfs dit mocht niet baten. Alweer hadden zijn mede-aanhangers van de Nieuwe Orde hem teleurgesteld, waarna hij met hen brak.

Hij zou daarna steun aan de ondergrondse gegeven en onderduikers in huis genomen hebben. Tezelfdertijd solliciteerde hij naar een betrekking als onderwijzer in Assen, maar de genazificeerde onderwijsinspecteur wenste uiteraard een NSB'er voor die functie. Burgemeester Boelems (zelf NSB'er) benoemde hem toch. Dit kwam de ervaren bestuurder - hij was van 1934 tot 1942 burgemeester van Zuidwolde (Dr.) geweest⁴⁵¹ - op een berisping te staan.⁴⁵²

Moed had zich in mei 1942 bij de Kultuurkamer aangemeld.⁴⁵³ Een besluit door de Eerraad is niet aangetroffen. De Politieke Opsporingsdienst en het Militair Gezag hebben wel een onderzoek naar Moeds gedragingen tijdens de bezetting gedaan, maar men ging niet tot vervolging over.⁴⁵⁴

Moed vertrok op 27 december 1946 naar Deventer⁴⁵⁵; daarna werd hij onderwijzer aan een ULO-school in Voorburg. Daar overleed hij op 27 februari 1974.⁴⁵⁶

A. HUIZING (1917)

Albert Huizing (geboren op 12 oktober 1917 te Buinen, gemeente Borger) was van beroep onderwijzer. In 1936 werd hij in zijn geboorteplaats Buinen kwekeling met akte. Tot 1942 werkte hij als invalkracht aan verscheidene scholen (Buinen, Nieuw-Buinen, Drouwenermond). Een poging om in Emmen een vaste baan te krijgen mislukte. Huizing stond als nummer één op de voordracht, maar burgemeester Bouma gaf de voorkeur aan een NSB'er en wist zijn zin door te drijven bij de gemeenteraad. Daaruit blijkt dat deze zaak voor 1 september 1941 aan de orde was, want daarna was er geen raad meer: de burgemeester besliste over alles. In 1942 kreeg Huizing een vaste aanstelling in Drachten (gemeente Smalingerland). In deze gemeente zou hij tot 1979 werkzaam blijven als onderwijzer en hoofdonderwijzer.⁴⁵⁷

Zijn naam werd na een stemtest voor de radio op de lijst van de Kultuurkamer geplaatst.⁴⁵⁸ In de regel moest de persoon in kwestie dan wel een aanmeldingsformulier en een ariërverkla-

van 28 april 1945.

451. Zie Boekholt 1991, 216.

452. Ibidem.

453. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

454. MvJ, CABR, Dossier Moed.

455. GA Deventer, Bevolkingsregisters.

456. GA Voorburg, Bevolkingsregisters en akte van overlijden van H. Moed.

457. Biografische feiten zijn ontleend aan een brief van Huizing van 14 oktober 1997. Vgl. ook Barendse 1999, 30-33.

458. Telefonische mededeling van Huizing op 7 oktober 1997. In april 1942 werd hij door de Kultuurkamer ingeschreven. Zie NIOD, Cartotheek Kultuurkamer.

ring ondertekend hebben. Hij schreef in 1942 *Paosken. Drentsche Paosgebroek'n op de Hondsrug* voor de Nederlandsche Omroep en kreeg een eerste prijs.⁴⁵⁹ Andere publicaties van hem uit de oorlog zijn niet bekend. De Eerraad heeft zich - voorzover bekend - niet met hem beziggehouden.

J.H. SWEERS (1900-1979)

Jurrien Hendrik Sweers werd op 24 november 1900 geboren in Nieuw Buinen.⁴⁶⁰ In deze plaats ging hij - in navolging van zijn vader - aan de slag als kleermaker. Voor de broodnodige bijverdienste werd hij in 1942 zang- en toneelleraar in dienst van de Nederlandsche Landstand. Als zodanig sprak hij tijdens bijeenkomsten en schreef hij artikelen.⁴⁶¹ Voor *De Boeren-Jeugdleider. Officieel studieorgaan voor het kader van den Jongen Landstand* schreef hij bijvoorbeeld het artikel 'De volksche waarde van den volksdans'.⁴⁶² Hij had een lange carrière als toneelregisseur achter de rug, waarin hij diensten verleend had aan Landbouw en Maatschappij en aan de Agrarische Jeugdbeweging. Dat impliceert dat hij in deze kringen al voor en in het begin van de oorlog bekend was, ook als inleider op conferenties (zie II.10 en III.12).

Voor de Nederlandsche Omroep schreef Sweers een luisterspel, getiteld *Der Boeren Recht. Spel van den strijd van Drentsche Eigengeërfdén tegen de Ridderschap in de 16e eeuw*. Drie weken lang was hij waarnemend boerenjeugdleider van de Landstand, maar doordat hij weigerde politiek te bedrijven kreeg hij veel conflicten. In juni 1944 zou het werken hem onmogelijk gemaakt zijn, waardoor hij - naar eigen zeggen - uit de Landstand gestapt was.⁴⁶³ Maar de Kultuurkamer kon daarna nog wel een beroep op hem doen. Dit blijkt uit het volgende. In augustus 1944 droeg W.B. van Marle hem op, een zo volledig mogelijk overzicht samen te stellen van Drentse toneelstukken - of in het Drents vertaalde stukken - en tevens van toneelverenigingen en rederijkerskamers. Ook vroeg Van Marle namen van schrijvers die een Drents stuk zouden kunnen schrijven.⁴⁶⁴ Evenals Uilenberg was hij correspondent van de Kultuurkamer.⁴⁶⁵ Het ligt voor de hand dat hij leden moest winnen in de toneelwereld en niet onder de schrijvers.

Na de oorlog moest Sweers voor het Tribunaal te Assen verschijnen. Hij verklaarde, dat hij geen lid van de NSB was geweest; ook had hij geweigerd mee te werken aan voorstellingen voor Vreugde en Arbeid.⁴⁶⁶ Door NSB'ers werd hij zelfs als anti beschouwd.⁴⁶⁷ Hij kreeg

459. *Luistergids* 8.5.1942.

460. GA Borger, Geboorteakte J.H. Sweers. Zijn ouders waren Jacob Sweers en Maria Johanna Pieters.

461. MvJ, CABR, Dossier J. Sweers.

462. *De Boeren-Jeugdleider* 6 (1943) mei 190-194. Exemplaren worden bewaard bij het RAD, Archief L en M, inv.nr. 70. Sweers gaf ook cursussen volksdansen. Als cursusleider kwam hij zelfs in Zoetermeer en Alphen aan den Rijn. Zie RAD, Archief Nederlandsche Landstand, inv.nr. 12, brief S. Boerma, hoofd afdeling I van Volk en Bodem, aan Sweers van 22 september 1942.

463. MvJ, CABR, Dossier J. Sweers.

464. NIOD, NKK, inv.nr. 32^k, brief Van Marle aan Sweers van 14 augustus 1944.

465. MOW, NKK, inv.nr. 25.

466. Vreugde en Arbeid werd op 23 oktober 1940 door Seyss-Inquart ingesteld. Anders dan bijvoorbeeld Winterhulp Nederland - dat in dezelfde maand werd opgericht - was het geen stichting. Meulenbelt spreekt van "gedwongen pretmakerij onder de titel Vreugde en Arbeid". Het doel was echter duidelijk: door middel van amusement het moreel van het Nederlandse volk 'versterken' (= verdoven), zodat de oorlogseconomie in de hoogste versnelling zou kunnen draaien. Daartoe organiseerde de bezetter con-

geen vrijheidsstraf en geen boete, wel werd hij voor tien jaar uit het kiesrecht ontzet.⁴⁶⁸ Waarschijnlijk was deze milde uitspraak mede te danken aan het optreden van Jan Poortman als getuige à décharge.⁴⁶⁹ Volgens deze had Sweers hem in zekere zin het leven gered. Toen Poortman namelijk naar aanleiding van zijn verhaal *De rode koe* - dat de MC geplaatst had - door de chef van de SD en Beaufragte Thiel naar Buchenwald gedeporteerd dreigde te worden, was Sweers voor hem in de bres gesprongen door hem af te schilderen als een onbeduidende figuur. Over Sweers' houding tijdens de bezetting heeft Poortman opgemerkt: "Zijn verkondigde opvattingen waren van een cynisme, dat het onbegrijpelijk maakte, dat hij met die bende bleef verkeren."⁴⁷⁰ De schrijver en de regisseur waren met elkaar in contact gekomen via L en M waarvoor zij het landspel *De oude strijd* gecreëerd respectievelijk gerealiseerd hadden. In augustus 1978 vestigde Sweers zich in Ede, waar hij op 15 oktober 1979 overleed.⁴⁷¹

5. EEN DRENTSE OSEWOUDT. HET BEWOGEN LEVEN VAN ALBERT JAN BIJKERK⁴⁷²

Waarom Albert Jan Bijkerk zich aanmeldde bij de Kultuurkamer blijft een mysterie. Er is geen enkele publicatie van hem gevonden, maar het bevolkingsregister van Meppel vermeldt dat hij achtereenvolgens - of tegelijkertijd - kantoorbediende, assistent-administrateur en auteur was.⁴⁷³ Andere bronnen gewagen van vertegenwoordiger, bedrijfsleider en verkoopleider.⁴⁷⁴ In Meppel was hij met zijn ouders in mei 1941 komen wonen.⁴⁷⁵ Hij was geboren in Wilsum (Overijssel) op 18 november 1919.⁴⁷⁶ Daarna had de familie in Gouda en Barneveld gewoond. Van augustus 1940 tot aan de verhuizing naar Meppel had Bijkerk als verslaggever in losse dienst voor de *Barneveldsche Courant* gewerkt. Daardoor zou zijn belangstelling

certen door populaire (radio)ensembles in de lichte-muzieksector en voorstellingen door variété-, cabaret- en revuegezelschappen. Dit alles in navolging van wat in Duitsland al jarenlang plaats vond onder de noemer Kraft durch Freude. Daar te lande was sprake van een heuse 'Organisation', die nauw gelieerd was aan het Deutsche Arbeitsfront (DAF) van Robert Ley. Vreugde en Arbeid noemde men meestal een instelling. In feite ging het om een staatsimpresariaat, dat indirect de arbeidsvrede en de Duitse oorlogsproductie diende.

Zie Meulenbelt 1960, 60; Klötters/Van Gelder 1985, passim; De Kloet/De Wagt 1981, 87 en 89 en Vleesenbeek in: Paape 1971, 1794-1799.

467. PDAC 21.3.1946.

468. MvJ, CABR, Dossier J. Sweers. Vgl. ook PDAC 3.4.1946.

469. Behalve Poortman, waren er nog 15 personen die voor Sweers getuigden. Zie MvJ, CABR, Dossier J. Sweers.

470. MvJ, CABR, Dossier J. Sweers, brief Poortman aan het Tribunaal van 1 maart 1946. Hij had mondeling getuigd op 2 juni 1945.

471. GA Ede, Overlijdensakte J.H. Sweers.

472. De heer J.A. Bijkerk te Diemen is zo vriendelijk geweest, tijdens vraaggesprekken op 17 juli 1998 en 3 september 1998 informatie te verstrekken over zijn broer Albert Jan Bijkerk. Daarvan is dankbaar gebruik gemaakt voor het schrijven van deze paragraaf. Alle andere informatie is door middel van noten aangegeven.

473. GA Meppel, Bevolkingsregisters.

474. *Het grote gebod. Deel I.* 1979, 622. Beroepsaanduiding: vertegenwoordiger. Op dezelfde bladzijde van het hoofdstuk 'Necrologie' wordt abusievelijk Winsum als geboorteplaats vermeld. Vgl. ook Tj. Wouters [1948], 199. Volgens deze bron zou Bijkerk bedrijfsleider zijn geweest.

475. GA Meppel, Bevolkingsregisters.

476. GA IJsselmuiden, Geboorteakte A.J. Bijkerk. Zijn ouders waren Jacobus Bijkerk en Harmanna Langman.

voor de letterkunde gewekt kunnen zijn: bekend is dat hij plannen gehad heeft om ooit een boek over de oorlog te schrijven.

Vast staat dat hij zich in augustus 1942 bij de Kultuurkamer aanmeldde; twee jaar later werd dit nog eens door het Gewestelijk Bureau te Groningen bevestigd toen het zijn naam op een - reeds genoemde - lijst plaatste, hoewel Bijkerk intussen voor iedere instantie onvindbaar was geworden.⁴⁷⁷ Dat hij zonder publicaties op zijn naam als lid geaccepteerd werd, is merkwaardig, want bijna tegelijkertijd (november 1942) kreeg H.J.B. Slot nul op het rekest bij zijn pogingen door te dringen tot de literaten van de Nieuwe Orde: hij werd te licht bevonden.⁴⁷⁸

Bijkerk werkte destijds voor de Chromleerfabriek Rijkmans te Meppel, maar dat verhinderde niet dat hij in het najaar van 1942 opgeroepen werd voor de arbeidsinzet. Toen de politie hem in januari 1943 uit de ouderlijke woning wilde wegvoeren, bleek hij al sinds oktober van het jaar daarvoor verdwenen te zijn.⁴⁷⁹ Het bevolkingsregister vermeldde daarna "vertrokken met onbekende bestemming", een gebruikelijke formulering in geval van onderduik of gevangenschap.⁴⁸⁰ Ver van huis was Bijkerk overigens niet: plaatsgenotes, aangeduid als 'de dames De Vries', hadden hem onderdak geboden. Af en toe bezocht hij zelfs zijn familie.

Wat de Kultuurkamer hem ooit zou kunnen bieden werd teniet gedaan door de arbeidsinzet. Hij ging andere onderduikers helpen en sloot zich aan bij de Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO).⁴⁸¹ Ook werd hij lid van de Ordedienst (OD), een opmerkelijke combinatie van verzetsactiviteiten die lang niet overal mogelijk was.⁴⁸²

De OD bestond grotendeels uit ex-militairen en dat verklaart waarom Bijkerk gevraagd was, zich bij deze organisatie aan te sluiten. Hij had namelijk zijn dienstplicht vervuld bij de luchtmacht van de landmacht en was tijdens de meidagen van '40 op Texel gedetacheerd geweest. Voor de OD voerde Bijkerk spionageopdrachten uit, waarbij in de regel een gedropte Nederlandse agent uit Londen de supervisie had. Hij heeft onder meer het vliegveld Soesterberg in kaart gebracht; voorts deed hij - onder de schuilnaam Piet de Wit - koerierswerk.⁴⁸³

Lange tijd wist hij uit handen van de vijand te blijven, maar daar kwam een eind aan door een wel zeer bijzondere samenloop van omstandigheden. Op 1 oktober 1944 was Bijkerk als koerier op weg naar Rotterdam, toen hij in Putten door de Duitsers werd aangehouden.⁴⁸⁴ Hij en alle mannen van 20 tot 50 jaar in het dorp werden opgepakt nadat er een aanslag gepleegd was op een auto van de Luftwaffe, waarbij één inzittende om het leven gekomen was. (Ook een verzetsman zou aan zijn verwondingen bezwijken.) Het 'drama van Putten' dat nu eens níét door de SS maar door de Wehrmacht geregistreerd werd, zou 552 landgenoten het leven kosten.⁴⁸⁵

477. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer. Zie ook NIOD, NKK, inv.nr.36^b.

478. NIOD, NKK, inv.nr. 36^L, brief Slot aan Griever van 17 november 1942.

H.J.B. Slot (1921) was melkboer - later kantoorbediende - in Nieuw-Amsterdam. Op aanraden van de populaire versjesmaker Clinge Doorenbos - dichter van onder meer het Vierdaagslied - ging hij zich wijden aan het schrijven van een roman. In november 1942, nadat hij zijn manuscript *Tot het bittere einde* - overigens alleen met de initiaal R. ondertekend - voor de prijsvraag van De Schouw had ingezonden, wendde hij zich tot Griever en Uilenberg. Beiden gaven hem het consilium abeundi.

479. Poortman, *De jaren 1940-1945*, 162.

480. GA Meppel, Bevolkingsregisters.

481. *Het grote gebod. Deel I*, 181.

482. W. Bakker 1995, 161. Voor de relatie LO/LKP - OD zie: Meulenbelt 1960, passim.

483. 'In Memoriam' in: *De Zwerver. Weekblad der GOIWN. en LO.-LKP.-Stichting*. 23.9.1949.

484. Ibidem. Zie ook *Het grote gebod. Deel I*, 181.

485. L. de Jong 1981, 43-65. Zie ook Leenstra in: Paape 1971, 2169-2171 en De Keizer 1998, passim.

De mannen werden afgevoerd naar het kamp Amersfoort en daarna op transport gesteld naar het concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg, waar zij op 13 oktober arriveerden.⁴⁸⁶ Na de jodenkampen heeft Neuengamme bij de Nederlanders de gruwelijkste reputatie gekregen. Er zijn 4500 landgenoten naar toe gestuurd, meer dan naar enig ander kamp; het sterftepercentage van 85 was er hoger dan elders.⁴⁸⁷ Even berucht waren de Außenkommandos of Außenlager die bij Neuengamme behoorden. Naar een ervan, Versen, werd Bijkerk in de loop van november gestuurd.⁴⁸⁸ Versen, dicht bij Meppen en dicht bij Nederland, was een van de vijftien zogeheten Emslandlager die in de jaren dertig door de nazi's uit de grond gestampt waren om er politieke gevangenen in op te sluiten. Laatstgenoemden verrichtten er onder onmenselijke omstandigheden veenarbeid en werden wel 'Moorsoldaten' genoemd.⁴⁸⁹ De bekendste van hen was de pacifist en publicist Carl von Ossietzky, aan wie in 1936 - kort na zijn vrijlating - de Nobelprijs voor de vrede werd toegekend en naar wie in 1973 de universiteit van Oldenburg genoemd zou worden.⁴⁹⁰ De meeste Emslandlager kregen in de loop der jaren een andere functie. Versen werd op het moment dat Bijkerk en een deel van de Puttenaren er aankwamen bevolkt door Italiaanse krijgsgevangenen.⁴⁹¹ Deze voormalige bondgenoten van Hitler hadden zich buiten Italië bevonden toen dit land in september 1943 capituleerde voor de westelijke geallieerden. Daarop had Duitsland omvangrijke Italiaanse eenheden krijgsgevangen gemaakt, vooral in Zuid-Frankrijk en op de Balkan.⁴⁹² Inmiddels had men in Versen ander werk opgedragen aan de gevangenen: zij moesten vanaf begin oktober tankgrachten graven.⁴⁹³

Reeds op 29 november 1944, na nog geen twee maanden gevangenschap, overleed Albert Jan Bijkerk op 25-jarige leeftijd in het kamp Versen.⁴⁹⁴ De kampadministratie noteerde als doodsoorzaak buikloop - een vermelding die men wel vaker aantreft, schrijft het Dokumentations- und Informationszentrum Emslandlager onderkoeld.⁴⁹⁵

De levensloop van Albert Jan Bijkerk lijkt te demonstreren dat zowel voor collaboratie als voor verzet niet altijd een duidelijk motief bestaat. Rationeel en emotioneel handelen zijn moeilijk van elkaar te onderscheiden in een chaotische, levensgevaarlijke tijd - zeker door en bij een adolescent. En in de chaos die oorlog heet, speelt per definitie het toeval een grote rol. Over Bijkerk zou een roman te schrijven zijn, even absurdistisch als *De donkere kamer van Damocles* van W.F. Hermans en tóch geen fictie. Zijn aanmelding bij de Kultuurkamer kan

486. Archief KZ-Gedenkstätte te Neuengamme, brief Christian Römmer van 25 mei 1998.

487. Meulenbelt 1960, 284-285.

488. DIZ Emslandlager te Papenburg, brief Kurt Buck van 14 mei 1998.

489. *De Emslandkampen*. Zie ook Smit/Spanninga 1995, 6-11.

490. *Grote Winkler Prins*, deel 18, 1992, 18.

491. DIZ Emslandlager te Papenburg, brief Kurt Buck van 14 mei 1998.

492. Deakin in: Paape 1971, 1553-1556.

493. L. de Jong 1982, 832-842.

494. GA Meppel, Overlijdensakte A.J. Bijkerk. Zijn overlijden werd pas op 17 juli 1946 in de registers van Meppel ingeschreven.

495. DIZ Emslandlager te Papenburg, brief Kurt Buck van 14 mei 1998. Tj. Wouters [1948], 72 vermeldt: "Het concentratiekamp Veerssen lag midden in een uitgestrekt heideveld; een grote massa houten barakken, omringd door hoog prikkeldraad. De overledenen had men op vrij grote afstand van het kamp begraven, zo maar in de hei. Na de bevrijding hadden Italiaanse krijgsgevangenen van dit dodenveld een begraafplaats gemaakt. Er een wal omheen gelegd met een hek erop, grafheuveltjes gemaakt en een kruis opgericht. (...) Door nasporingen later in Hamburg-Neuengamme en de ontmoeting met een zekere Sprada (...), kon tenslotte vastgesteld worden dat in totaal in Veerssen als overleden en begraven zijn gemeld 52 Puttenaren."

gezien worden als een faux pas van een - waarschijnlijk - naïeve jongeman, die van deze instantie steun hoopte te krijgen bij het realiseren van zijn plannen op literair gebied. Als onderduiker in de illegaliteit beland en daarna een actief verzetsman geworden, wist hij bij zijn gevaarlijke missies uit handen van de bezetter te blijven. Zijn toevallige aanwezigheid in Putten tijdens de grote razzia werd hem echter fataal. Aangenomen mag worden dat hij een nagemaakt persoonsbewijs op zak had: hij was immers voortvluchtig voor de arbeidsinzet en voor de variant daarvan die na april 1943 op de ex-militairen van toepassing was. Toch was zijn ware identiteit bekend bij de administratie van de kampen Neuengamme en Versen. Hij zal dus kort na zijn aanhouding stevig aan de tand gevoeld zijn door de Duitsers. Of dezen daarbij nog andere illegale papieren - van zijn koeriersopdracht - gevonden hebben, is de vraag. Hoe het ook zij, zijn lot kón niet zwaarder worden dan dat van de Puttenaren. En zo voltrok zich binnen het drama van Putten ook het drama-Bijkerk, dat nog een extra dimensie had.

6. "MAAR DA'S AOLERWETS VOLKIEN". JAN NAARDING EN DE NIEUWE ORDE⁴⁹⁶

Naarding werd in 1939 benoemd tot leraar Nederlands en geschiedenis aan de Rijks-HBS in Almelo. Daar bracht hij de oorlogsjaren door in een nogal geïsoleerde positie; gedeeltelijk noodgedwongen, gedeeltelijk uit vrije wil. Als astmalijder was hij vaak tot huiselijkheid gedwongen, maar hij scheen ook prioriteit te geven aan het schrijven van artikelen, aan het verzamelen van materiaal voor een Drents woordenboek en vooral aan zijn proefschrift. Dit alles uiteraard buiten schooltijd. Het literaire werk uit die tijd is weinig omvangrijk. En wat hij schreef werd ook niet altijd direct gepubliceerd, zoals het gedicht waarin hij op 10 mei 1940 zijn gevoelens van ontreddeering tengevolge van het over ons land razende oorlogsgeweld verwoordde. De inleiding en het eerste couplet daarvan:

*Toen de Duitsers in de vroege mörgen van de 10den Mei 1940
over oês hen bromden, hebt de nachtegalen in 't aole park
achter oês hoës zongen zo hard as ze 't nog nooit daon hebt.
Maor oês wear 't er bang van um 't hart!...*

*O nachtegaaltien, hol dy stil!
Waez' dan niet, wat dat davern wil?
Do zings dien liêd, as oet de nacht
Di Duutser met zien overmacht
Een raom dôt nao oês land, oês kind,
Oês levend, oês alles ... O, wy zint
In angst en nood.. 't hart stiêt oês stil...⁴⁹⁷*

496. P.Th.F.M. Boekholt publiceerde in opdracht van het projectbestuur van het Naarding-Instituut het rapport *Dr. J. Naarding 1939-1947. Verslag van een onderzoek naar zijn gedragingen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Meppel 1988). Voor Naardings rol in de periode 1940-1945 is hiervan dankbaar gebruik gemaakt.

De zinsnede "Maar da's aolerwets volkien" komt uit het gedicht *Oes bommen* in het maandblad *Drente* 12 (1941) februari 58.

497. Boekholt 1988, 12 vermeldt in voetnoot 2 dat de originele tekst zich in het persoonlijk archief van Naarding bevindt.

In februari 1941 liet hij zich weer door de actualiteit inspireren. In het maandblad *Drente* verscheen het gedicht *Oes bommen*, naar aanleiding van het feit dat grote aantallen bomen het loodje moesten leggen ten gevolge van het nijpende gebrek aan brandstof.⁴⁹⁸

Daarna schreef Naarding weer vaker gedichten, waarvan enkele opgenomen werden in de op 12 maart 1945 - illegaal - verschenen bundel *In Seymour Mulder's voetspoor....* Dit boekje werd op initiatief van voorzitter Prakke van de studiekring D.H. van der Scheer samengesteld en in gestencilde vorm uitgegeven. Naarding leverde *Biddag veur 't gewas*, dat hij opdroeg aan de predikant Harm van Lunzen⁴⁹⁹ en *De glunige kaerel*, ter nagedachtenis van S.A. Haadsma, gemeentesecretaris van Vries en actief in het verzet. Toen de verzetsman in 1944 overspannen was geraakt, verdronk hij zich in het Noord-Willemskanaal.⁵⁰⁰ *Bij de geboorte van Albertus Lieuwe Mulder. 16 November 1943* is een gelegenheidsgedicht ter ere van de eerste zoon van R.D. Mulder, de secretaris van de studiekring. Uit dit gedicht blijkt dat Naarding de bezetter niet (meer) als vriend beschouwde, maar van diens ideeën had hij zich nog niet losgemaakt. Hij prijst daarin Drenthe gelukkig met de geboorte van een kind uit "volbloed"-Drentse ouders, maar klaagt ook over het feit dat de gebruikelijke krentenwegge als geschenk bij de geboorte achterwege moest blijven:

*'t Aol geschenk in 't Drentse landschap
'n WeG - moew over laoten gaon,
Want deur boetenlandse vrundschup
Zint oes WeGGen naor de maon.*⁵⁰¹

An mien vrund H.J. Prakke op 2 Jannewarie 1944 is een ode aan Prakke. Zanger en bezongene waren al voor de oorlog goede vrienden; Prakke bezocht de dichter ook regelmatig in Almelo. *Zommerrmiddag* was al gepubliceerd in het maandblad *Drente* van augustus 1943.⁵⁰²

H. Doedens had, onder het pseudoniem Harm Drent, op dit gedicht gerepliceerd met het vers *Er luij een jong in de riepende rog*, dat hij aan Naarding opgedragen had en dat ook in de bundel opgenomen werd. Doedens en Naarding kenden elkaar van de Rijkskweekschool in Groningen. Naarding dupliceerde met - naar Klaus Groth - *Ik wol, wy waren nog klein, Herman*, uiteraard opgedragen aan Doedens.⁵⁰³

De studiekring D.H. van der Scheer wilde in november 1944 het duizendjarig bestaan van Drenthe in het openbaar vieren. De bezetter verbood dit, waarschijnlijk doordat hij te zeer in beslag werd genomen door de verdediging van zijn eigen Duizendjarig Rijk, dat ernstig gevaar liep zijn twaalfde verjaardag niet te halen. Er werd een hernieuwde aanval van de geallieerden op het Noorden verwacht en overall in Drenthe werden tankgrachten gegraven en andere versperringen aangebracht, met de onvrijwillige medewerking van duizenden Drenten. Onder die omstandigheden verwachten dat men ongehinderd een feestelijke herdenking kon houden, doet vrezzen dat het de 'Drentse intelligentsia' op zijn minst aan praktische intelligen-

498. *Drente* 12 (1941) februari 58.

499. Ook opgenomen in *Oet Jan Naardings hof* 1969, 40.

500. Gebaseerd op toelichtingen bij en toevoegingen aan een exemplaar van de bundel door R.D. Mulder en H.M. Braaksma. PBC Drenthe, bibliotheek van HDG.

501. Ook opgenomen in *Oet Jan Naardings hof* 1969, 24-25. De eigenaardige druktechniek in 'WeG' en 'WeGGen' geeft aan, dat volgens Naarding - opgegroeid in Sleen - de g's stemhebbend zijn, zoals in het Engelse *good*.

502. Ook opgenomen in *Oet Jan Naardings hof*, 1969, 15. In de bundel *Dååd en drööm* (Winschoten, 1966, 16) staat eveneens een gedicht *Zommerrmiddag*. Dit heeft echter een andere inhoud.

503. Als *An Herman* in gewijzigde vorm opgenomen in: *Dååd en drööm*, 1966, 27. Als zodanig ook geplaatst in: *Oet Jan Naardings hof*, 1969, 44.

tie ontbrak. En inderdaad, wij zullen zien dat de geschiedenisleraar Naarding in die tijd geloofde dat de oorlog nog "jaren" zou duren. Zo is het te begrijpen dat hij meende Prakke te moeten opbeuren toen diens feestje niet doorging. Daartoe schreef hij het gedicht *Lichtmis 1945*. Hij moet zelfs toen - 2 februari - gevonden hebben dat preluderen op de bevrijding maar een schrale troost was, want dat moment lag nog in een ver verschiet ("ies"): "*Ies zal 't Licht over oes kommen,/'t Licht oet hoge zomerlucht.*" Dit gedicht werd ook gepubliceerd in *De Vrije Pers*.⁵⁰⁴ Zijn laatste bijdrage aan de bundel is *Dankdag veur 't gewas*.⁵⁰⁵ Evenals het andere 'gewas'-gedicht werd dit opgedragen aan dominee H. van Lunzen te Odoorn. Uit twee van de bovenstaande gedichten valt op te maken dat de bezetting hem de keel uithing. Een brief aan R.D. Mulder geeft ook een blik op zijn gemoedstoestand van dat moment:

"(...) Twente heeft vreselijke razzia's gehad; duizenden zijn voor de eerste jaren wellicht naar het oosten gedeporteerd van allerlei rang, stand en leeftijd. Klopjachten op mensen, zoals de wereld waarschijnlijk nooit eerder heeft gezien. (...) Intussen leven wij hier vrij rustig, ofschoon de jacht op mensen geen dag stilstaat. Alles went, schijnt het. Zelfs 't daverende rumoer van vliegtuigen en vliegende bommen, die hier in de buurt worden afgeschoten. De voedselpositie wordt moeilijker, maar we leven nog. Men is druk bezig alle niet-wehrwachters van 't electr. licht af te snijden - de hele stad is al donker. We hebben deze dag weer gehaald en dat stemt ons tevreden."⁵⁰⁶

Tijdens de bezetting publiceerde Naarding in diverse periodieken, zoals de *NDVA*, het maandblad *Drente* - waarvan hij tot juli 1942 eindredacteur was -, *Saxo-Frisia*, *Volkskunde Driemaandelijksch Tijdschrift voor de studie van het volksleven*, *Volksche Wacht*, *Het Gemeenebest*. *Maandblad voor het Nederlands Volksgeheel en tot bevordering van de volksgemeenschap* en *Ons eigen Volk*.⁵⁰⁷ Met al deze publicaties voorkwam Naarding dat hij zich bij de Kultuurkamer moest aanmelden: boeken schreef hij tijdens de bezetting niet. Uilenberg had al in juli 1942 in een rapport aan Ger Griever gemeld dat Naarding niet sympathiek tegenover de Kultuurkamer stond.⁵⁰⁸ Maar zijn artikelen vielen in goede aarde bij de bezetter en diens politieke vrienden in de culturele sector, al had hij zich dan niet officieel onder hun banier geschaard. Evenals dit bij Ben van Eysselsteijn het geval was, had men wellicht nog hoop dat Naarding zich eens zou bekeren. En net als Ben van Eysselsteijn heeft hij zich nooit pertinent afwijzend over de bezetting uitgesproken.

Zijn publicaties in de *NDVA*, *Drente* en *Saxo-Frisia* zullen in de paragrafen over deze periodieken besproken worden. Opgemerkt dient te worden, dat Naarding ondanks zijn publicaties in het tijdschrift *Saxo-Frisia* geen lid werd van de gelijknamige stichting onder voorzitterschap van Kapteyn. Met laatstgenoemde zou hij onenigheid gekregen hebben, want vanaf januari 1941 komt zijn naam niet meer voor op de lijst van medewerkers aan het tijdschrift. Waarover het meningsverschil ging, is niet bekend.⁵⁰⁹

Door zijn publicaties raakte Naarding uiteraard bekend bij organisaties die zich bezig hielden met de onderwerpen waarover hij schreef. Zo leidde zijn artikel *Een Saxo-Fries Genootschap?* in *Saxo-Frisia* ertoe, dat men in de kringen van de Volksche Werkgemeenschap

504. Ook opgenomen in *Oet Jan Naardings hof*, 1969, 38.

505. Opgenomen in *Oet Jan Naardings hof*, 1969, 41.

506. RAD, HDG, inv.nr. 4, brief Naarding aan Mulder van 14 december 1944. Aan A. Kleyn, burgemeester van Zweeloo, schreef Naarding in 1943 in dezelfde geest. Een fragment hiervan is opgenomen in Boekholt 1988, 12-13.

507. Vgl. voor titels en inhoud van de bijdragen: Boekholt 1988, passim.

508. NIOD, NKK, inv.nr. 36¹³, rapport aan Griever van 5 juli 1942.

509. Boekholt 1988, 42.

belangstelling voor hem kreeg.⁵¹⁰ Haar orgaan, *Volksche Wacht*, besprak het artikel en citeerde er met instemming uit. De Volksche Werkgemeenschap, die in het begin van de bezetting was opgericht, zette het werk van de stichting Der Vaderen Erfdeel voort en was nauw verbonden met de Nederlandsche SS. Voorzitter was Joh. Theunisz, maar SS-voorman Feldmeyer had in feite de leiding. Begin september 1940 schreef H.J. van Houten, zaakvoerende secretaris van de Volksche Werkgemeenschap, aan Naarding dat hij graag kennis met hem wilde maken.⁵¹¹ Deze stemde toe, maar deelde wel mee dat hij erg bezet was: "(..) Na 't beëindigen van mijn studie kunnen we waarschijnlijk uit ruimer bron en op breder terrein onze krachten geven", schreef hij.⁵¹²

Op dat moment had hij al contact met Theunisz. Hij had namelijk op 9 september 1940 Theunisz schriftelijk bedankt voor diens artikel van 31 augustus 1940 over 'Saksische wedergeboorte' in *Het Nationale Dagblad* van de NSB.⁵¹³ Uit deze brief blijkt dat Naarding met woord en daad hetzelfde wilde nastreven als Theunisz en zijn Werkgemeenschap. Hun beider artikelen ziet hij als uitingen "van de herleving van het oude Saksenvolk dat nu al zo vele eeuwen *onder vreemde leiding* heeft gestaan (...)".⁵¹⁴ Alsof hij nooit van de Vlaamse collaboratie tijdens de Eerste Wereldoorlog gehoord heeft, stelt hij Vlaanderen ten voorbeeld om het "levend vuur" dat daar brandt. Daarna stelde ook Theunisz voor, elkaar te ontmoeten tijdens een vergadering op 5 oktober 1940 in Zwolle. Daar zou men de kern willen vormen van een toekomstige Saksische beweging.⁵¹⁵ Uit latere correspondentie blijkt dat Naarding de vergadering bezocht heeft, maar zich niet bij de Volksche Werkgemeenschap aangesloten heeft doordat het werken aan zijn proefschrift op de eerste plaats kwam. Wel zegde hij in november 1940 toe: "(..) voor kleine schetsjes over Drentse taal en Drents volksleven en historie kunt U nu en dan wel eens een beroep op mij doen."⁵¹⁶

Opvallend is nu, dat in dezelfde maand in *Volksche Wacht* het artikel *Sakkerloot - Scharlookersen* opgenomen werd, geschreven door J. Nijsing, achter wie niemand anders dan Jan Naarding schuil ging. De schrijver van dit artikel maakt zich bekend als "Drent, geboren in de naoberschap van Schoonloo."⁵¹⁷ Hierna bleef men druk op hem uitoefenen om actief deel te nemen aan de Volksche Werkgemeenschap. Eind 1941 nam men weer contact met hem op; nu naar aanleiding van zijn artikel *Drenten aan het Oostelijk Front* in het oktobernummer van het maandblad *Drente*. De suggestieve titel en de bedenkelijke opening doen het ergste vermoeden: "De bladen vermeldden dezer dagen dat aan het oostelijk front een der strijdende Nederlanders, een jongeman uit Drente, het ijzeren kruis had behaald door zijn *dappere optreden* (cursivering HN)." Toch besteedt de auteur verder geen aandacht aan Hitlers veldtocht tegen de Sovjet-Unie. Hij memoreert dat er in 1812 ook Drentse jongens gediend hebben in de Napoleontische armee die naar Rusland trok en daarna gaat het artikel verrassenderwijs bijna geheel over de slag bij Ane in 1227!

Aan het eind vermeldt hij dat Drenthe, als boetedoening voor het doden van de Utrechtse bisschop, onder meer 100 bewapende mannen ter beschikking moest stellen van de bisschop van Riga om - samen met de Duitse ridders - te strijden tegen de Lijflanders en Letten. Dan

510. Naarding 1940c, 49-53.

511. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Van Houten aan Naarding van 3 september 1940.

512. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Naarding aan de Volksche Werkgemeenschap van 14 september 1940.

513. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Naarding aan Theunisz van 9 september 1940.

514. Cursivering HN.

515. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Theunisz aan Naarding van 20 september 1940.

516. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Naarding aan Van Houten van 29 november 1940.

517. VW (1940) slachmaand 9-10. Boekholt vermeldt deze bijdrage niet.

volgt een zin die regelrecht uit de Duitse propagandamachine had kunnen komen: "Zo trokken dus 100 Drentse strijders naar het oostelijk front ter verbreiding van Westers christendom en Westerse cultuur." Wanneer men de nadruk op 'Westers' legt, is de zin niet geheel onjuist, hoewel vrij ongenueanceerd. Dat er in de dertiende eeuw ook oosters (orthodox) christendom en - uiteraard - oosterse cultuur bestonden - althans bij de Russen - zal men van Naarding niet gewaar worden. Het slot is een ware anticlimax, want er zijn geen bronnen waaruit blijkt dat de Drenten ook werkelijk gegaan zijn.⁵¹⁸ Dat hiermee de basis onder zijn artikel wegviel en het schrijfsel sowieso nogal ridicuul werd, scheen Naarding niet te beseffen. "Liefde maakt blind" kan men zeggen, hoewel de meeste Drenten de liefde voor hun provincie wat ingetogener belijden.

Van Houten vroeg Naarding om een bijdrage waarin deze meer nog dan in zijn artikel in *Drente* de nadruk zou kunnen leggen op het karakter van de vrijheidsstrijd van de Drentse boeren.⁵¹⁹ Deze gaf (opnieuw) toe en zond het artikel *Drente's vrijheid en zijn strijd tot haar behoud* in, dat in maart 1942 in *Volksche Wacht* gepubliceerd werd en dat doordrenkt is met Blut- und Bodenterminologie. Hij merkte bij de toezending van zijn bijdrage echter op:

"Zooals ik reeds eerder schreef dwingt de eigen studie voor een proefschrift me tot afzijdigheid en onthouding van tijdroovend bijwerk; ik verzoek U dus, ter voorkoming om medewerking aan dit of dat, het art. te plaatsen onder schuilnaam J. Nijsing."⁵²⁰

Meer artikelen van Naarding - onder eigen naam of onder pseudoniem - zijn in *Volksche Wacht* niet te vinden. Wel verschenen er in het blad anonieme artikelen over onderwerpen in de interessesfeer van Naarding, waarover hij dan ook reeds eerder gepubliceerd had. Zo behandelt het anonieme *Resten van een mythe in Drente en Overijssel* enige plaatsnamen die afgeleid zijn van de Ellert en Brammert-sage.⁵²¹

Uit veel van Naardings geschriften spreekt zijn vertrouwen in de bezetter: deze zou het Drentseigene respecteren en zelfs beschermen.

Na de oorlog stelde de Eerraad voor de Letterkunde geen dossier samen over Naarding; hij is dan ook niet voor de Eerraad verschenen.⁵²² Zijn 'literaire' producten over naam-, heem- en volkskunde werden wellicht als niet-letterkundig beschouwd. Bovendien is een aanmelding als lid van de Kultuurkamer niet aangetroffen.

De PRA te Almelo deed wel een onderzoek naar zijn handel en wandel. Dit naar aanleiding van documenten uit de administratie van de Volksche Werkgemeenschap, die het hoofd van de PRA te Wageningen naar Almelo gestuurd had. Het onderzoek in Almelo leverde geen belastende feiten op. Naarding werd overigens niet verhoord. Uiteindelijk werden de gegevens van dit onderzoek op 28 april 1947 aan de officier-fiscaal bij het Bijzonder

518. *Drente* 13 (1941) oktober 20.

519. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Van Houten aan Naarding van 13 december 1941.

520. MvJ, CABR, Dossier Naarding, brief Naarding aan Van Houten van 2 januari 1942. Naardings pseudoniem overigens werd bij de publicatie gespeld als J.Nysing.

Boekholt beschouwt dit artikel als de ernstigste fout ("fataal") die Naarding gemaakt heeft. Laatstgenoemde is "door de knieën gegaan" en "gezwicht" voor de aandrang van de Volksche Werkgemeenschap, die een onderdeel van de SS was. Zie Boekholt 1988, 77, 85-86.

521. VW (1941) sprokkelmaand 5.

522. Het archief van de Eerraad voor de Letterkunde bevat geen gegevens over Naarding. Ook in de lijst van beroepsuitspraken van de Centrale Eerraad komt zijn naam niet voor (MOW, EK).

Gerechtshof te Enschede verzonden. Op 9 mei 1947 besloot men geen nader onderzoek naar Naarding in te stellen.⁵²³

Veertig jaar later zou zijn houding tijdens de oorlog in Drenthe commotie veroorzaken. In december 1987 ging het door de Drentse overheid geïnitieerde project voor streektaal en culturele educatie van start. Het daartoe benoemde projectbestuur koos voor zichzelf en zijn medewerkers de naam Naarding-Instituut, als postuum eerbetoon aan de pleitbezorger voor het Drents, die Naarding inderdaad geweest was.

Nog maar nauwelijks had het instituut zich gepresenteerd, of er verschenen in de noordelijke bladen artikelen over het oorlogsverleden van de Drentse dialectoloog. De krantenstukken van freelance journalist Marcel Möring⁵²⁴ gaven een opsomming van Naardings artikelen uit de bezettingstijd en hadden als strekking dat deze geen tegenstander van de Nieuwe Orde geweest was.⁵²⁵ De feiten die aan het licht kwamen, schoten flinke bressen in de reputatie van Naarding. Ook zijn wetenschappelijke artikelen werden minder au sérieux genomen. Het was wel duidelijk dat de naam van het kersverse instituut ter discussie stond.

Op verzoek van het projectbestuur onderzocht de historicus P.Th.F.M. Boekholt de gedragingen van de omstreden schrijver in de jaren 1939-1947. Zijn bevindingen zijn in het voorgaande - na toetsing - weergegeven en met nieuw feitenmateriaal aangevuld. De essentie van Boekholts conclusie is: Naardings gedrag werd ingegeven door Drentomanie en onderging daardoor de invloed van een aantal Blut- und Bodenopvattingen, zonder dat hij een dogmatisch nationaal-socialist werd. Bijgevolg werd hij geen medestander van de bezetter, maar ook geen uitgesproken bestrijder.

Dezerzijds wordt daaraan toegevoegd: als verantwoordelijk eindredacteur van het maandblad *Drente* heeft Naarding uiterst bedenkelijke stukken geschreven of laten passeren; door zijn medewerking aan notoir pro-Duitse periodieken heeft hij - juist als niet-NSB'er - de bezetter en zijn handlangers in de kaart gespeeld.

7. HAAGSE BLUF IN DRENTHE: DE 'ONDERDUIK' VAN BEN VAN EYSSELSTEIJN (1898-1973)⁵²⁶

De schrijver en journalist Ben van Eysselsteijn had een bijzondere band met Drenthe.

Hij werd op 22 januari 1898 in Hellevoetsluis geboren. Van 1907 tot 1913 brachten zijn ouders en de vier kinderen hun vakanties en vrije dagen door in Gieten, waar zij - met het oog op Bens zwakke gezondheid - een

523. MvJ, CABR, Dossier Naarding.

524. In zijn lezing *Het verdriet van Drenthe*, gehouden op 9 november 1996 tijdens de TaalTheaterNacht in Emmen, kwam hij hierop nog eens terug. Over de Naarding-kwestie concludeert Möring op bladzijde 18: "Die affaire, het kiezen van een volstrekt nietsbetekenende persoon met een smoezelig verleden als vlag op een streektaalstituut, de felle verdediging door de Drentse culturati, een verdediging die vaak meer een persoonlijke aanval was dan het opwerpen van tegenargumenten, was mijn definitieve bevestiging van Drenthe's grote tragiek: het in zichzelf opgesloten zijn, de zelfbevestiging, de blindheid, de afkeer van het vreemde en andere, de neiging om de fout bij de buitenstaander te zoeken en niet de balk in het eigen oog te zien."

525. Uit de stroom van krantenartikelen worden hier genoemd: Möring 1984 en 1987; Rodenburg 1987; Drijver 1988 en Van der Sleen 1988. In 1992 ontstond in het maandblad *Drente* tussen Klaas Kleine en Ab Drijver een polemiek over de Naarding-kwestie. Zie: Kleine 1992, 2-3 en Drijver 1992, 11-13.

526. Voor biografische gegevens zie Nijkeuter 1996b.

tweede huis hadden. Meestentijds woonde het gezin in Groningen, waar Van Eysselsteijn senior geneesheer-directeur van het Academisch Ziekenhuis was. In 1913 verhuisden de Van Eysselsteijns naar Rotterdam; daarna heeft Ben (voluit Bernard) nooit permanent in Drenthe gewoond. Noch het gymnasium noch een militaire opleiding kon hij met succes afsluiten; vervolgens ging Van Eysselsteijn de journalistiek in. Bij de *Haagsche Courant* vond hij zijn eindbestemming; hij zou er bijna vijfendertig jaar voor werken.

Een korte vakantie in de jaren twintig niet meegerekend, kwam Ben van Eysselsteijn pas na vijfentwintig jaar in Drenthe terug. Men schreef 1938 en hij kwam couleur locale opdoen voor een roman over het land van zijn jeugd. Inmiddels was hij, nadat hij in 1923 gedebuteerd had met de poëziebundel *Om 't Hooge Licht*, nationaal en internationaal bekend geworden als schrijver van detectives, toneelwerken, filmscenario's, novellen en een zeeroman. Tijdens een speurtocht naar boeken over de Drentse geschiedenis en folklore, kwam hij in Assen terecht bij het Uitgevershuis Van Gorcum & Comp. Daar maakte hij kennis met H.J. Prakke, een man die in Van Eysselsteijns verdere contacten met Drenthe een belangrijke rol zou gaan spelen. Vanuit Gieten - de plaats waar Van Eysselsteijn logeerde - had ds. J. Boonstra, bijgenaamd 'de bisschop van Drenthe', Prakke reeds voorbereid op de komst van deze bijzondere klant.⁵²⁷

Henk Prakke, ds. Boonstra en de burgemeester van Gieten, Gerhard Nijenhuis, werden de personen die hem in lange gesprekken antwoorden zouden geven op zijn vragen over Drenthe; antwoorden die Van Eysselsteijn verwerkte in zijn roman.

Zelf had hij al geconstateerd dat het dorp van zijn jeugd sterk veranderd was, wat hij in vele brieven - soms twee per dag - aan zijn vrouw meedeelde. De research voor het boek, dat hij de werktitel *Ontgonnen land* had gegeven, werd bemoeilijkt door perioden van vermoeidheid.⁵²⁸ Hij had dan ook juist de nationale film *Veertig jaren* helpen maken.

Uitgesproken depressief werd hij van de politieke houding van de boeren in Drenthe, die massaal een door de bond Landbouw en Maatschappij georganiseerde landdag in Rolde bezochten, waarvan Van Eysselsteijn getuige was. Aan zijn vrouw Poppy berichtte hij: "(...) En erg down omdat Drenthe niet alleen door en door NSB is, maar zelfs rijp lijkt voor den Anschluss. Veel boeren zeggen ronduit: laat Hitler maar komen."⁵²⁹

Ondanks alles had Van Eysselsteijn het boek al voor de oorlog in hoofdlijnen klaar. De ordening van de stof was geen probleem meer; hij moest alleen nog een boeiende 'plot' bedenken.⁵³⁰

In 1941 kreeg Van Eysselsteijn een conflict met de Kultuurkamer in oprichting. Reeds in die fase had men hem benaderd voor het lidmaatschap en daarop was hij niet ingegaan. De Reichskulturreferent, dr. J. Bergfeld, probeerde hem in een persoonlijk onderhoud te overreden en te intimideren, maar toen Van Eysselsteijn weigerachtig bleef werd hij eenvoudig ingelijfd. Op advies van zijn vrouw dook hij onder in zijn geliefde Gieten. Na enige maanden ging hij terug naar Den Haag, maar aan het eind van dat jaar nam hij ontslag als journalist om zich geheel aan de literatuur te gaan wijden. Kort daarop trok hij weer naar Gieten. In Hotel Centrum aldaar kon hij overdag ongestoord werken en 's avonds bezocht hij ds. Boonstra en burgemeester Nijenhuis, die hem konden helpen met de Drentse dialogen van zijn roman.

527. Van Eysselsteijn in: *Homo* 1970, 11-12. Van Eysselsteijn noemt in dit artikel 1937 als het jaar waarin hij na lange tijd terugkwam in Drenthe. Dit is evident abuis: blijkens de correspondentie met zijn vrouw (NLMD, Archief BvE) moet dit 1938 geweest zijn.

528. NLMD, Archief BvE. Van Eysselsteijn noemt deze titel in een brief aan zijn vrouw van 12 juli 1938.

529. NLMD, Archief BvE, brief aan zijn vrouw van 13 juli 1938.

530. NLMD, Archief BvE, brief aan zijn vrouw van 17 juli 1938.

Nijenhuis sprak later vooral over zijn bemoeienissen met Van Eysselsteijns tweede roman over Drenthe *Verweerde stenen*.⁵³¹

Regelmatig bezocht Van Eysselsteijn in Assen zijn vriend Prakke, die hem in contact bracht met vele leden van de 'Drentse intelligentsia'. Dat zou na de oorlog vruchten afwerpen.

Ook maakte hij - alpinomuts op het hoofd, wandelstok in de hand - lange wandelingen in de omgeving van Gieten. Op de J.B. Kan-bank - genoemd naar de populaire minister uit de jaren twintig - in het Staatsbos bij Gieten heeft hij het manuscript van zijn eerste Drenthe-roman, *Dorre grond*, voltooid.⁵³²

In 1942 verscheen bij uitgeverij Leopold in Den Haag, na een wordingsproces van vier jaar, dit Drentse opus. Op de laatste bladzijde stond K 981. Dat betekende dat Ben van Eysselsteijn geacht werd lid te zijn van de Kultuurkamer. De drukker moest dit vermelden nadat hij van de afdeling Boekwezen van het DVK toestemming gekregen had om aan de slag te gaan. Voor de buitenwereld hing de toestemming af van de beschikbare hoeveelheid papier, maar door deze procedure kon het DVK tevens niet-leden van de Kultuurkamer het publiceren onmogelijk maken.⁵³³ Blijkbaar liet Van Eysselsteijn zich de inlijving in de Kultuurkamer door Bergfeld aanleunen.

De eerste druk was reeds bij voorintekening uitverkocht. Dat er al spoedig een tweede druk moest komen was geen wonder, want Van Eysselsteijn had voordat de roman verscheen niet stil gezeten. Zo hield hij op 2 mei 1942 voor de Drentse vereniging 'Het Lantschap Drenthe' in Den Haag een lezing over *Dorre grond*. Daarbij deed hij kond van de meer dan geslaagde voorintekening en, ietwat voorbarig, van de plannen voor drie vertalingen.⁵³⁴ Voor de 'Drentse Vereniging' in Amsterdam hield hij op 4 oktober een lezing, waarin hij ontroerd schilderde hoe hij na een afwezigheid van vijfentwintig jaar onmiddellijk weer door de Drentse bevolking in haar midden was opgenomen. De verslaggever van deze bijeenkomst spoorde zijn lezers als volgt aan:

"Laat niemand verzuimen den Heer v. E. te gaan hooren, indien mogelijk. Het boek koopt hij dan vanzelf, (...). Aangenaam deed het ons aan, dat we ditmaal niet een verwrongen 'stadklaar' gemaakt dialect te hooren kregen, doch goed Nederlandsch, met waar het noodig leek, aanhalingen in de streektaal. (...) Althans weer een, die niet getracht heeft een roofofbouw te plegen op ons Drente. Een pracht middag."⁵³⁵

Uit al deze activiteiten blijkt dat de formulering 'ondergedoken' die Van Eysselsteijn gebruikte om zijn periode in Drenthe tijdens de bezetting aan te duiden, met enige scepsis gelezen moet worden. Immers: Van Eysselsteijn trad publiekelijk - ook in het westen van het land - op en hij maakte daarbij van zijn verblijfplaats in Drenthe geen geheim. Ook het contact met zijn vrouw werd openlijk via de post - met naam en adres - onderhouden.

De handeling van *Dorre grond* is rond de Drentse Hondsrug gesitueerd. De roman kent dan ook vele reminiscenties aan personen en locaties in en om het dorp Gieten. Als motto heeft de auteur het muurschrift gekozen dat in de kerk van Anloo te lezen is: "Non clamor sed amor sonat in aure dei" [Niet het geschreeuw, maar de liefde klinkt in het oor van God]. De roman bestaat feitelijk uit vier delen (*Wienholt*, *Wienholt's Egge*, *Fem* en *Egge Femmechie's*), waarin

531. Zie Harm Werners 1973, 129-130. Over Nijenhuis sr. zie De Wit in: Nijkeuter 1995, 52-63. Voorts Nijkeuter 1996b, 141.

532. Mededeling H. Vorenkamp te Gieten, zomer 1989.

533. Lewin 1983, 14-15.

534. *Drente* 13 (1942) juni 86.

535. S.D.B[olt]. in: *Drente* 14 (1942) oktober 31.

de strijd tussen twee Drentse boerenfamilies, de Jalvings en de Wubbings, en de gevolgen daarvan voor de individuen uit beide kampen tussen 1870 en 1910 centraal staan.

Door de Drentse literatuurcritici werd het boek uiterst negatief ontvangen. J.J. Uilenberg, de welbekende correspondent van de Kultuurkamer in Drenthe, bespeurde zelfs heiligschennis in *Dorre grond* en sprak de banvloek uit die wij reeds hebben leren kennen.⁵³⁶

Ook Jan Naarding uitte op de roman ernstige kritiek. "De schriever hef de Drentse grond te dor tiekend oet onkunde en um better effecten te krieggen. Hie hef Drente zien, hie hef Drente met andacht bekeeken, maor Drente lat zuk van binnen niet bekieken deur 'n vrömde", aldus Naarding.⁵³⁷

Het stond haast bij voorbaat vast dat Van Eysselsteijn van de Drenten veel kritiek op zijn roman zou krijgen: sinds de jaren dertig hadden gezaghebbende critici de neiging, romans die gesitueerd werden in hun eigen provincie om diverse redenen negatief te beoordelen. Wij zagen reeds dat Anne de Vries op zijn *Bartje* - dat toch een groot succes genoemd mag worden - vanuit Drenthe nogal wat kritiek te verduren kreeg. In de jaren vijftig zijn de Drentse critici bijgedraaid, althans in hun houding ten opzichte van Van Eysselsteijn. Debet daaraan was de bijzondere positie die hij, als lid van Het Drents Genootschap, inmiddels gekregen had in het culturele leven van de provincie. Ironisch daarbij is wel, dat juist de leden van het genoemde genootschap het langst volhard hebben in hun afwijzing van wat zij niet 'echt'-Drents vonden. Jan Poortman was de eerste die waardering toonde. Hij noemde *Dorre grond* een "knappe roman", waarin een uitnemende schildering van de harde, zwijgzame, in zichzelf gekeerde Drentse boerengeslachten terug te vinden zou zijn.⁵³⁸ Poortman was verder van mening dat Van Eysselsteijns roman het in Drenthe wel erg moeilijk had gehad, doordat hij moest concurreren met de literaire feuilletons *Marthao Ledeng*, *de bloem van 't daarp*, *Over de Hunse*, 'n vertelling veur 't Drèènsche volk' en *Zien broed verloren* van Harm Tiesing, die juist tijdens de bezetting voor het eerst in boekvorm verschenen waren en bovendien bijna geheel Drentstalig waren.⁵³⁹

Harm Werners volgde in 1956 met: "Van de schrijvers, die in het Nederlands over Drenthe hebben geschreven of Drentse motieven in hun werk hebben gebruikt, is Van Eysselsteijn de beste. Zijn werk is zeer dichtelijk en literair van zeer hoog gehalte."⁵⁴⁰

Keren wij terug naar 1943, dan valt op dat *Dorre grond* buiten Drenthe heel wat welwillender ontvangen werd dan binnen de provinciegrenzen. De recensent van de *NRC* vond dat het motief van de koppigheid bijna een vast bestanddeel van de streekroman was geworden, waardoor dit genre was gaan lijden aan steriliteit. Van Eysselsteijn had echter geen cliché-roman geschreven, want de meeste van zijn personages gaven er blijk van, hun koppigheid (en dus zichzelf) te kunnen overwinnen.⁵⁴¹

Chris de Graaff in het *Algemeen Handelsblad*, was van mening dat er in de Nederlandse boerenroman te veel gepsychologiseerd werd. Aan het eind van twee artikelen over deze

536. In: *DD* 9.4.1943. Dezelfde recensie werd ook gepubliceerd in *HNL* 2 (1943) juni 279-280. Vgl. ook De Haan 1982, 135.

537. *Drente* 14 (1943) mei 1943, 86.

538. Poortman, 'Van Literatuur over Drente tot Drentse Literatuur' in: Poortman 1951, 271. Hij vindt dat de roman niet uitkomt boven *Het bloed kruipt waar 't niet gaan kan* van "Jo Beins" (J.H. Bergmans-Beins). Ook vindt hij dat er in BvE's boek duidelijke reminiscenties zijn aan te wijzen. Welke dat zijn, vermeldt hij niet.

539. *Ibidem*, 269. Zie voor de herdruk van *Over de Hunse* ook NIOD, DVK, 177 B^m, notitie van 21 augustus 1944.

540. *Drente* 27 (1956) april 8.

541. Korteweg 1943.

materie kwam hij tot de conclusie, dat Van Eysselsteijn deze valkuil had weten te vermijden: laatstgenoemde liet zijn personages niet alleen handelen, hij liet ze ook *zijn*. Dit getuigde volgens De Graaff van diep-menselijke kennis.⁵⁴²

Een Vlaamse recensent ging zelfs zo ver te beweren dat *Dorre grond* een verrassende uitgave was, weliswaar gemaakt op een ander stramien "maar even goed als het beste dat Nederland tot hiertoe op dit gebied voortbracht."⁵⁴³

Speciale aandacht kreeg de roman - en Van Eysselsteijn in het algemeen - uit de nazistische hoek. J.A. van der Made, recensent van het tijdschrift *De Waag*, vond Van Eysselsteijn een van de beste auteurs die Nederland kende. Dus was het verschijnen van *Dorre grond* voor hem een welkome aanleiding om in *De Waag* een drietal artikelen aan het werk van Van Eysselsteijn te wijden. In het tweede en derde artikel ging hij over tot het bespreken van *Dorre grond*, tamelijk negatief overigens:

"(...) het is Van Eysselsteijn niet gelukt. Hijzelf zal dat ook weten en 'Dorre grond' bezien met de pijn, die wij allen kennen, wanneer wij een sinds jaren gedroomd onderwerp eindelijk te lijf zijn gegaan en weten, dat het ver beneden onze conceptie is gebleven. (...) Zoo komt Van Eysselsteijn er nooit, al mag hij dan successen boeken bij het publiek, die ook hemzelf nooit genoeg zullen zijn".⁵⁴⁴

Diens belangrijkste punt van kritiek was, dat de karaktertekening in de roman te vaag bleef door een innerlijke strijd die de auteur blijkbaar had moeten voeren. Van Eysselsteijns levensbeschouwing kwam volgens Van der Made in botsing met zijn instinctieve verwantschap met de personages van de roman, met andere woorden: Van Eysselsteijn wilde de boeren niet bewonderen, maar hij bewonderde hun harde karakters toch en dat was strijdig met zijn christelijke zachtmoedigheid. Van Eysselsteijns romantische inslag kwam dus in conflict met zijn zwevend christendom (meer een laat-humanistisch christendom, vond de recensent) en daardoor bleef een realistische karaktertekening achterwege. Dit paste in de visie van Van der Made niet in de stroming van het zogenaamde romantisch realisme. Daargelaten de vraag hoe hard het karakter van 'de' Drentse boer is, kan geconstateerd worden dat Van der Made de religiositeit van het merendeel der Drenten aardig goed gepeild heeft. 'Drents hervormd' immers, is een wijdverbreid synoniem voor de gangbare desinteresse, of laconieke houding, in geloofszaken.

Dat Van der Made geen kritiekloos bewonderaar van Van Eysselsteijn was, blijkt ook uit een ander nummer van *De Waag*. In een artikel waarin hij de balans van een jaar literatuur opmaakte, schreef hij dat hij - staande voor zijn boekenkast - geen enkele roman van Europees formaat uit "het Noord-Nederland" van "na" de oorlog wist te vinden. Vervolgens noemde hij een aantal werken die zijn ideaal het dichtst benaderden, waaronder *Dorre grond*.⁵⁴⁵

Van Eysselsteijn was niet onder de indruk van de kritieken. Hij was erg op zijn Drentse roman gesteld; zelf beoordeelde hij hem als volgt: "[Dorre Grond] is het boek waarvan ik (van al m'n romans, tooneelstukken en essay's) zelf het meeste houd. (...) Er leeft een heel stuk jeugdherinneringen van me in dit werk."⁵⁴⁶ De roman zou pas in 1959 in Duitsland op de

542. AH 17 en 21.4.1943.

543. E.B. 1944

544. Van der Made 1943c, 124-125. Dit artikel van 26 februari werd voorafgegaan door 1943a, 74 en 1943b, 90-91. Zie over de literatuuropvattingen van Van der Made ook Kelder 1983, passim.

545. Van der Made 1943d, 284.

546. RAD, Archief HDG, inv.nr. 4, brief BvE aan R.D. Mulder van 6 maart 1943. Hoe gehecht Van Eysselsteijn aan *Dorre grond* was, blijkt ook uit de derde druk van de roman (1948), toen hij het boek opdroeg aan zijn vrouw en schreef: "Het boek waar mijn hart in ligt". Ook aan Maurice Roelants be-

markt komen in de vertaling van Johannes Piron, met als titel *Harte Erde* en niet bij zijn vooroorlogse uitgever Franckh'sche Verlag, maar bij Biederstein te München.

Prof. Willy Fehse was een van de velen die de roman recenseerde. Hij herhaalde de eervolle vergelijking die een andere recensent een jaar eerder gemaakt had - naar aanleiding van *Verwitterte Steine* - en noemde ook deze roman het equivalent van de *Buddenbrooks*. Van Eysselsteijn werd dus op één lijn gesteld met Thomas Mann.⁵⁴⁷

Ten tijde van Van Eysselsteijns verblijf in Gieten stortte, op 20 oktober 1943, een Britse bommenwerper op de noordes van Gieten neer. Alle zeven bemanningsleden kwamen daarbij om het leven.⁵⁴⁸ Bij de eerste identificatie vond men op de piloot papieren waarop de naam Mac Baine stond; pas later zou blijken dat hij Donald M. Watson heette.

Van Eysselsteijn liet zich door deze gebeurtenis inspireren tot het schrijven van een gedicht, getiteld de *Ballade van Mac Baine*, waarin hij hulde brengt aan de bemanningsleden van de bommenwerper. Later betitelde hij het, nadat de foute identificatie gebleken was, ook wel als *De ballade van de zeven*. Direct na de oorlog werd het gedicht - dat naar men zegt tijdens de oorlog illegaal was doorgegeven⁵⁴⁹ - gepubliceerd in het eerste nummer van *De Vrije Pers. Periodiek voor bevrijd Drenthe van de gezamenlijke voormalig-illegale bladen*.⁵⁵⁰ De ballade werd daarna als rijmprint uitgebracht door drukkerij Van Gorcum te Assen.

Ter gelegenheid van zijn benoeming tot ereburger van Gieten in 1948 schonk Van Eysselsteijn de gemeente, als dank voor de eer die hem te beurt was gevallen, een exemplaar van de rijmprint. Het gedicht heette ook toen *De ballade van de zeven*.

De ballade van de zeven

*Een najaarsavond zijn zij zingend opgestegen
en overmoedig naar de einders scheep gegaan:
- als chrysanthemem bloeien wolken langs hun wegen,
éér van den nacht de koele poorten opengaan -
Zij zagen diep en ver de schuwe sterren staan*

richtte Van Eysselsteijn dat hij van *Dorre Grond* meer hield dan van *Tusschen Zuiderkruis en Poolster*, zijn romandebuut uit 1938. Zie NLMD, Archief BvE, brief aan Roelants van 22 november 1943. Van Eysselsteijns vriend Staf Bruggen schreef hem: "Het is het mooiste boek van je dat ik ken, je moet er met hart en ziel aan gewerkt hebben. Heerlijk !" NLMD, Archief BvE, brief Staf Bruggen van 10 september 1947.

547. *Stuttgarter Nachrichten* 5.12.1959. Voor meer Duitse recensies zie Archief BvE.

548. Zie hiervoor Versfelt 1993, 56-60; Ab A. Jansen 1982, 293; 'Zeven jonge vliegers stierven op een afschuwelijke manier' in: *DAC* 11..4.1970 en Kuik 1994, 198-205.

549. Prakke 1946, 44 vermeldt dat zijn zoon Gerard bij een huiszoeking de ballade uit de handen van de Duitsers gered heeft.

Ook op een andere plaats beweerde Prakke dat het gedicht een rol in de illegaliteit gespeeld had; hij schreef hierover: "Hoe levendig is aldus mijn herinnering nog aan het gedicht, dat Van Eysselsteijn schreef naar aanleiding van het neerstorten van een Britse bommenwerper op de es te Gieten (...). Wij hebben het destijds door heel Drenthe clandestien verspreid en na de Bevrijding nog eens in luxe-editie als handgekleurde rijmprint uitgegeven (Van Gorcum): Het is hier [Drenthe, HN] - niet alleen naar mijn gevoel - het Drentse verzetsgedicht bij uitstek." (NLMD, Archief BvE, brief Prakke aan H.J. Schölvinck, chef van het Kabinet van de minister van OKW, van 14 november 1957.) Opvallend is dat de ballade niet genoemd wordt in Dirk de Jong 1978. Wel worden Van Eysselsteijns gedicht *Sint Maarten* (p. 88) en zijn medewerking aan de bundel *In Seymour Mulders voetspoor* (p. 133) genoemd.

550. *DVP* 24.4.1945. Voor een bespreking van deze ballade zie: Werners 1955b, 13. Van Eysselsteijn nam de ballade in 1951 op in zijn bundel *Momento Grazioso*, in de afdeling 'Drenthse verzen', 24-25. Voorts nam hij hierin ook de *Ballade van het Oostermoer* op.

*en dan nabij een ster, die andre vreemd verwant;
 een gouden bloem, een vuur, een wapperende brand...
 Onder het groene schemerlicht van de Plejaden,
 stortten daar, als een vlam, naar het verschrikte land:
 Mac Baine, a sergeant pilot en zes kameraden.*

*Nu liggen immer verse bloemen op hun graven,
 vlamgele brem, campanula of rode Mei;
 een speelse koolmees tuimelt uit de beukenhagen
 en buitelt dartel langs de takken naderbij.
 En in het ruisend bos blaast Pan op zijn schalmei;
 strijkt een fazanthaan neer in het verwarde hout:
 de avond dooft. De dag wordt vaal en oud.
 De melkweg strooit zijn sterrengruis in myriaden
 over een zwijgen, dat ook hen gevangen houdt:
 Mac Baine, a sergeant pilot en zes kameraden.*

*Maar uit die stilte wordt het juichend lied geboren
 dat zorgeloos zij zongen, tot den dood gereed.
 Ik kan de klanken reeds achter den einder horen
 van 't hoog en blijde carillon, dat Vrijheid heet.
 O, als die morgen daagt, dat ik hen nooit vergeet',
 want weer en wind verwaaien kelk en rank,
 van liederen en bloemen welken geur en klank
 en brem en meidoorn dorren langs verzande paden.
 Maar 't rode hart gedenkt, bestendig in zijn dank,
 Mac Baine, a sergeant pilot en zes kameraden.*

Prince:

*O, Vrede, witte Prins, de door de landen rijdt,
 Gij vindt ons in Uw veld, tot rijpen oogst bereid;
 gedenkend in Uw naam ook deze zeven zaden:
 dat zij tot halmen rijzen in Gods eeuwigheid:
 Mac Baine, a sergeant pilot en zes kameraden.⁵⁵¹*

De ballade was voor de verteller Van Eysselsteijn een geliefd genre. Met de *Ballade van Mac Baine* schreef Van Eysselsteijn een typisch stukje rederijderskunst. In een ballade eindigt iedere strofe met dezelfde regel en de slotstrofe begint met 'Prince'.⁵⁵² Vermoedelijk schreef hij dit gedicht pas in het voorjaar van 1944, zeven maanden na het neerstorten van de bommenwerper. Er is immers sprake van "vlamgele brem, campanula of rode Mei".

Wat duidelijk in 1943 thuis hoort - althans de publicatie in de *NDVA* - is de ballade *Oostermoer*. Van Eysselsteijn werd tot dit gedicht geïnspireerd nadat men bij grondwerkzaamheden twee veenlijken had ontdekt. Anders dan de vorige, is dit een volksballade, niet gebonden aan de wetten van de rederijkerij. De inhoud is verhalend, episch, dus niet lyrisch zoals zijn creatie naar aanleiding van de gesneuvelde Britse vliegers.⁵⁵³

551. In 1985 werd, ter gelegenheid van de veertigste herdenking van de bevrijding, op de gedenksteen in Gieten voor de (burger-)slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog een passage uit de ballade geplaatst. Schuin over de steen staat sindsdien de regel: "O, als die morgen daagt, dat ik hen nooit vergeet'".

552. Lodewick 1988, 170.

553. *NDVA* (1943), 81-82. Voor een bespreking van de ballade *Oostermoer* zie Wilms 1953c, 28-31 en 1957b, 10-11.

Voorts schreef hij in Gieten nog drie andersoortige gedichten, die hij samen met de ballades als *Drenthse verzen* opnam in zijn naoorlogse bundel *Momento Grazioso*. Deze zullen in hoofdstuk IV besproken worden. Tijdens zijn verblijf in het Hondsrugdorp begon hij ook aan *Verweerde stenen*, zijn tweede roman over Drenthe.

Kort na de bevrijding moest Van Eysselsteijn voor de Egeraad voor de Letterkunde verschijnen.⁵⁵⁴ Toentertijd bestond de Egeraad uit: mr. F. Bordewijk (advocaat en romanschrijver), die als voorzitter optrad; A. Defresne (toneelschrijver en regisseur); prof. dr. J.B. Tielrooy (gallicist); dr. W.G. Hellinga (filoloog) en mr. M. Nijhoff, alias de dichter Martinus Nijhoff. Bovendien moest hij zich verantwoorden tegenover de Perszuiveringscommissie voor zijn houding als journalist.⁵⁵⁵

Tijdens een verhoor op 25 september - waar Defresne en Bordewijk overigens niet bij aanwezig waren - verklaarde Van Eysselsteijn nadrukkelijk dat hij geen aanmeldingsformulier voor de Kultuurkamer had ingevuld. Dat hij met publiceren doorgedaan was, verklaarde hij uit een praktisch en uit een ideëel motief. In de eerste plaats had hij aanvullende inkomsten nodig toen hij nog slechts als recensent aan de *Haagsche Courant* verbonden was. Zijn verblijf in Drenthe had hem bovendien extra geld gekost. Een immateriële overweging was geweest dat hij - al doorwerkende - tegen de ideologie van de bezetter kon ingaan. Hij had namelijk het gevoel, dat hij met zijn publicaties het Nederlandse volk moreel gesteund had in zijn verzetshouding. *Dorre grond* zou hij ook in 'normale tijd' zo geschreven hebben.⁵⁵⁶

Een opmerking van Hellinga tijdens dit verhoor raakte toch wel de quintessens van de relatie die tussen Ben van Eysselsteijn en de Kultuurkamer bestaan had. Hellinga vond namelijk, dat de lankmoedige houding van de autoriteiten jegens Van Eysselsteijn voortkwam uit het streven hem als reclame-object te gebruiken, om te bewijzen dat ook goede schrijvers tot de Kultuurkamer behoorden. In zijn antwoord deed Van Eysselsteijn zich wellicht (politiek) naïefer voor dan hij was. Hij verklaarde dat hij hier nooit aan gedacht had. Dat kan, gezien zijn opmerking over de landdag van L en M in 1938, betwijfeld worden.⁵⁵⁷

Van Eysselsteijn kreeg een publicatieverbod opgelegd, een verkoopverbod van reeds verschenen werk of herdrukken en een verbod om in het openbaar op te treden op het gebied van de kunst. Dit alles tot 1 januari 1946.⁵⁵⁸

Diep gekwetst door deze zijns inziens onredelijke en onjuiste beslissing, trok hij zich terug in Gieten. De veroordeling door de Egeraad maakte hem verbitterd en ondermijnde zijn zwakke gezondheid.

Tegenover Top Naeff verzuchtte Van Eysselsteijn: "(...) Waar vindt men in dezen tijd nog eerbied ? Zeker niet in de kronieken van zoovele pedante niet-kunners, die op 't oogenblik (vooral na de capitulatie [bevrijding]) de pers en de critiek uitmaken. Enfin, dat is een tijdelijk kwaad, laten we 't maar hopen."⁵⁵⁹

Ook in Drenthe maakte hij zijn grieven over de zuivering kenbaar. Aan R.D. Mulder, secretaris van de studiekering D.H. van der Scheer, schreef hij: "Is het bij u ook zulk een

554. MOW, EK, inv.nr. 143, brief Egeraad aan Van Eysselsteijn van 20 september 1945. Voor een studie over de Egeraden zie In 't Veld 1981.

555. NLMD, Archief BvE, handgeschreven apologie van 28 juni 1957.

556. MOW, EK, inv.nr. 143, resumé verhoor.

557. Zie noot 529. Vgl. ook Nijkeuter 1996b, 231 (over Polen) en 134-135 (over de DDR).

558. MOW, EK, uitspraak van de Egeraad van 2 oktober 1945.

559. NLMD, Archief BvE, brief BvE aan Top Naeff van 23 augustus 1947.

fanatieke bende van jonge, jongere en jongste stoelenbeklimmers? 't Is hier een comédie. Dificile est satiram non scribere [moeilijk is het (hierop) geen satire te schrijven]."⁵⁶⁰

8. SCHRIJVERS DIE DE PAS INHIELDEN

J. POORTMAN *TWEEDE PERIODE*

In de *MC* verscheen van 15 december 1939 tot en met 4 juli 1941 het feuilleton *Steven Coerts van Voorhees*.⁵⁶¹ Daarop liet Poortman nog enige korte schetsen over de familie van Steven Coerts aansluiten. Dit kon hij doen doordat hij in contact gekomen was met de Voorhees Society in de VS en de beschikking gekregen had over gegevens omtrent de nakomelingen van Steven Coerts. Het waren de schetsen *Steven van Voorhees. De Roode koe, Een jong Kapitein. Peter van Voorhees 1779, In de wildernis. De dood van dokter Isaac van Voorhees* (achtereenvolgens op 11, 18 en 25 juli 1941) en *De familie Voorhees* (8 augustus 1941). De verhalen verschenen ook gebundeld in een cahier. Deze uitgave was niet in de boekhandel verkrijgbaar en werd aangeduid als 'manuscript'.⁵⁶² Het cahier vermeldt geen jaar van verschijning en ook geen plaats, maar gezien het K-nummer op het kaft (K 1758), moet de uitgave in of na 1942 plaatsgevonden hebben.

Zoals vermeld op bladzijde 420 ontstond over de dagbladpublicatie van *Steven van Voorhees. De Roode koe* een conflict met de Duitse bezetter. In deze schets beschreef Poortman de geschiedenis van een nazaat van de oude Steven Coerts, die aan de onafhankelijkheidsoorlog tegen de Engelsen - de 'Roodrokken' - deelneemt. Deze Steven, soldaat in het Amerikaanse leger, schiet tijdens zijn verlof een Engelse soldaat - hoogstwaarschijnlijk een Duitse huur-ling⁵⁶³ - dood wanneer deze de rode melkkoe van de familie wil vorderen. Ook neemt hij deel aan de verovering van New York. De schets eindigt met de woorden: " 'Vrijheid - Vrede - Victorie'⁵⁶⁴, riep hij zegevierend uit, 'vrouw, nu zal alles goed worden!' "

Er was weinig fantasie voor nodig om parallellen te zien met de Nederlandse situatie. Volgens Poortman heeft een 'foute' Drent de SD in Den Haag ingelicht over dit anti-Duitse verhaal. Daarop werd de zaak in handen gegeven van de SD in Assen, die de auteur - in aanwezigheid van de provinciaal Beauftragte - stevig aan de tand voelde. Poortman wist zich, geholpen door een Kulturreferent die geen nazi was, eruit te praten. De *MC* moest een boete van duizend gulden betalen en ontsnapte ternauwernood aan een verschijningsverbod.⁵⁶⁵ Dat verbod werd elf maanden later alsnog uitgevaardigd.⁵⁶⁶

Een week voordat het feuilleton *Steven Coerts* zou eindigen, liet uitgever Boom per advertentie in de eigen krant weten, dat hij het in boekvorm wilde uitbrengen. Veel lezers hadden

560. Zie RAD, Archief HDG, inv.nr. 4, brief BvE aan R.D. Mulder van 6 juni 1945.

561. In de *MC* van 14 november 1983 werd opgemerkt dat het feuilleton twee maal in deze krant gestaan had. De data van de herdruk werden niet vermeld.

562. Een exemplaar wordt bewaard bij de PBC Drenthe.

563. Alleen in Amerika al telde het Britse leger 30.000 Duitsers. Zie Blonk/Romein 1956, 261.

564. In die tijd kalkte de illegaliteit 's nachts grote V's op wegen en trottoirs (V = verzet). De NSB trachtte er een eigen propagandamiddel van te maken en voegde aan de V's toe: " = Victorie, want Duitschland wint voor Europa op alle fronten."

565. Zie Poortman, *De jaren 1940-1945*, 65-83. Vgl. ook J.H. Boom 1995, 9.

566. Vgl. Poortman 1983, 267. Zie ook J.H. Boom 1991, 37.

hierom gevraagd. De uitgever stelde als voorwaarde, dat er voldoende inschrijvingen moesten zijn; er was een antwoordstrook bijgevoegd.⁵⁶⁷

Vrijwel onopgemerkt is het boek uitgegeven. De titel was: *Steven Coerts. Verhaal van een Ruiner familie uit de 17e eeuw*. Ook deze uitgave verscheen zonder vermelding van plaats en jaar en wél met de mededeling dat het om een tekst ging die niet in de handel was.⁵⁶⁸ In 1983 werd de roman herdrukt; toen heette hij *Steven Coerts. De geschiedenis van een Ruiner familie in de 17e eeuw*. De schets *De Roode koe* is hierin ook opgenomen. Opvallend is, dat bij de presentatie van dit boek niemand erop wees dat het eigenlijk een herdruk was.⁵⁶⁹

Zoals uit de titel blijkt, gaat de roman over een Ruiner familie die in 1660 emigreerde naar Nieuw-Nederland (Amerika). De roman is Nederlandstalig, de dialogen zijn in het Drents weergegeven. De hoofdpersoon stamt uit een familie die ooit op de boerderij Voorhees, in de buurtschap Hees bij Ruinen, woonde. Steven Coerts woont met zijn tweede vrouw Willempien en hun kinderen op een pachtboerderij van de voormalige abdij Dikninge. Hij boert niet goed genoeg om het gezin te kunnen onderhouden. De schrijver laat Steven en zijn zoon Coert de schat vinden waarover destijds in Ruinen veel gesproken zou zijn. Ergens in de Hunneglooberg (in het boek staat soms ook Huneglooberg) zou een wijze vrouw begraven zijn die allerlei kostbaarheden in haar graf meegekregen had.⁵⁷⁰ De gevonden schat maakt het de familie mogelijk, de oversteek naar het nieuwe land te betalen. Zo wordt ook de vloek die op de schat rust bewaard: de vinder zou niet in Ruinen blijven wonen. In Amerika vestigt de familie Coerts zich in Nieuw-Amersfoort. Vanaf dat moment wordt Coert geleidelijk aan de hoofdpersoon van het verhaal. Zijn geliefde Marretje wordt door de Indianen ontvoerd. Grijze Beer en Gebroken Veder, twee bevriende Indianen die door de familie Coerts van de bevriezingsdood zijn gered, bevrijden haar. Coert en Marretje trouwen en al spoedig wordt een kleine Steven geboren. De roman eindigt met het overlijden van Steven Coerts. Op 20 februari 1684 sterft hij op hoge leeftijd. De Ruiner toren waarnaar hij zo verlangde, heeft hij niet meer teruggezien.

De roman was geschreven op verzoek van Jaap en Mas Boom, eigenaars van de *MC*. Dit blad werd in die tijd zwaar beconcurrereerd door diverse kranten, waaronder het *Agrarisch Nieuwsblad*. De heren Boom verzochten Poortman een nostalgisch getint feuilleton te schrijven om daarmee nieuwe abonnees te trekken. Toevallig stuitte Poortman op de historische feiten omtrent Steven Coerts. Hij ging verder onderzoek verrichten in het archief van Dikninge; het daar gevonden materiaal liet zich goed romantiseren. Eigen onderzoek vulde hij aan met gegevens die nazaten van de landverhuizers hem verstrekten.⁵⁷¹ Over Steven Coerts senior publiceerde Poortman in de *NDVA* van 1943 een op historische feiten gebaseerd artikel, getiteld *Steven Coerts, Een Drents landverhuizer uit 1660*.⁵⁷²

567. *MC* 27.6.1941.

568. Een exemplaar wordt bewaard bij de PBC Drenthe.

569. Zie voor recensies: 'Drentse emigrant Steven Coerts van Voorhees na ruim drie eeuwen in Ruinen terug' in: *HC* 14.11.1983; 'J. Poortman bij presentatie Steven Coerts: "Ik ben erg blij met dit boek"' in: *MC* 14.11.1983 en Haddingh-Veenstra 1983, 189.

Gerriet Wilms recenseerde vijf maanden later het boek in *Drenthe*. Hij vermeldde wel dat de roman een herdruk was. Zie Wilms 1984, 35.

570. Ook Pouwel Luning te Hees (!) heeft over de 'Huniglobarg' geschreven, namelijk voor *De Jonge Landstand* van maart 1943. Zie paragraaf 10, noot 702. Mogelijk is hij door Poortman beïnvloed.

571. Zie 'J. Poortman bij presentatie Steven Coerts: "Ik ben erg blij met dit boek"' in: *MC* 14.11.1983 en 'Drentse emigrant Steven Coerts van Voorhees na ruim drie eeuwen in Ruinen terug' in: *HC* 14.11.1983.

572. Poortman 1943a, 25-30. Hij deelde mee, dat er van de Drentse familie drie brieven bewaard zijn, respectievelijk uit 1684, 1687 en 1699. H.P. Schaap achterhaalde nog een vierde brief. Hierover publiceerde hij in: *NDVA* (1961), 111-136.

In 1941 verscheen als nr. 14 in de serie 'Nieuw Drentsch Mozaïk' Poortmans bundel *Oud-Drentsch boerenleven. Geoogst uit oude dagboeken, notities, illustraties en mondelinge mededeelingen uit den tijd van 1860-1900*. De inhoud bestaat uit artikelen die van 25 oktober 1935 tot en met maart 1936 in de *MC* gestaan hadden. Deze waren al eerder - na publicatie in de krant - in twee delen in cahiervorm uitgebracht. Ze droegen als titel *Oud-Drentsch boerenleven. (Met gebruikmaking van oude dagboeken, notities, illustraties en mondelinge mededeelingen uit den tijd van 1860-1900)*. Ze waren toen verschenen zonder vermelding van plaats en jaar en in gestencilde vorm.⁵⁷³

In de uitgave van 1941 noemde Poortman als 'medewerkers' zijn ouders en Geert Broekhuizen. Van hen had hij al lang daarvoor de mondelinge mededelingen gekregen waarvan de ondertitel gewag maakt. De bundel bevat acht schetsen en is een compilatie van de twee eerder verschenen cahiers. Hij geeft een beschrijving van de gebruiken op het platteland van Zuidwest-Drenthe in de loop van het kalenderjaar.⁵⁷⁴ De laatste schets gaat over begrafenisgebruiken. Een enkele tekst is geheel Drentstalig, terwijl in de overige het dialect in de vorm van uitdrukkingen, spreekwoorden, rijmpjes en korte dialogen voorkomt. Johannes Mulders illustreerde het boek met karakteristieke kleine houtsneden. In de inleiding maakte de schrijver duidelijk, wat hij beoogde met zijn schetsen. Hij had dit thema vooral gekozen om oude zeden en gewoonten vast te leggen voor het nageslacht; uit het dagelijks leven waren ze al bijna verdwenen:

"Nog is dat oude leven op te roepen! Nog kunnen wij dat oude Drenthe uit den Zuidwesthoek laten opleven, met zijn fouten en zijn vele goede dingen; kunnen wij dien oud-Drentschen trouw laten spreken uit zoovele kleinigheden, die samen aangroeien tot een monument van oud-boerenleven, dat eens was. *Staan we niet op de wisseling der tijden?*"

Meestal werd deze retorische vraag gesteld door Duitsgezinden wanneer zij de komst van de Nieuwe Orde bejubelden. Laten wij het houden op een stilistische uitgljider van Poortman.⁵⁷⁵ De bundel kreeg een gemengd onthaal. H. Bruggers besprak hem in het *Agrarisch Nieuwsblad*. Geheel in de lijn van deze krant - die nogal op Poortman gesteld was - merkte de recensent op:

"(...) want reeds nadert de tijd dat voor de jongeren deze oude fluisteringen niet meer waarneembaar zullen zijn. De komende geslachten zijn evenals de heengegane met vele onzichtbare draden aan den ouden boerengrond en boerenstam verbonden. Juist uit dit door deskundigen hand opgeteekende verleden kunnen nieuwe krachten worden geput, die noodig zijn voor een harmonische levenshouding."⁵⁷⁶

J.M.N. Kapteyn besprak de bundel in 1942 in *De Schouw* en vond het boek niet volkskundig, gezien de onderwerpen, hun behandeling en de gebruikte terminologie. Hij concludeerde:

573. Deel I bevat de volgende bijdragen: *Inleiding; Um Alderilleng; November of Slachtmaand; "In het hout"; Scheuvellopen um Kerstied en Van old en ni'j*.

Deel II bestaat uit de bijdragen: *Ni'j-joars-vesieten, gespins en maaisvesieten in den ouden, stillen tijd; Vlasverbouw; In de Broakeltied en daarna; Iets over zede en gewoonte bij het trouwen op het land; Om Paschen; Als de doodsklok riep; Groote zorgen om het groene landschap en Drenthe van nu...toeristenland? "Heeft niet de mensch een strijd op aarde?"*.

574. De schetsen zijn: *Um Alderhilleng; November of Slachtmaand; In "het hout"; Scheuvellopen um Karstied; Van old en ni'j; Ni'j-joars-vesieten, gespins en maaisvesieten in den ouden, stillen tijd; Om Paschen en Als de doodsklok riep*.

575. Poortman 1941, 7.

576. AN 6.12.1941.

"Mag het boekje dus niet onder de volkskundige geschriften gerangschikt worden en een bepaalde stijl ontbreken, als causerie in feuilletonvorm beschouwd zal men deze eischen niet stellen en het ongetwijfeld met genoegen lezen."⁵⁷⁷

S.J. van der Molen merkte in *Het Noorder Land* op: "Boekjes als het onderhavige zijn aardig, doch het blijft bij 'Kleinmalerei', hoe behoorlijk overigens ook."⁵⁷⁸ P.J. Meertens had een andere mening; hij was over de bundel zeer te spreken en noemde Poortman een van de "beste kenners van Drente".⁵⁷⁹ Nog tijdens de oorlog berichtte laatstgenoemde aan Meertens, dat onder dezelfde titel een tweede deel klaar lag om gedrukt te worden. Maar dit plan is niet verwezenlijkt.⁵⁸⁰

R.D. Mulder wees op de analogie met de schetsen van Buiskool in diens bundel *Op naobersviesiet*: wat Buiskool voor Zuidoost-Drenthe deed, deed Poortman voor het Zuidwesten van de provincie. Mulder vond de geheel in dialect geschreven fragmenten het meest geslaagd. De bundel als geheel vond hij oppervlakkig, doordat de schetsen zo kort waren. Voor ingewijden bracht Poortmans bundel dan ook niet veel nieuws.⁵⁸¹

In het *Agrarisch Nieuwsblad* van 25 oktober 1940 tot en met 27 juni 1941 verschenen Poortmans artikelen *Groei. Een serie culturele schetsen voor het Saksische land*.⁵⁸² Tot eind 1941 bleef hij voor deze krant schrijven. Ook de rubriek *Het eigene*, die ondertekend werd met P., is waarschijnlijk van zijn hand. Er stonden namelijk tot halverwege 1942 volledig ondertekende artikelen in de *MC* onder de titel *het eigene; een serie schetsen over drente in oorlogstijd*.⁵⁸³

Ondanks - of juist door - de vele vooroorlogse contacten met Duitse schrijvers, werd Poortman niet blind voor wat er in hun land politiek gaande was. Niettemin blijft zijn houding tijdens de bezetting moeilijk te duiden. Hij sympathiseerde voor de oorlog met de bond L en M en bleef - zoals we zagen - tot 1942 schrijven in één der spreekbuizen ervan: het *Agrarisch Nieuwsblad*. Maar in de meidagen van '40 maakte het sneuvelen van sergeant Swart diepe indruk op hem, zodat hij het gedicht *Hier vólt een soldaat* besloot met: "Det now de tied wel wieder drif,/Mar det zien kreet veur Vri'jheid' blif".⁵⁸⁴ Ook werd hij lid van het meermalen genoemde comité dat een monument voor de Drentse gevallen van mei 1940 wilde realiseren.⁵⁸⁵ Wat de doorslag gegeven heeft bij zijn keus voor de illegaliteit, is niet bekend. Wellicht zijn hem de ogen al opengegaan bij en door het uitbreken van de oorlog, maar bleef hij uit een misplaatst gevoel van loyaliteit nog voor de Agrarische Pers werken.

De volgende feiten staan echter vast.⁵⁸⁶ Begin 1942 werd hij benaderd door 'Karel', een verzetsman die in verbinding stond met de Nederlandse regering in Londen. Poortman werd gevraagd het gebied rondom Havelte eens goed in de gaten te houden, want de Duitsers wilden daar een vliegveld aanleggen. Daarna werd hij districtsleider en ging hij onder de schuilnaam Chris N 105 informatie voor de Centrale Inlichtingendienst (CID) - later het

577. DS 1 (1942), 47.

578. HNL 1 (1942) januari 128. Zie voor overige recensies *De Plattelandsvrouw* 2 (1941) wintermaand 113 en *Volksschool en Volksopvoeding* 1 (1941), 97.

579. *Volkskunde* 43 (1942), 92.

580. MI, Archief P.J. Meertens, overzicht van Poortman aan P.J. Meertens, ongedateerd.

581. *Drente* 13 (1942) januari 46.

582. Van oktober t/m december 1940 ook opgenomen in *L&M*.

583. De artikelen werden in 1942 als 'manuscript' gedrukt en verschenen niet in de handel.

584. Vgl. ook Poortman 1977a, passim.

585. *Drente* 12 (1940) september 23.

586. Poortman 1979c.

Bureau Inlichtingen (BI) - verzamelen, waarbij hij zich vooral op Zuid-Drenthe en Noord-Overijssel richtte. Ook noemde hij zich in die tijd wel Jan Naardingsveld (!) Grillig en onvoorspelbaar bleef hij, ook doordat hij nog op 13 mei van dat jaar een lezing hield voor de Nederlandsche Omroep, die onmiskenbaar aan de Duitse leiband liep.

Voor de olievelden rondom Schoonebeek, die voor de Duitse oorlogvoering van vitaal belang waren, vormden een belangrijk doelwit. Zijn hobby, de fotografie, kwam hem daarbij goed van pas. Als secretaris van de provinciale VVV was het voor hem niet moeilijk, ogen en oren te vinden voor het verzamelen van informatie. Ook zijn zoon Jan Albert, die onder de schuilnaam Chris jr. werkte, assisteerde hem daarbij. Elke vrijdag kreeg hij pakketten met spionagemateriaal dat hij in het weekend op microfilm zette. Via Stockholm en later via Frankrijk en Zwitserland - nadat twee Delfzijlster schippers de noordelijke route verraden hadden - werd het materiaal naar Londen gestuurd.⁵⁸⁷

Na januari 1945 werd spionage voor Poortman bijna dagwerk. Vele malen ontsnapte hij op het nippertje aan de greep van de Duitsers. Vader en zoon Poortman stonden na onvoorzichtigheid van een collega-spion op de lijst van gezochten door de SD. De landwacht haalde zijn huis in Meppel leeg. Hierbij werden - volgens hem - zijn bibliotheek en zijn verzameling dia's en films vernietigd.⁵⁸⁸ Hij dook op het eind van de oorlog dan ook onder in Linde (gemeente Zuidwolde). Met korte onderbrekingen zette hij het werk langs de grens voort tot de voorhoede van het Canadese eerste leger op 5 en 6 april 1945 Coevorden bereikte. Na de bevrijding van Meppel op 13 april was zijn taak als inlichtingenman afgelopen. Vanuit het hoofdkwartier in Eindhoven sprak Poortman - naar eigen zeggen - over de zender Herrijzend Nederland als eerste de Drenten toe.⁵⁸⁹

Na de oorlog was hij uitgeput: door de vele fietstochten voor zijn spionagewerk was hij veertig pond afgevallen. Hij sloot zich niet aan bij de Binnenlandse Strijdkrachten (BS), die voorlopig de orde in het land handhaafden. De reden hiervoor was:

"Ik heb me er na die tijd niet meer mee bemoeid, omdat toen overal helden opdoken, waarbij wij maar baby's waren geweest. Wat ik toen meemaakte was dat links en rechts mensen stonden te dringen voor gunstige verklaringen van mij over hen. Een handtekening van Poortman scheelde in die dagen al gauw één of twee jaar gevangenisstraf."⁵⁹⁰

Voor zijn rol in het verzet kreeg hij Nederlandse, Canadese, Franse en Belgische oorlogs onderscheidingen. In 1953 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje Nassau.⁵⁹¹

Over zijn verzetservaringen verscheen in 1979 het boekje *Spionage rond Coevorden tijdens de Tweede Wereldoorlog*, dat ter gelegenheid van de zevende zitting van de Picardclub op 12 november 1979 te Coevorden gepresenteerd werd.⁵⁹²

587. In het hier gevolgde krantenartikel (vorige noot) noemt Poortman - ietwat gemakzuchtig - de beruchte Anton van der Waals als de verrader van de Stockholm-route. Deze was toentertijd echter met andere onfrisse zaken bezig. Eind juli 1943 rolde de SD in Delfzijl de organisatie op, die via Zweden contact met Londen onderhield. De verraders waren de kustvaartschippers Aben en Douwes. Het Bureau Inlichtingen wist Aben naar Londen te lokken en arresteerde hem daar. Douwes werd (zeer letterlijk) geliquideerd "ergens in het water voor Stockholm". Zie Emeis jr. 1971, 1622.

588. Zie 'J. Poortman: Chris zou het weer doen' in: *Nv/hN* 28.4.1975.

589. Poortman 1979b, 17. Vgl. ook Bontekoe 1947, 214.

590. Poortman 1979c.

591. MOW, Afdeling Kabinet, dossier Poortman, 50842.

592. Voor meer studies van Poortman over de Tweede Wereldoorlog wordt verwezen naar hoofdstuk IV.

Wij constateerden reeds dat Poortman ook tijdens de oorlog publiceerde, maar dat anderzijds Uilenberg hem niet wist te winnen voor de Kultuurkamer. Dit werktuig van de bezetter lijkt toch wel invloed gehad te hebben op Poortmans publicistische arbeid en wel in positieve zin. Tegelijkertijd namelijk met de oprichting van de Kultuurkamer hielden zijn bijdragen voor het *Agrarisch Nieuwsblad* op. Daarna was alleen nog het maandblad *Drente* zijn medium. Voor deze periodiek schreef hij in de rubriek 'Momenten uit de Drentsche historie in dichtvorm weergegeven' enige gedichten, waarvan vooral *Braand* (1943) als verzetsvers aangemerkt kan worden.⁵⁹³ Van openlijk verzet was uiteraard geen sprake, maar tussen de regels door zijn toespelingen op de actualiteit te ontdekken. Het gedicht verhaalt over de burggraven van Coevorden en de gebeurtenissen na de slag bij Ane. De vrijheidsstrijd van de Drenten is het belangrijkste thema. De camouflage zat hem vooral in de titel en de redactionele inleiding. Strofen als:

*De dagen van de vri'jheid wèènkt,
De mèènsen in de Laandschop dèènkt:
"Zo gauw awt mar duurt woagen
Zult zij oes niet meer ploagen..."*

*"Zij hebt oes now zo lange knecht,
Det ieder röp: "Vooruit! Wij vecht!"*

gevolgd door:

*"Biw al verslagen an de raand"
"De oorlog is nog niet an kaant!"*

waren zeer toepasselijk ten tijde van het Duitse echec bij Stalingrad.

Prakke heeft beweerd dat hij tijdens het drukken van dit gedicht bij de pers stond en daar stante pede het gedicht van titel en inleiding ontdeed. Maar ook de Sicherheitsdienst kreeg een exemplaar van het maandblad in handen en Prakke werd ter verantwoording geroepen. Hij hield zich van den domme en beriep zich op de historische feiten in het gedicht. Ook wist hij Poortman vrij te pleiten, want deze had immers in 1939 voor L en M een openluchtspel over hetzelfde onderwerp geschreven! Wat niet verhinderde dat ook de dichter bezoek kreeg, maar dit had evenmin dramatische gevolgen.

Prakke echter heeft in tweede instantie nog wel last van deze kwestie gehad. Naar zijn mening kwamen de Duitsers erdoor op het idee, van zijn maandblad een groots opgezette periodiek voor 'Heimatkunde' te maken en werd hij onder zware druk gezet om mee te werken.⁵⁹⁴

In 1977, toen men herdacht dat de slag bij Ane 750 jaar daarvoor geleverd was, werden de verzetsgedichten van Poortman gebundeld en uitgegeven door Krips Repro te Meppel. De bundel bestaat uit de gedichten: *Mien Drèènse laand*, *Spoekkaamp*, *De haandstok*, *Braand* en *Jan Niezink zeeit*.⁵⁹⁵

593. *Drente* 14 (1943) februari 60.

594. 'Drenten over Drenthe' in: *Nv/hN* 8.3.1984. Vgl. ook NIOD, KB I, 5504.

595. In *Drente* werden de volgende gedichten opgenomen: *De haandstok* (13 (1942) juni 83-84); *Braand* (14 (1943) februari 60); *Spoekkaamp* (14 (1943) juli 2-3) en *Jan Niezink zeeit...* (15 (1943) november 18).

In de bundel is niet opgenomen het verzetsgedicht *Witterveld*, dat Poortman schreef nadat enige KP'ers, die in een hinderlaag waren gelopen, in het licht van autokoplampen op het voormalige schietterrein te

In 1943 verscheen onder Poortmans redactie bij J.A. Boom & Zoon in Meppel ook het eerste deel van *Drente, een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen*. De uiteraard gevarieerde inhoud van dit handboek bestond uit bijdragen van G.H. Voerman, W. Beijerinck, K. van der Kley, J. Linthorst Homan, P.W.J. van den Berg, M.D. Ozinga en A.E. van Giffen. Poortman zelf schreef over geschiedenis, de Drentse volkskunde en boerenhuizen. Het boek werd een groot succes: zowel de eerste als de tweede druk (1944) waren reeds voor het verschijnen nagenoeg uitverkocht.⁵⁹⁶

Het plan om te komen tot een dergelijk handboek was bedacht door het Rijkschooltoezicht in Drenthe en de vereniging van onderwijzers en onderwijzeressen in de voormalige inspectie Borger. Dit had men in de pers aangekondigd. Daarna was Poortman met het idee aan de haal gegaan. Hij had liefst drie verschillende prospecti verspreid; in het eerste noemde hij geen uitgever maar wel enkele auteurs, die hij nog niet eens om medewerking gevraagd had.⁵⁹⁷

In de inleiding schreef Poortman dat P.W.J. van den Berg al kort na de Eerste Wereldoorlog een dergelijk handboek had willen samenstellen, maar te weinig medewerking had gekregen.⁵⁹⁸

De bespreking van het boek door het maandblad *Drente* begon met een aantal kritische opmerkingen over de voorgeschiedenis ervan. Dat een handboek over een veelomvattend onderwerp als Drenthe per definitie heterogeen is, scheen de recensent van het maandblad niet te beseffen, want dat was zijn (haar) voornaamste kritiek op de inhoud. Hij (zij) vond dat de studies wel van deskundigheid getuigden en besloot met:

" 'Drente' - het 'handboek' - is, alles met alles, een mooi boek geworden, helaas wat onevenredig en bont van bouw, en daardoor niemand geheel en al bevredigend - maar desondanks 't mooiste, dat we bezitten, zodat we alle medewerkers - dit zij nogmaals gezegd - hartelijk dankbaar mogen zijn. De talrijke illustraties alleen al maken het boek tot een rijk bezit."⁵⁹⁹

Prof. dr. F.C. Bursch, directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (RBOB), wijdde er een bespreking aan in *De Schouw*. Unisono met de bij dit blad heersende opvattingen schreef hij:

"De gedachten van den nieuwen tijd, inzonderheid de bezinning op de eigen volksche waarden, dringen overall door, ook in die kringen waar gebrek aan politiek besef, of bekrompen stilstaan bij de moeilijkheden van allen dag een schijnbaar absoluut afwijzende houding tegenover al het nieuwe veroorzaken. Dergelijke uitingen, als het publiceren van dit lijvige werk (een tweede deel over het Drentsche leven tot op onze dagen is in voorbereiding) leggen getuigenis af en geven ons, nationaal-socialisten, die tegenover het kultuurdoodende en een breuk met het verleden veroorzakende bolsjewisme juist den nadruk op de heemliefde leggen, hoop op een doordringing van onze gedachten in geheel ons volk."

Na een weinig kritische bespreking van de bijdragen, besloot hij zijn recensie met:

Witten waren gefusilleerd. Bij de terechtstelling gingen ze met het Wilhelmus op de lippen heen. Over het gedicht merkte Poortman op: "(...) dat tijdens de oorlog bij vertrouwd en na de bevrijding grote indruk maakte in centraal en Oostelijk-Drente." (Poortman, *De jaren 1940-1945*, 167).

596. Poortman 1943c, 4.

597. Eén prospectus - zonder vermelding van jaar - wordt bewaard bij het MI, Archief P.J. Meertens.

598. Poortman 1943c, 3.

599. 'Boekbespreking' in: *Drente* 16 (1944) september/december 11.

"En al moge het zijn, dat wij dit of dat onderdeel anders behandeld zouden willen zien, toch spreekt uit den geheelen opzet van het werk een geest, dien wij slechts met sympathie kunnen verwelkomen als een bijdrage tot het scheppen van de Nederlandsche gemeenschap van morgen."⁶⁰⁰

Ook van Duitse zijde kreeg Poortman reacties op het boek. In zijn dagboek noteerde hij op 13 juni 1944:

"Vanmiddag bezoek van Schulte [ir. Schulte, een Duitse spion]. Hij moest 'Drente', het handboek, lenen, want hij kende het niet en op het afscheidsavondje bij de Beauftragte Sellmer⁶⁰¹ in Assen was er over het boek gesproken door prof. Kapteyn. Obersturmführer Haase, de chef van de S.D. in de 3 noordelijke provinciën te Groningen had dit het beste boek over een provincie in 't Nederlands gevonden, dat hij kende. Volgens hem kon het zo in het Duits vertaald worden."⁶⁰²

A. DE VRIES TWEEDE PERIODE

Anne de Vries woonde tijdens de oorlog in Hooghalen, waar hij zich kort voor 10 mei 1940 met zijn gezin gevestigd had.⁶⁰³ Zoals zoveel Nederlanders werd ook Anne de Vries door het oorlogsgeweld overrompeld.

"Wij werden door de oorlog overvallen, toen wij pas van Driebergen naar Hooghalen waren verhuisd. Omdat het nieuwe huis nog geschilderd moest worden, hadden wij onze drie kinderen tijdelijk bij familie ondergebracht, twee in Scheveningen en één in Rotterdam. Op de eerste oorlogsdag zijn wij daarom via de afsluitdijk naar Holland gereden, om bij de kinderen te zijn. Scheveningen bereikten wij nog, de volgende dag probeerden we naar Rotterdam te komen, maar konden bij Delft niet verder. We zagen de vijfde dag Rotterdam branden en zaten zeer in zorg over ons kind. De volgende dag, na de capitulatie, gelukte het mij, met de D.K.W. Rotterdam binnen te rijden, waar ik onmiddellijk de opdracht kreeg om gewonden te rijden. Ik kwam de hele stad door en heb de verwoestingen kunnen zien. Ons kind trof ik gezond aan en keerde die avond met haar naar Scheveningen terug, temidden van het optrekkende Duitse leger. De verontwaardiging van de Rotterdammers was de mijne. De volgende dag keerden wij met onze kinderen terug naar Drente, dat wij echter door al de bruggen die opgeblazen waren, pas in twee dagen bereikten",

schreef Anne de Vries na de bevrijding in een verweerschrift.⁶⁰⁴

Reeds in de zomer van 1940 raakte hij betrokken bij het verzet, in zijn geval via gedemobiliseerde officieren. Een van zijn eerste daden was het verzamelen van wapens die door het terugtrekkende Nederlandse leger waren achtergelaten of weggegooid. Ook verzamelde hij gegevens voor eigen gebruik, die hij achter de balken op de zolder van de nabijgelegen Villa Dennenrode verstopte. De inhoud van dit eigenaardige archief gebruikte hij voor naoorlogse publicaties als *De levensroman van Johannes Post* (1948), de vierdelige romancyclus *Reis door de nacht* (1951-1958)⁶⁰⁵ en het artikel 'De illegale werker' in *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP* (Deel II, 1951).⁶⁰⁶

600. DS 3 (1944) augustus 477-448.

601. H. Sellmer was al op 1 mei naar Brabant vertrokken. Zijn opvolger was A. Brandes. Zie 'Drentsche kroniek' in: *Drente* 15 (1944) juni 47.

602. Poortman, *De jaren 1940-1945*, 352.

603. Dijkstra 1997c, 225.

604. NLMD, Archief A. de Vries, 'Anne de Vries in de oorlogsjaren'.

605. Voor de historische feiten in *Reis door de nacht* zie Dijkstra 1997b, 1-9.

606. Zie voor zijn werken over de Tweede Wereldoorlog ook Anne de Vries jr. 1995c, 38-39.

De Vries heeft met zijn houding tijdens de bezetting nogal wat verwarring gesticht. Zo bleef hij bijvoorbeeld autorijden en dat kon alleen als men op goede voet stond met de instanties die over benzinebonnen beschikten.⁶⁰⁷ Wie voor toewijzing in aanmerking kwam was vaak een collaborateur, maar niet altijd. De Vries had zijn vergunning te danken aan het feit dat hij in die tijd, samen met J. Nauta, werkte aan een serie schoolboeken voor het vak heemkunde. De auteurs hadden overlegd met J. van Dam, de secretaris-generaal van het departement van OKW. Bij die gelegenheid had De Vries een rijvergunning gekregen die, op een korte onderbreking na, de hele oorlog door geldig is gebleven. Doordat Nauta in het voorjaar van 1941 overleed, is er van de serie niets gekomen. Dit laatste heeft de co-auteur niet betreurd: "Ik had er trouwens nooit de rechte zin aan gehad, het ging er mij voornamelijk om de rijvergunning los te krijgen."⁶⁰⁸

En in augustus 1944 verzocht hij de CdP of hij weer aangesloten kon worden op het telefoonnet. Dit vond hij nodig om te kunnen werken aan een Drents woordenboek. Hiervoor zou hij regelmatig met J.S. Postma van de provincie, de uitgever en zijn eigen hoofdmedewerkers moeten overleggen. Zonder telefoonaansluiting was dit wel erg lastig. "U zoudt er mij en mijn werk een grote dienst mee bewijzen", schreef hij dan ook aan Bouma.⁶⁰⁹

In verzetskringen had men soms zijn twijfels over De Vries. Martha van Huessen-Pikaar, de koerierster van Johannes Post, schreef in haar dagboek:

"Er is ook een schrijver onder de mannen aanwezig om een boek over Johan(nes) te schrijven, Juist met dat doel zijn Johan(nes) en zijn vrouw naar Hoogeveen gereisd. Wij zeiden nog vóór die tijd: 'Die gaat een standbeeldje voor zichzelf bouwen' en nu lijkt het er wel wat op. Johan(nes) vindt dat boek een pracht idee. Ze weten zo gauw niet waar ze me zullen laten slapen, maar ik stel zelf voor, om bij mijn zuster in Nieuw-Weerdinge onderdak te zoeken. Als de schrijver dat hoort, wil hij mij wel wegbrengen in zijn auto, terwijl niemand mag rijden; bovendien als we onderweg aangehouden worden door een Duitse soldaat, spreekt onze schrijver zo goed Duits, dat ik me inwendig zit te verbijten. Alle papieren worden goedgekeurd en we gaan weer verder. Nu kan ik me niet langer bedwingen en vraag op de man af: 'Bent u een Gestapo of een Duitse handlanger?' (...) Dan vertelt hij, dat hij zijn boeken in het Duits vertaald heeft en nu bij de Duitse Cultuurkamer is ingeschreven, zodat hij voor ons ook wat kan doen. (...) Mijn zuster voelt zich zeer vereerd als ze hoort dat er een schrijver bij haar in huis is geweest. Gek, ik heb dat gevoel helemaal niet meer en ik ben direct voor iedereen op mijn hoede."⁶¹⁰

In het bos achter zijn huis, halverwege Beilen en Hooghalen, verborg hij voor korte perioden verscheidene onderduikers in een kampeerwagen. Samen met collega-schrijver Johan Hidding verspreidde hij het blad *Trouw* en met leden van de knokploeg van Johannes Post overlegde hij over de liquidatie van de onderluitenant van de marechaussee Hendrik Huizing.⁶¹¹ Ook gedropte agenten uit Engeland, bijvoorbeeld Wim van der Veer, kregen onderdak bij De Vries.⁶¹²

607. Vgl. ook Dijkstra 1999, 91-92.

608. NLMD, Archief A. de Vries, 'Anne de Vries in de oorlogsjaren'.

609. RAD, Archief Gouverneur/CdK, inv.nr. 2058, brief De Vries aan de CdP van 8 augustus 1944.

610. Geciteerd in Hovingh 1995, 263-264. Het dagboek van M. van Huessen-Pikaar, getiteld *Wij en een volk - Belevenissen van een koerierster* werd zonder vermelding van plaats en jaar in eigen beheer uitgegeven.

611. Bijvoorbeeld Braker [1995]; Dijkstra/H.J. Vos 1997a, 1-12 en Dijkstra 1997b, 1-9.

612. Zie hiervoor 'Een geheim agent daalt in Drente' in: *De Spiegel*, juni-juli 1948.

Van der Veer schreef over zijn ervaringen in de oorlog een aantal romans. In *Een bloem voor de koerierster* (Haarlem 1980) komt Anne de Vries ter sprake: een koerierster brengt een gedropte agent naar zijn woning.

Toen op 2 augustus 1943 de boerderij van zijn buurman Sijbenga in vlammen opging, werd hij van brandstichting beschuldigd. Ook zou de brandweer opzettelijk laat met blussen begonnen zijn, zodat de gedupeerde van sabotage sprak. De Vries en de spuitgasten werden opgepakt, maar na een verhoor van 24 uur weer vrijgelaten. Sijbenga werd door zijn buurtgenoten verdacht van nazi-sympathieën en De Vries had hem meer dan eens laten merken dat hij daar geen begrip voor had.⁶¹³ Na de oorlog moest Sijbenga voor het Bijzonder Gerechtshof verschijnen, want hij had met zijn aantijgingen de Grüne Polizei alert gemaakt en daardoor zijn buurtgenoten in gevaar gebracht.⁶¹⁴ Ook de NSB-burgemeester zou in dezen een kwalijke rol gespeeld hebben: twee dagen later werd op hem een aanslag gepleegd (die mislukte).⁶¹⁵

Daarna is De Vries nog minstens twee keer gearresteerd. De eerstvolgende keer was op 10 januari 1945; waarvan hij verdacht werd is niet bekend. Hij zou vrijgekomen zijn doordat hij over goede relaties bij de SD beschikte.⁶¹⁶

Vervolgens hebben zich op of rond 17 februari (hijzelf schrijft "voorjaar 1945") uiterst merkwaardige gebeurtenissen voltrokken.⁶¹⁷ Kort daarvoor waren enkele verzetsmensen gearresteerd doordat ene Geesje(n) Bleeker hen verraden had.⁶¹⁸ Op verzoek van hun vrouwen ging De Vries voor de arrestanten pleiten bij de SD in Assen. Daar werkte een Nederlandse politiemann Viëtor, die wellicht voor een goede afloop kon zorgen, gezien het feit dat hij een broer was van de Beiler hoofd-wachtmeester en verzetsman N.G. Viëtor.⁶¹⁹ De angstige familieleden van de gearresteerden gingen ervan uit, dat twee broers niet als dag en nacht van elkaar zouden verschillen. De proef op de som kon niet genomen worden, want De Vries kreeg bij zijn aankomst in het hol van de leeuw te horen dat Viëtor er niet was. In één moeite door werd hij gearresteerd, naar hij aannam doordat Geesje Bleeker nog meer informatie had doorgespeeld. Een andere Nederlandse SD'er gooidde het echter met De Vries op een akkoordje. Deze zou vrijgelaten worden op voorwaarde dat hij na de oorlog een gunstig getuigenis voor de politiemann zou afleggen. Tussen de bedrijven door was de nieuwkomer - misschien door dezelfde ondervrager - geïntroduceerd bij de chef. Deze had belangstelling voor literatuur en wilde graag met de beroemde schrijver praten. Er is, volgens een getuige, een dergelijk gesprek gevoerd, maar bijzonderheden over de inhoud zijn niet bewaard gebleven.⁶²⁰ Ook is niet bekend hoe lang De Vries vastgehouden is. Over deze episode heeft hij na de oorlog dikwijls gesproken of geschreven - en onbekommerd de feiten verdraaid.

Zo schreef hij op 11 augustus 1958 aan D. Smits te Vlaardingen: "Mijn beste honorarium? Dat voor Hilde. Want toen ik *ter dood veroordeeld in de gevangenis zat* [cursivering HN], liet een S.D.-er mij vrij, omdat hij dat boek gelezen had."⁶²¹

Vanaf 1954 is dit verhaal, via interviews en biografische artikelen, de ronde gaan doen. Soms werd daarin de SD'er die hem vrijliet zelfs gepromoveerd tot Ortskommandant.⁶²²

613. Hof 1993. Vgl. ook NIOD, KB I, 6646.

614. 'Uilenspiegel zei het reeds: "Ze haten mij, maar ik heb het er naar gemaakt". De boerderijbrand te Hooghalen' in: *PDAC* 18.10.1946. Vgl. ook Hovingh 1995, 154.

615. Braker [1995], 57.

616. *Ibidem*, 86.

617. NLMD, Archief A. de Vries, Rapport omtrent S. Pegels, ex-kapitein van politie te Den Haag.

618. NLMD, Archief A. de Vries, 'Anne de Vries in de oorlogsjaren'.

619. Braker [1995], *passim*.

620. NLMD, Archief A. de Vries. Rapport omtrent S. Pegels, ex-kapitein van politie te Den Haag, in februari 1945 waarschijnlijk net als J.N. Viëtor dienst doende in Assen.

621. Geciteerd in Bouwers 1994, 32.

622. Bijvoorbeeld 'Bartje krijgt een beeld...U zult het straks in Assen kunnen zien' in: *PDAC* 22.5.1954; Van

De letterlievende SD-chef en zijn Nederlandse ondergeschikte die voor zichzelf rugdekking zocht zullen wel bestaan hebben, maar tot de vrijlating van De Vries is toch waarschijnlijk besloten op grond van gebrek aan bewijs. Zelf schreef hij dat er daarna alsnog harde feiten bekend zijn geworden in Assen:

"Na mijn terugkomst uit de gevangenis heb ik mij op de vlakte gehouden en was 's nachts niet thuis en overdag kon ik dadelijk weggelopen. Uit verklaringen van gevangenen genomen S.D.ers is gebleken, dat men mij weer gevangen had willen nemen, omdat door G. Bleeker veel over mij bekend was geworden, maar het gelaten heeft, omdat de Engelsen al te dichtbij kwamen. Had de oorlog dus enige weken langer geduurd, dan had ik wellicht toch het leven er bij ingeschoten."⁶²³

Het moge duidelijk zijn dat De Vries als autobiograaf niet al te betrouwbaar is: de in een romancier te waarden 'Lust zu fabulieren' (Goethe) stond hem in de eerstgenoemde hoedanigheid te veel in de weg.

Het viel te verwachten dat de Duitsers een zo populaire auteur als Anne de Vries de Kultuurkamer probeerden binnen te loodsen. Zo stond in 1940 *Bartje zoekt het geluk* als vijfde op een lijst van de vijf best verkochte boeken in de maand juli. Deze lijst werd door boekhandel Hooghoud in de *Nieuwe Haagsche Courant* geplaatst.⁶²⁴ Reeds in het voorjaar van 1941 kreeg de auteur van Van Ham het verzoek toe te treden tot de Kultuurkamer in oprichting,⁶²⁵ maar hij weigerde.⁶²⁶ Men bleef pogingen doen hem voor bepaalde evenementen te strikken. In september 1941 nodigde het DVK hem uit, deel te nemen aan een bijeenkomst van schrijvers in Weimar. Tevens verzocht men hem in Duitsland lezingen te houden over zijn werk en "het Drentsche land of eenig ander onderwerp". In dit verzoek wordt gerefereerd aan een eerdere uitnodiging, maar hij had toen geantwoord dat hij met het oog op zijn gezondheid "voorlopig" buiten 'de' gildewerkzaamheden wilde blijven. Op de vraag van september 1941 antwoordde De Vries:

"(...) moet ik je meedelen, dat naar mijn gevoel in deze tijd de bezwaren, aan het aannemen van dergelijke uitnodigingen verbonden, overwegen, zodat ik mij genoodzaakt zie voor beide te bedenken."⁶²⁷

Nog diezelfde maand werd hij opnieuw door Van Ham gepolst, ditmaal voor het jureren bij een prijsvraag van De Schouw. Hij schreef terug:

"In antwoord op je schrijven van 26 September j.l. deel ik je hierbij mede, dat ik onmogelijk je uitnodiging aan kan nemen, om een plaats in te nemen in de jury ter beoordeling van de manuscripten, die in zullen komen op de prijsvraag voor een 'volksche roman', uit te schrijven door de uitgeversmaatschappij DE SCHOUW."⁶²⁸

Eysselsteijn 1955, 62 en Lennart 1955, 38.

623. NLMD, Archief A. de Vries, 'Anne de Vries in de oorlogsjaren'.

624. Vgl. ook A. Venema 1992, 54.

625. MOW, EK, brief A.J. Meijer aan A.W.J. van Vrijberghe de Coningh van 7 december 1950.

626. Een aanmelding in de cartotheek van de Kultuurkamer (NIOD) is niet aangetroffen. Op een ongedateerde lijst van schrijvers met gegevens over hun houding t.o.v. de Kultuurkamer, wordt bij De Vries vermeld: "onbekend". NIOD, NKK, 26^e.

Ook in zijn verweer benadrukt De Vries dat hij zich niet gemeld heeft bij de Kultuurkamer. Het blanco aanmeldingsformulier en de bijbehorende Ariërverklaring (niet ondertekend) zijn te vinden in zijn persoonlijk archief (NLMD).

627. NIOD, DVK, inv.nr. 167 A^j, brief De Vries aan Van Ham van 9 september 1941.

628. NIOD, DVK, inv.nr. 168^a, brief De Vries aan Van Ham van 3 oktober 1941.

Wie wel zitting namen in de jury waren onder anderen J. van Ham, de taalkundige Jan de Vries, D.Th. Jaarsma en Jan Eekhout. Van Ham en Anne de Vries kenden elkaar sinds de tijd dat zij meewerkten aan het tijdschrift *Opwaartsche Wegen*.

Eind 1942 vroeg bureauchef Van Marle van de NKK te Groningen aan de Hooghaler schrijver of deze een opgave van al zijn gepubliceerde werk wilde verstrekken. Men had namelijk plannen om een lijst uit te geven van werken die op Groningen en Drenthe betrekking hadden. Daarop mocht ook zijn naam niet ontbreken.⁶²⁹ Reeds vijf dagen later antwoordde De Vries met het zenden van een uitgebreide bibliografie: "Met genoegen voldoe ik aan uw verzoek, om u een overzicht te zenden van de van mijn hand verschenen werken."⁶³⁰

Dat men hem als niet-lid van de Kultuurkamer bij deze onderneming betrok is merkwaardig. Zolang niet bewezen is dat De Vries officieus - of in het geheim - bij deze instantie geregistreerd stond, moet worden aangenomen dat het Gewestelijk Bureau enigszins de hand lichte met zijn eigen regels - om maar met de populaire auteur te kunnen pronken. In maart 1941 had De Vries zich laten intimideren door de Kultuurkamer in oprichting (die nog geen sancties achter de hand had) en had hij aan het DVK geschreven: "Ingevolge de aanmeldingsplicht voor schrijvers etc. bij de Nederlandse Kultuurkamer, deel ik U hierbij mede, dat ik gevestigd ben als schrijver te Hooghalen."⁶³¹ Zelfs in augustus 1944 trachtte het DVK nog De Vries bij zijn activiteiten te betrekken door hem uit te nodigen voor de jaarlijkse prijsuitreiking voor letterkunde. Rein Brouwer en Uilenberg waren de overige Drenten die uitgenodigd werden.⁶³²

Op de genoemde lijst overigens, staan de romans *Bartje*, *Hilde* en *Bartje zoekt het geluk*, alsmede de verhalenbundel *Verhalen uit het land van Bartje* en het verhaal *En nergens op de wereld*.⁶³³

Op 18 december 1950 moest hij voor de Centrale Ereraad voor de Kunst verschijnen om toelichting te geven op een aantal belastende feiten. Men nam hem kwalijk dat hij het DVK raad en steun gevraagd had om uitgevers te bewegen meer Duits literair werk in vertaling uit te brengen.⁶³⁴ De Ereraad voor de Letterkunde - en ook de andere Ereraden - hadden inmiddels hun ontslag ingediend. De Centrale Ereraad, aanvankelijk bedoeld als beroepscollege, behandelde nu de resterende gevallen. De Vries' zaak kwam voor op het moment dat de publieke opinie moe van de zuiveringen en in de ban van de Koude Oorlog (en de 'warme' oorlog in Korea!) was. De uitspraken van de Centrale Ereraad waren dikwijls navenant, dat wil zeggen zeer mild.⁶³⁵ De beklagde had dus weinig meer te vrezen, maar toch liet hij zich door een jurist bijstaan. Deze, mr. A.J. Meijer, schreef een verweer - gebaseerd op het autobiografische verslag 'Anne de Vries in de oorlogsjaren' - waarin een aantal kwesties werden opgehelderd.⁶³⁶ De Centrale Ereraad had een brief van 2 november 1942 aan Van

629. NIOD, NKK, inv.nr. 36ⁿ, brief Van Marle aan De Vries van 11 december 1942. Van Marle schreef abusievelijk 1943.

630. NIOD, NKK, inv.nr. 36ⁿ, brief De Vries aan Van Marle van 16 december 1942.

631. NLMD, Archief A. de Vries, brief De Vries aan het DVK van 30 maart 1941.

632. NIOD, DVK, inv.nr. 24C^q.

633. NIOD, NKK, inv.nr. 36^b.

634. MOW, EK, inv.nr. 246.

635. Vgl. In 't Veld 1981, 106-116. Tegenover de 'zuiveringsmoeheid', waarover In 't Veld spreekt, staat dat een tijdgenoot katholieke (!) jongeren hoorde zeggen: "Als de Russen komen, ga ik collaboreren. Want als je ziet hoe gemakkelijk die NSB'ers er na de oorlog vanaf gekomen zijn..." (Mededeling F. de Wit te Gieten).

636. Zie NLMD, Archief A. de Vries.

Ham gevonden. Daarin deelde De Vries mee, dat hij samen met Bruno Loets - de Duitse vertaler van *Hilde* en *Bartje zoekt het geluk* - een brug wilde slaan tussen Duitse en Nederlandse literatoren door elkaar op de hoogte te houden van de beste voortbrengselen van beide landen. "Ik meende hiermee een goed en opbouwend werk te doen", merkte De Vries op. Bruno Loets zou met het oog op dit plan een bezoek aan Nederland brengen, maar een visumaanvraag werd niet gehonoreerd. De Vries verzocht Van Ham, het visum te doen verlenen.⁶³⁷

Volgens de raadsman had zijn cliënt deze brief in overleg met de illegaliteit geschreven. Men wilde bij Bruno Loets, een anti-nazi, inlichtingen inwinnen over het verzet in Duitsland; ook was men van plan een spionagenetwerk op te zetten. Het was in de verste verte niet de bedoeling dat het tot een uitwisseling van literaire voortbrengselen zou komen.⁶³⁸

De brief aan Van Ham is ook in literair-historisch opzicht interessant. De Vries schreef onder meer:

"Waarde van Ham, (...) Mijn romans *Hilde* en *Bartje zoekt het geluk* zijn in het Duits vertaald door den heer Bruno Loets te Leer (O.F.) voor uitgave bij de fa Stockmann te Leipzig.⁶³⁹ *Hilde* is reeds in 1940 uitgekomen en is eerst volledig als feuilleton verschenen in de 'Kölnische Zeitung'. Verleden jaar is er vergunning verleend voor een oplage van 10 000 ex., dit jaar zelfs voor 15000. *Bartje II* komt, behoudens de vereiste vergunning, uit, zodra de uitgever de rechten op *Bartje I* van de fa Holle te Berlijn heeft kunnen overnemen.⁶⁴⁰ Laatstgenoemde fa heeft van dit boek zo goed als niets terecht gebracht. Dit alles om je wat op de hoogte te helpen."⁶⁴¹

Nog een belastend feit was een brief van Van Ham aan de Nederlandsche Volksdienst van 29 augustus 1942, waarin hij meedeelde dat de schrijfster L. Palm-Boelens (1898-1947, pseudoniem Lotte van den Eykhoff) hem door De Vries aanbevolen was. Deze had dat gedaan tijdens een onderhoud met hem en een zekere Lohse over de reis naar Weimar. De Vries' advocaat stelde, dat Van Ham in zijn brief de feiten verdraaid had. De Vries kende de schrijfster inderdaad uit de vooroorlogse jaren, toen beiden in Driebergen woonden. Tijdens het bewuste onderhoud had Van Ham de mening van De Vries over deze schrijfster gevraagd. Nadat De Vries begrepen had dat zij 'fout' was, had hij geweigerd inlichtingen over haar te verstrekken.⁶⁴²

Na twee getuigen gehoord te hebben, besloot de Centrale Eerraad voor de Kunst unaniem dat tegen Anne de Vries geen maatregelen genomen zouden worden, omdat men zijn gedrag niet laakbaar achtte.⁶⁴³

Collega in de letteren en vriend Jan Fabricius had over de perikelen rond de zuivering een uitgesproken mening:

637. MOW, EK, inv.nr. 246, brief De Vries aan Van Ham van 2 november 1942.

638. MOW, EK, inv.nr. 246, brief A.J. Meijer aan A.W.J. van Vrijberghe de Coningh van 7 december 1950.

639. *Hilde* werd in Duitse vertaling in 1943 herdrukt en beleefde in dat jaar zelfs een derde druk. Zie Anne de Vries jr. 1995, 98. Deze bibliografie vermeldt echter geen vroege vertaling door Loets van *Bartje zoekt het geluk*, zoals De Vries in zijn brief beweerde. Als vroegste vertaling door Loets wordt 1948 vermeld (p. 99).

640. *Bartje* werd door E. Charle[t] vertaald als *Bartje und die Welt der Großen*. De vertaling verscheen in 1936. Vgl. ook Anne de Vries jr. 1995, 97.

641. MOW, EK, inv.nr. 236, brief De Vries aan Van Ham van 2 november 1942.

642. MOW, EK, inv.nr. 246, brief A.J. Meijer aan A.W.J. van Vrijberghe de Coningh van 7 december 1950.

643. MOW, EK, inv.nr. 246, proces-verbaal van de zitting van 18 december 1950.

"Jong, Anne, men heeft mij zelden horen vloeken (...). Maar, jong, toen ik jouw 'verweer' las, toen heb ik gevloekt! (...) Anne, Holland is diep gezonken. (...) En nu is hier mijn Nieuwjaarswens, Anne: 'Vergeet met spoed die rotzooi!'"⁶⁴⁴

In 1949 verliet Anne de Vries Drenthe opnieuw om zich voorgoed in Zeist te vestigen. Maar Drenthe zou hij niet vergeten.

J. HIDDING (1918-1976) *EERSTE PERIODE*⁶⁴⁵

Tot de debutanten van omstreeks 1940 behoorde Johan Hidding, die reeds in de beschrijving van de Drentse literatuurprijsvragen aandacht kreeg.

Johannes Hidding werd op 1 februari 1918 te Hooghalen geboren als oudste zoon van de architect Arend Hidding en Geertiena Timmerman.⁶⁴⁶ Hij zou zijn hele leven in Hooghalen blijven wonen. Al vroeg had hij veel belangstelling voor literatuur. Na een opleiding aan de ambachtsschool ging hij op het bureau van zijn vader werken. Hier bekwaamde hij zich verder als bouwkundig tekenaar, maar uiteindelijk besloot hij toch van zijn (schrijf)pen te gaan leven. Hidding is nooit getrouwd; hij woonde later samen met zijn zuster. Van huis uit gereformeerd, sloot hij zich na de oorlog aan bij de Gereformeerde Kerken onderhoudende Artikel 31 der (Dordtse) Kerkorde. De leden hiervan - de 'vrijgemaakten' - waren in 1944 onder leiding van de Kamper hoogleraren Schilder en Greydanus uit de Gereformeerde Kerken getreden. In zijn eigen gemeente was Hidding jarenlang diaken en voorts lid van een aantal kerkelijke organisaties.

In 1940 verschenen van Hidding twee voordrachten, getiteld *De uitvoering* en *Oeze meester*, in de bundel *Eereprijs* (Uitgeverij Seinen te De Krim).⁶⁴⁷

Het verhaal *Het Nieuwe Vuur*, waarmee hij in 1940 de Drentse literatuurprijsvraag won, gaat over de rivaliteit tussen de kluft Schattenberg en het naburige dorp.⁶⁴⁸

Er ontstaan problemen als een jongen uit Schattenberg door Antje, de jongste dochter van Knelies, wordt afgewezen. Razend, tierend en vernielingen aanrichtend, trekt de teleurgestelde minnaar 's avonds door het dorp. Maar Bassies Jan ontwaakt uit zijn eerste slaap en herstelt hardhandig de orde. De afgedropen vandaal doet zijn beklag bij zijn buurtgenoten en vertelt uiteraard niet de hele waarheid. De aldus opgeroepen spanning ontlaaft zich tijdens de paasdagen. Het jongvolk van Schattenberg steekt de 'paosbult' van de rivaal in brand op zondagavond, dus een dag te vroeg. De dorpelingen laten zich niet provoceren, maar besluiten dat ze de volgende dag hout zullen verzamelen voor een nog groter paasvuur. Daarin slagen ze; ook verhinderen ze dat twee Schattenbergers een afleidende brand stichten. Door tussenkomst van de herder worden dezen niet neergeknuppeld, maar moeten ze met de dorpelingen het nieuwe vuur aanschouwen.

Voor de derde literatuurprijsvraag van de PDAC schreef Hidding onder het pseudoniem Tijs het dialectverhaal *Oeze kinder*.⁶⁴⁹ Hierin vertelt Tijs - niet te verwarren met Hidding, die geen kinderen had - over de komische kanten van het ouderschap. In het derde deel van de

644. NLMD, Archief A. de Vries, brief Jan Fabricius aan A. de Vries van 27 december 1950.

645. Voor biografische artikelen wordt verwezen naar: Werners/Wilms 1958b, 10; 'Wij stelt je veur' in: *OV* 14 (1970) maart 42-43; Kuipers 1978, 71-72; Haddingh in: *Cursus Drents* 86/87. *Les* 12. 1987, 1-6 en Kuipers in: Bos/Foorthuis 1997, 69-74.

646. GA Beilen, Geboorteakte J. Hidding. Zijn vader was toentertijd timmerman. Later zou hij zich 'architect' noemen.

647. NIOD, NKK, inv.nr. 36^F, brief Hidding aan het Gewestelijk Bureau van 29 december 1942. De bundel viel niet meer te achterhalen.

648. Ook opgenomen in: H. Bos, *Oet 't Drèènsche Laand*. 1943, 13-22.

649. Gepubliceerd in *PDAC* 22.1.1941.

verzamelbundel *Duizend en één avond* ([1941], uitgeverij Contact te Amsterdam), verscheen het Nederlandstalige verhaal *De grenssteen. Een verhaal uit Drente* van de als 'Jo Hidding' aangeduide auteur.⁶⁵⁰

In dit verhaal ontdekt Barend Winkelbos dat zijn buurman, de keuterboer Frerkien, de grens van hun akkers veranderd heeft. Daardoor profiteert deze van een vruchtbaar stukje grond van Barend. Zij praten de zaak uit; Barend gunt zijn buurman wel een voordeeltje en vervangt de nieuwe grenspalen door de oude stenen.

In 1941 verscheen *De race*, de eerste roman van de 23-jarige Hidding. Het boek, dat hij opdroeg aan zijn moeder, verscheen bij uitgeverij Kok in Kampen. Hij had de roman in minder dan twee jaar - 1939 en 1940 - geschreven. Ook het ontstaan van zijn boek in concreto - dus de typografische vormgeving - had Hiddings aandacht. Hij vond dat schrijver en ontwerper zoveel mogelijk een eenheid moesten vormen; daarom ontwierp hij zelf het omslag van *De race*. Niet zonder ironie noemde hij later deze roman een van zijn origineelste boeken.⁶⁵¹ Anne de Vries, die samen met Hidding in Hooghalen in het verzet zat, schreef het voorwoord:

"Dit is, ofschoon de titel het niet zou doen vermoeden, een boek van een Drentse jongen over de Drentse hei. En al houd ik niet van het schrijven van een inleiding in een boek, nu dit werk in mijn nabijheid is gegroeid, wil ik er hier toch wel mijn blijdschap over uitspreken, dat er weer een stem uit Drente aandacht vraagt voor dit schone, nog altijd te weinig bekende deel van ons land en dat die dat doet op een wijze, die in overeenstemming is met het karakter van het land zelf: bescheiden, eenvoudig, gemoedelijk en zuiver. In deze moeilijke dagen kan het niet anders dan een verkwikking zijn, om in verbeelding de rust van het oude landschap te ondergaan, zoals steeds meer 'Hollanders' in werkelijkheid doen."

In deze roman heeft Hidding zijn eigen ervaringen met de TT-races beschreven: het parcours liep toentertijd dwars door zijn woonplaats Hooghalen. Volgens zijn zuster had hij soms symbolische bedoelingen met zijn werk; het eerste hoofdstuk van *De race* zou er een voorbeeld van zijn.⁶⁵² Het thema van de roman is de tegenstelling tussen het najagen van roem en het verlangen naar een vredig bestaan.

Het verhaal begint met de schaapherder Hendrik-Jan. Op een avond verdwaalt hij in de mist; als hij uiteindelijk thuiskomt, blijkt dat een schaap van Berend Vedelaar ontbreekt. Diezelfde nacht gaat hij er weer op uit en vindt hij het gewonde schaap. Hoofdpersoon in de roman is Joppie Vedelaar, de zoon van genoemde Berend Vedelaar en diens vrouw Wemeltien. Nogal opmerkelijk is de interesse van de boerenzoon Joppie voor techniek; hij is een echte knutselaar. Als jongen van een jaar of elf is hij vaak te vinden in de smederij van oom Lamert. Dat is zijn vader een doorn in het oog, want deze wil graag dat zijn zoon later de boerderij overneemt. Toch mag Joppie zijn geluk beproeven op de ambachtsschool. Na verloop van tijd vindt hij dat zijn oom als smid meer met zijn tijd moet meegaan. Hij verlaat oom Lamert en gaat bij een garage in Assen werken. Samen met Kees Koppe koopt hij een oude motor, een Indian Scout.

Jaren later - hij wordt inmiddels Jaap genoemd - werkt hij bij de Kanga-motorrijwielfabriek. Hij bouwt nu racemotoren die hij zelf ontworpen heeft. Op het circuit van Francorchamps, waar Jaap op een reservemotor mag rijden, verongelukt zijn vriend Kees Koppe. Bovendien raken er een paar racemotoren onklaar. Jaap gaat nu met de reservemotor naar de TT van Assen. Nadat hij tijdens de race in een slip bijna onderuit is gegaan, neemt hij een radicaal besluit: hij verlaat de wedstrijd en zet daarmee voorgoed een punt achter zijn rennersloopbaan. Dan rijdt hij naar huis om zijn besluit aan zijn moeder mee te delen, waarmee hij haar een groot plezier doet. Het blijkt dat zijn oude vlam Antje al die tijd op hem gewacht heeft. Het boek eindigt als de geliefden op zondagavond bij grootvader gaan eten; de oude man zingt dan psalm 27, vers 7: "Hoor, Heere, mijn stem als ik roep; en

650. Van Lokhorst/Kelk [1941], 187-192.

651. 'Joh. Hidding schreef 20 jaar geleden De Race' in: *PDAC* 24.6.1961.

652. Haddingh in: *Cursus Drents* 86/87. *Les* 12. 1987, 5.

wees mij genadig en antwoord mij." En de vrome auteur voegt eraan toe: "(...) hij zingt als in vervoering, terwijl zijn ogen, zijn oude goede ogen, blij en vol vertrouwen naar de verte zien..."

De symboliek in hoofdstuk I, waarover Hiddings zuster sprak, is vrij duidelijk. Scheper Hendrik-Jan, die er in de nacht op uit gaat om een verloren schaap te zoeken, moet wellicht geduid worden als de Goede Herder, die Zijn kudde niet in de steek laat. Dat het verdoolde schaap Jaap Vedelaar weer in zijn vertrouwde omgeving terugkomt, moet het werk zijn van zijn Heiland, lijkt Hidding te willen zeggen.⁶⁵³

Jan Naarding recenseerde de roman in *Drente*. Naar zijn mening een werk met prachtige eigenschappen.

"Voor ons Drenten is van grote waarde, dat de schr. ons binnenleidt in een door en door Drents milieu. Het dorpsleven in Hooghalen en omstreken en vooral het gezin van Berend Vedelaar en zijn verwanten zijn echt Drents. (...) Het dialect in de dialoog is verholandst op de wijze, zoals Theun de Vries in zijn Friese romans het boerenfries 'verhaspelt' tot een algemeen verstaanbaar taaltje. Zolang het debiet van boeken in Drente zelf zo gering is, zal het gebruik van dialect wel een vrome wens blijven: geen uitgever neemt deze [sic] risico. (...) Wij hebben het werk tenslotte - ondanks eigen wensen - *te aanvaarden in de vorm, zoals de schr. die kiest*. En die vorm is geslaagd. Drente is *een mooi boek*, maar wat veel meer zegt, *een goed schrijver rijker geworden, van wien we nog veel mogen verwachten*",

aldus Naarding.⁶⁵⁴

Tijdens de oorlog publiceerde Hidding nog een tweetal dialectbijdragen in het maandblad *Drente*.⁶⁵⁵ De Kultuurkamer heeft uiteraard geprobeerd Hidding binnen haar gelederen te krijgen. In december 1942 benaderde men hem dan ook, net als Anne de Vries, met het verzoek een opgave te zenden van zijn gepubliceerd werk.⁶⁵⁶ Hidding reageerde hierop met een zakelijk briefje, met daarin een opsomming van zijn verschenen werk.⁶⁵⁷ Hidding meldde zich niet aan bij de Kultuurkamer; pas na de oorlog zou er weer werk in boekvorm van hem uitkomen.

De bevrijding van Hooghalen - op 12 april 1945 - inspireerde hem tot het gedicht *Doden in bloesemtijd* dat in 1974 in de bundel *Terwijl de merel zingt* (De Vuurbaak te Groningen) werd opgenomen. In dit gedicht drukt Hidding uit dat hij Gods wegen ondoorgrondelijk vindt, want in de laatste strofe schrijft hij:

*Het was een vreemd seizoen.
Doden in bloesemtijd.
En vlammen in het groen. -
Zo heeft God ons bevrijd.*⁶⁵⁸

L. JONKER TWEEDE PERIODE

-
653. Zie voor een analyse Van Til z.j., 74-78. Een fragment uit de roman werd opgenomen in: Werners 1956j, 10.
654. *Drente* 14 (1942) juli 5-6.
655. Namelijk *Buren* in: *Drente* 13 (1942) januari 13, 42-43 en *Buren II* in: *Drente* 13 (1942) februari 51-52.
656. NIOD, NKK, inv.nr. 36^g, brief Gewestelijk Bureau aan Hidding van 19 december 1942.
657. NIOD, NKK, 36^g, brief Hidding aan het Gewestelijk Bureau van 29 december 1942.
658. *Terwijl de merel zingt*, 10.

Zoals wij zagen wilde Lucas Jonker zich niet bij de Kultuurkamer aanmelden. Voorzover bekend publiceerde hij tijdens de oorlog ook niet in tijdschriften of almanakken, dus lijkt hij de schrijver-die-de-pas-inhield bij uitnemendheid. In 1938 of kort daarna was de gezondheid van de vijfenzestigjare sterk achteruitgegaan, wat onvermijdelijk negatieve gevolgen voor zijn productiviteit als schrijver gehad moet hebben.

Wel beleefde zijn verhaal *Mulders Elsien* in 1943 een druk, toen het werd opgenomen in de bloemlezing *Elf. Het land vertelt. Elf van de beste verhalen uit de elf gewesten van Nederland* (De Arbeiderspers). Of het verhaal voor de oorlog geschreven en toen al gepubliceerd is, is niet bekend. De bloemlezer was Max Wolters, hooggeplaatst ambtenaar bij het DVK en de Kultuurkamer, recensent voor notoir nazistische periodieken als *De Waag* en *De Schouw*.

Voor het gelijkgeschakelde dagblad *Het Volk* (van oorsprong sociaal-democratisch) schreef Wolters drie artikelen onder de titel 'Volkscultuur en kunst',⁶⁵⁹ waarin hij de streekliteratuur definieerde aan de hand van dezelfde criteria die ook bij de Landstand in zwang waren (zie paragraaf 2.4):

"De echte streekschrijver veracht de roman en hij verwerpt de romantische constructie. Hij ontkent, dat het uitzonderlijke geval in het middelpunt van een verhaal gezet mag worden. Hij vindt daar iets van een onrechtmatige generalisatie in. Hij wenst het gewone, normale onromantische leven van den gewonen boer beschreven te zien en het afwijkende, dat hij soms in zijn naaste omgeving wel beleefd heeft (want ook op het platteland komen wel 'ontsporingen' voor) wil hij in geen geval in het centrum zien of als kenmerkend voor zijn streek ervaren. (...) De streekschrijver wil niet verzinnen, hij wil de werkelijkheid. Hij wil overleveren wat hem verteld werd. Wat vorige geslachten, dank zij een groter gemoedsrust, meer tijd en een beter geheugen mondeling over konden leveren aan jongere generaties, als jong en oud zich op lange winteravonden om het haardvuur schaarden, dat wil de streekschrijver optekenen om het voor verloren gaan te bewaren."⁶⁶⁰

De derde die zich in hetzelfde jaar in gelijksoortige bewoordingen uitsprak was zijn cultuurkamergenoot Ger Griever. Wolters concludeerde dat het werk van Jonker bovenstaande kenmerken vertoonde.

Van de tien overige auteurs in de bloemlezing (Abe Brouwer, Jant Nienhuis, S. Ulfers, G.A. van der Lugt, Ernst van Oosterom, Jan Roselaar, Jo Ypma, J.L. Eggermont, Peter van Andel en H.H.J. Maas) zijn bijna alle namen inmiddels vergeten. Wellicht herinnert hier en daar iemand zich Abe Brouwer of G.A. van der Lugt nog.

In zijn inleiding bij *Elf* doet Wolters het nog eens dunnetjes over. Hij meent daarin vooral dat er verschillen bestaan tussen de "steedse beroepsschrijver" en "het land" (dat zelf verteller schijnt te zijn):

"Het land vertelt heel anders dan de stedse beroepsschrijver. Het land vertelt trager en eenvoudiger. Het is soberder. Het koestert geen twijfel aan de grondwetten van het zijn en het aanvaardt het zò-zijn van de gemeenschap, zoals het de natuur, de regen, de buien, de droogte en de kou of de hitte aanvaardt. Het stelt in laatste instantie ook altijd de gemeenschap boven het individu. Ook zal men in de verhalen van het land zelden mensen ontmoeten, waarvan men niet weet wat zij doen, zoals dit wel pleegt te geschieden in internationale stedse romans en toneelstukken. (...)"⁶⁶¹

De uitgave is waarschijnlijk tot stand gekomen zonder medeweten van Jonker. Het zou niet de eerste keer zijn dat de nationaal-socialisten goede sier maakten met een verdienstelijk auteur.

659. M.W[olters]. 1942b, 1942c en 1942d.

660. M.W[olters]. 1942b.

661. *Elf*, V-X.

9. ACTIEF ACHTER DE SCHERMEN: H.J. PRAKKE TIJDENS DE BEZETTING

Hendricus Johannes Prakke werd geboren in Alphen aan den Rijn op 26 april 1900.⁶⁶² In 1917 deed hij eindexamen HBS in Zierikzee. De oorlogsomstandigheden zouden verder studeren onmogelijk gemaakt hebben, hoewel hij in dat jaar nog lang niet dienstplichtig was. In 1919 trad hij in dienst bij uitgeverij Wolters in Groningen, waar hij zich opwerkte tot directiesecretaris. In zijn vrije tijd was hij actief in de Jongelieden Geheelonthoudersbond, waarvan hij secretaris werd. Voor de tijdschriften van de bond schreef hij gedichten, die hij ondertekende met het anagram Hekkarpi. Dit pseudoniem werd ooit door zijn dichtende grootvader gebruikt. De i moet verklaard worden vanuit de Grieks-Latijnse schrijfwijze Ioannis voor Johannes. Prakke voegde er voor het onderscheid 'jr.' aan toe. In het jeugdwerk in Groningen raakte hij bevriend met Johan Theunisz. Beiden werden verliefd op hetzelfde meisje: Frederica Cruiger. De heren hebben om het meisje gedobbeld; Prakke won en zij werd uiteindelijk zijn vrouw. De echtelijke woning, huize Den Enck bij Eelderwolde, werd een ontmoetingsplaats voor kunstenaars van allerlei slag. Vaste gasten waren Johan Theunisz, Hendrik de Vries, Dirk Verèl, Herman Poort, Johan van der Woude, Wobbe Alkema, Johann (John) Faber en Jan van der Zee. In 1925 werd Prakke adjunct-directeur van uitgeverij Van Gorcum in Assen. Een jaar later volgde zijn benoeming tot mede-directeur, naast G.A. Hak.⁶⁶³ Pas tijdens de bezetting kreeg hij tijd om te studeren. Na een colloquium doctum werd hij in 1942 - clandestien, om geen loyaliteitsverklaring te hoeven tekenen - toegelaten tot de studie rechten. In 1944 werd het kandidaatsexamen - eveneens clandestien - afgelegd. Na de zuivering van de universiteit werd dit in 1945 cum laude bevestigd. Na de oorlog hervatte hij zijn studie. Die werd in 1949 bekroond met een doctoraal rechten met als hoofdvak sociologie.

Tijdens de bezetting heeft Prakke, naar eigen zeggen, heel wat aanvaringen met de SD gehad. Die gingen over zijn optreden als uitgever en liepen steeds met een sisser af. Een voorbeeld daarvan is het verhoor door de SD naar aanleiding van Poortmans 'verzetsgedicht' *Braand* in het maandblad *Drente* (paragraaf 8).

In mei 1943 zou Van Gorcum behoord hebben tot de weinige bedrijven in het Noorden die staakten als protest tegen het weer krijgsgevangen maken van de Nederlandse ex-militairen.⁶⁶⁴ Op 15 maart 1945 werd Prakke voor de eerste keer gearresteerd en op 17 maart weer vrijgelaten.⁶⁶⁵ Deze arrestatie was meer toeval dan Duitse opzet, doordat hij iemand op bezoek had die gezocht en bij hem gevonden werd.⁶⁶⁶

Op 21 maart 1945 ging het opnieuw mis en belandde hij in het Huis van Bewaring in Assen.⁶⁶⁷ Tot en met de bevrijding van de hoofdstad (13 april) bleef hij in gevangenschap. Over deze periode schreef hij na de oorlog een boekje, getiteld *In en om Zelle Dreiszig*.

662. Streekarchief Rijnlands Midden te Alphen aan den Rijn, Geboorteakte H.J. Prakke. Zijn ouders waren Hubertus Hendricus Prakke en Maartje van Abshoven. Rodenburg beweert abusievelijk dat de tweede voorletter van de vader en de eerste van de zoon Hendericus betekenen. Zie Rodenburg in: Bos/Foorthuis 1993, 74-79.

Hemels 2000, 117, noot 1 speculeert enigszins over de geboorteakte, die zijns inziens Hendericus zou vermelden bij vader en zoon. Dit laatste is dus niet het geval.

663. Hagedoorn 1999, 2-7.

664. 'Album amicorum' en portret voor scheidende directeur. Prof. Prakke nam afscheid van personeel Van Gorcum' in: *DAC* 30.11.1970.

665. Zie ook Bontekoe 1947, 28. In *In en om Zelle Dreiszig* (p. 8) schrijft Prakke hierover: "Gedachtig aan mijn jongste ervaring met de groene heren - een 'vergissing', die vriend Gerrit Overdiep en mij twee etmalen op het politiebureau onder minder aangename omstandigheden, deed vertoeven (...)." ('Groene heren': Sicherheitspolizei).

666. Rogier 1970.

667. Vgl. ook Bontekoe 1947, 30.

Herinneringen aan mijn verblijf in de Asser SD-gevangenis (1946, Van Gorcum & Comp. N.V.).⁶⁶⁸ Aanvankelijk had hij onder de titel *Flitsen uit Cel 30* artikelen voor *De Vrije Pers* willen schrijven, maar dit was wegens tijdgebrek niet doorgedaan. Nadat hij zijn celnotities voor een Rotary-voordracht had gebruikt, werkte hij ze op aandringen van zijn vrouw uit tot een boekwerk.⁶⁶⁹ Uit dit relaas wordt niet duidelijk van wat voor illegale activiteiten Prakke verdacht werd. Wel had de SD kort daarvoor de clandestiene bundel *In Seymour Mulder's voetspoor....* in handen gekregen, maar als de Duitsers dat een ernstige zaak vonden, hadden zij met gemak de bijna voltallige studiekring D.H. van der Scheer kunnen oppakken. Overigens werd op het titelblad van de bundel Johan Theunisz - paladijn van de Duitsers - geciteerd. Mogelijk heeft men Prakke gearresteerd om te onderzoeken of hij wat met het verzetswerk van drukker Cor Broerse te maken had.

In een interview met Jan Rogier heeft Prakke gezegd dat er kopij onderschept was voor de regionale editie van het ondergrondse *Vrij Nederland*, maar de suggestie dat het verzetsblad (mede) door Van Gorcum gedrukt werd, kan niet met andere bronnen ondersteund worden.⁶⁷⁰ Volgens Jaap Hagedoorn ging het om een bulletin van *Vrij Nederland* dat aan Prakke geadresseerd was, wat dus niet wijst op nauwe samenwerking tussen Van Gorcum en het weekblad.⁶⁷¹

In zijn cel bracht Prakke een enerverende tijd door: zo was hij er getuige van, dat nog op 10 april 1945 veertien gevangenen uit hun cel gehaald en op het sportterrein gefusilleerd werden. Terwijl zij onderweg waren, zou ook Prakke onder hen gesignaleerd zijn door voorbijgangers. Pas een dag later vernam zijn vrouw dat hij nog in cel 30 zat. Prakke heeft in een interview beweerd dat hem tijdens zijn gevangenschap niets is overkomen, doordat hij een goede verstandhouding had met Oberscharführer Klinckbeil. Zijn redding was dat hij deze tijdens een verhoor een college heeft gegeven over zijn juridisch kaartsysteem.⁶⁷² Dit uithangen van de 'weltfremde Privatgelehrte' bracht hij ook in een ander interview ter sprake; tevens gewaagde hij daarin van een uit Brabant afkomstige groep SD'ers, die met hem niet goed raad wist.

Deze lieden - gevluht voor de geallieerden - voegden zich nogal moeizaam in de bestaande SD-hiërarchie in Assen en hebben waarschijnlijk niet over een 'dossier-Prakke' beschikt. Dat zou dan betekenen dat Prakke zichzelf als een soort gijzelaar beschouwde, maar ook dat hem niets concreets ten laste gelegd kon worden.⁶⁷³ De komst van de Brabantse SD'ers is een feit, al waren zij er al minstens een maand toen Prakke gearresteerd werd. Tot hen behoorde J.N. Viëtor, broer van de Beiler verzetsman N.G. Viëtor, die al genoemd is in de paragraaf over Anne de Vries.⁶⁷⁴

Zijn verblijf in cel 30 maakte Prakke bij voorbaat betrouwbaar in de ogen van de naoorlogse zuiveraars. Dat kwam goed uit, want ook de firma Van Gorcum had zich te verantwoorden voor haar commerciële en ideële activiteiten tijdens de bezetting. Prakke had bijvoorbeeld veel gecorrespondeerd met het DVK. Het bedrijf en zijn directeuren kwamen er dan ook niet helemaal zonder kleerscheuren vanaf.

668. In 1987 verscheen bij uitgeverij Hummelen een herdruk.

669. Zie de *Verantwoording* in: *In en om Zelle Dreiszig*.

670. Rogier 1970. Voor de geschiedenis van het illegale *Vrij Nederland* zie Gerard Mulder/Koedijk 1988, 163-440. Daarin wordt Van Gorcum niet genoemd als drukker van het blad.

671. Hagedoorn 2000, 125.

672. Nefkens 1988.

673. Rogier 1970.

674. J.N. Viëtor was in Den Haag en in het zuiden van het land actief geweest voor de bezetter en zou na de oorlog tot elf jaar gevangenisstraf veroordeeld worden. Zie NIOD, KB I, 7045 en Doc I, 1790.

Er kwam ook een brief ter tafel, waarin H.J. Prakke en G.A. Hak de pas benoemde NSB-burgemeester van Hoogeveen, J.M. Veldhuis, feliciteerden met zijn benoeming. Tevens spraken zij daarin de wens uit, dat "de tussen Uw nieuwe gemeente en ons huis bestaande relatie ook in de toekomst bestendig moge worden."⁶⁷⁵ De CdK deelde op 3 mei 1945 aan de Militaire Commissaris in Drenthe mee, dat het provinciebestuur wegens deze compromitterende brief geen orders meer bij Van Gorcum zou plaatsen. Hij vond het dan ook ongepast dat Van Gorcum optrad als "Main Distributors van de Shaef-publications in deze provincie." (SHAEF: Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Forces.)⁶⁷⁶ De firma Van Gorcum reageerde met een verweerschrift, waarvan kopieën door de CdK aan alle burgemeesters in Drenthe werden gezonden. Daarin stond: het bedrijf had tijdens de bezetting wel moeten schipperen, "Faire bonne mine à mauvais jeu", met alle moeilijke beslissingen van dien. Men had de bezetter op Drents-diplomatieke wijze - hoffelijk ja knikken, maar ondertussen rustig je eigen gang gaan - bejegend. Van Gorcum gaf toe dat de felicitatiebrief een fout was geweest. In het verweer wordt ook gesteld dat het bedrijf veel illegaal werk ondersteund had met drukwerk, stempels, formulieren, berichtgeving enz.⁶⁷⁷ In het interview van Jan Rogier staat daarover:

"Van Gorcums scheidende directeur vertelt terloops dat die provinciale status van de drukkerij nog in de Tweede Wereldoorlog van nut is geweest omdat het bedrijf de handel in officiële formulieren had. Zo konden joden in de oorlog geholpen worden aan valse nadrukken van uittreksels uit registers van de burgerlijke stand, waarop de godsdienst was veranderd. En hij vertelt nog meer over de bezettingsjaren, onder meer dat hij in het *Adresboek van Assen* voor 1942-1943 achter de namen van alle joden, die vlak voor het verschijnen van dit boek waren weggevoerd, had gezet 'afw', wat hem natuurlijk de woede van de NSB-burgemeester op de hals haalde. Maar hij had zich weten te dekken: 'Ik zei, burgemeester dit is volgens de verordeningen, want als een inwoner zonder achterlating van adres de gemeente verlaat moet achter zijn naam in het bevolkingsregister worden ingevuld 'afwezig'. Hij wou toen dat de hele oplage werd ingenomen, maar ik heb hem duidelijk weten te maken dat dat onzin was omdat het grootste deel allang was afgezet."⁶⁷⁸

Over het adresboek had Prakke reeds op 22 juni 1957 (eigener beweging?) een brief geschreven aan J. Presser, die aan zijn boek *Ondergang* werkte. Deze noemde het "een weliswaar machteloos, maar sympathiek protest."⁶⁷⁹

10. TIJDSCHRIFTEN

SAXO FRISIA

In 1939 verscheen bij Van Gorcum in Assen het tweemaandelijks tijdschrift *Saxo-Frisia*. Belangrijkste doel van dit tijdschrift was de bevordering van de kennis van de landschappen,

675. RAD, Archief CdK, inv.nr. 2059.

676. RAD, Archief CdK, brief CdK aan de Militaire Commissaris van Drenthe van 3 mei 1945. Zie voor meer informatie over SHAEF: G.L. van Lennep 1988, 196.

677. RAD, Archief CdK, brief Hak en Prakke aan de CdK van 5 juni 1945.

678. Rogier 1970.

In *In en om Zelle Drieisig* (p. 14) noemt Prakke de volgende wapenfeiten: "Mijn huidige belagers wisten niets van 'Waakzaamheid' of van 't Joden-Adresboekje; niets van de Noorderlicht-affaire of van 't geval-Padt; niets van onze Meistaking in '43; maçonnerie noch Seymour Mulder paradeerden mee...(...)."

679. Presser, eerste deel 1965, 405-406. De aanvaring met de burgemeester komt in Pressers boek niet voor.

de geschiedenis, de taal- en letterkunde, de volkskunde en de samenleving van de Friese en Saksische gewesten in Nederland. Redacteur was J.M.N. Kapteyn, hoogleraar in het Oud-Germaans, het Duits en het Oud-Fries aan de Rijksuniversiteit Groningen. Met universitaire docenten uit andere vakgebieden had Kapteyn het blad opgezet als een puur wetenschappelijke onderneming. Tot de vaste medewerkers behoorden de Friezen Ype Poortinga, Sytze Jan van der Molen en Jelle Hindriks Brouwer en vanaf het begin ook de historicus Johan Theunisz. Van de Drenten publiceerden Jan Naarding, E. Karst jr. en H.J. Prakke in het blad.

Naarding leverde drie bijdragen, die in de tweede jaargang opgenomen werden. De eerste daarvan gaat over de verbreiding van de woorden maagd en meid in de dialecten van Noord-oost-Nederland.⁶⁸⁰ Vervolgens leverde hij het reeds genoemde artikel *'Een Saxo-Fries Genootschap?'*⁶⁸¹ Hierin probeert Naarding nog eens aan te tonen dat Drenthe achtergesteld en geminacht wordt. Hij creëert een tegenstelling Holland-Noorden en vergroot deze uit. Hij vindt dat er ook in die tijd in Drenthe veel verloren gaat en dat veel van de "volksaard" en het "volkseigene" verdwijnt. De boeken van Anne de Vries hebben hier naar zijn mening ook invloed op. Deze opinie schijnt geen consequenties gehad te hebben voor de persoonlijke verstandhouding tussen Naarding en De Vries. In het naoorlogse Drenthe zouden beide schrijvers bij tal van gelegenheden gezamenlijk optreden. Na het overlijden van Naarding schreef De Vries: "Hem als vriend te moeten missen is het zwaarst, hem als man van gezag niet meer te hebben valt niet veel lichter."⁶⁸²

Uit Naardings artikel blijkt vooral zijn enthousiasme voor Fries-Saksische samenwerking.

"Heel Saksenland dient te ontwaken: het is stam-, maar ook nationale plicht. Want alleen waar heilige, sterkende traditie fundament van volksleven is, daar kan een krachtig volk opgroeien en blijven bestaan",

stelde Naarding. Geconcretiseerd betekent dit: "We moeten hebben een Saksisch, nog beter: een Fries-Saksisch Genootschap, met als wetenschappelijke kern de Fries-Saksische Universiteit te Groningen." In een naschrift betuigde Kapteyn zijn instemming met Naardings gedachte. Het is de vraag of Naarding met dit artikel politieke bedoelingen had - zelfs het commentaar van Kapteyn is in dit opzicht niet duidelijk.⁶⁸³

680. SF 2 (1940), nr.2, 17-22.

681. SF 2 (1940), nr. 4, 49-53.

682. Anne de Vries 1963.

683. Boekholt is in zijn *Dr. J. Naarding 1939-1947* (p. 41) van mening dat het commentaar van Kapteyn "een bijzondere politieke lading" aan het artikel van Naarding gaf. Dit is een misvatting. Boekholt zelf geeft Naardings artikel als bijlage bij zijn rapport. Het commentaar van Kapteyn (p. 95) luidt: "NASCHRIFT. Een lichaam, geschoeid op een breede basis gelijk de schrijver zich wenscht, moet er inderdaad komen. Het ligt geheel in de lijn, die de Redactie van Saxo-Frisia in haar prospectus heeft getrokken. Of echter een 'Genootschap' wel de juiste vorm is, dient nog te worden overwogen. KAPTEYN".

Politieke lading heeft Naardings artikel (en niet Kapteyns commentaar) vooral door het tijdstip waarop het gepubliceerd werd: juli/augustus 1940. Een pleidooi voor Fries-Saksische bundeling van (culturele) krachten zou ook regionalistische (politieke) reacties kunnen oproepen en - zo kort na de capitulatie - het saamhorigheidsgevoel van het Nederlandse volk kunnen ondermijnen. Als een dergelijke ontwikkeling zich voltrokken had, zou het voor de bezetter niet moeilijk geweest zijn de ene groep Nederlanders tegen de andere uit te spelen - met alle gevolgen van dien. Wie was voor de plaatsing verantwoordelijk? Beiden, zou men zeggen. Als Naarding zijn artikel al geschreven en ingezonden had vóór mei 1940, dan had hij het daarna beter kunnen terugtrekken. Of hij dit ook (vergeefs) geprobeerd heeft, is niet bekend. Speculaties dienaangaande zijn trouwens irrelevant, want Naarding toonde zich op 9 september -

Naardings laatste bijdrage was een artikel in twee delen over de boo: een hut voor jongvee midden in het land, die in Drenthe alleen in de buurt van Schoonebeek voorkomt. Uitdrukkingen waarin dit woord voorkomt moesten de invloed van het Fries op het Saksisch aantonen.⁶⁸⁴ Daarop reageerde E. Karst Jr. uit Schoonebeek met het artikel *De Bôo*.⁶⁸⁵

Voorts droeg Naarding aan deze jaargang maar liefst vijf recensies bij. Hij recenseerde drie Groninger werken (*Pinksterblommen* verzameld door Jan Boer, *Berend Kopstubber* van S. Jensema en *Uittocht* van M.A. Polman) en twee Drentse publicaties (*De olde jager* van J.J. Uilenberg en *Veenkolonialen* van E.C.M. Frijling-Schreuder).

Prakkes enige bijdrage was zijn artikel *Dubbeld Hemsing van der Scheer (1791-1859). De derde "podagrist", uitgever te Koevorden, verwaarloosd wegbereider der Drentsche "heemkunde"*.⁶⁸⁶

Tot eind 1941 verscheen het blad regelmatig. Nadat in 1943 het aantal nummers aanzienlijk teruggelopen was, werd in januari 1944 de uitgave beëindigd. *Saxo-Frisia* bleef de hele oorlog door een zuiver-wetenschappelijk tijdschrift. De schrijvers die in en na 1941 in het blad gepubliceerd hebben, moeten op de hoogte geweest zijn van Kapteyns politieke opvattingen. Daarover kon geen misverstand bestaan nadat hij met de stichting Saxo-Frisia en haar tijdschrift *Het Noorder Land* aan de weg was gaan timmeren.

HET NOORDER LAND

Toen de stichting Saxo-Frisia eenmaal bestond, probeerde Kapteyn hiervoor een eigen orgaan in de vorm van een maandblad uit te geven. Het tweemaandeljkse tijdschrift *Saxo-Frisia* kon deze functie niet krijgen; het was te wetenschappelijk. Wat hem voor ogen stond, werd in oktober 1941 duidelijk met het verschijnen van het maandblad *Het Noorder Land*. Het was populair van opzet en bestemd voor een breed publiek; de leiding was in handen van Kapteyn. Deze nieuwe periodiek werd geen succes. Zij verscheen in een oplage van 1700, maar het aantal abonnees kwam in het eerste jaar nauwelijks boven de 300.⁶⁸⁷

De meeste artikelen in dit blad gingen over folklore, regionale geschiedenis, lokale monumenten en streektaal. Het is te merken dat het DVK zeer welwillend ten opzichte van het maandblad stond: de nummers hebben bijna altijd een omvang van 32 pagina's, het papier is van uitstekende kwaliteit en de illustraties zijn met kwistige hand verspreid. In de artikelen is dikwijls sprake van de stamverwantschap tussen de bewoners van Noord-Nederland en van een dito relatie van dezen met de oosterburen. Soms wordt er een antisemitische toespeling gemaakt⁶⁸⁸ en het nummer van mei 1943 bevat een paginagrote oproep tot dienstneming bij de Waffen-SS of het Vrijwilligerslegioen Nederland.

hooguit enkele weken na publicatie dus - maar wat in zijn nopjes over de plaatsing van het artikel. Hij schreef een bedankbrief aan Theunisz voor diens "Saksisch betoog" in *Het Nationale Dagblad* van de NSB, dat dezelfde strekking had als zijn eigen artikel. Dat beide stukken bijna gelijktijdig verschenen waren, noemde hij een "opvallende coïncidentie". Hij bood zijn steun aan bij de totstandbrenging van een 'Saksische beweging' (aanhalingstekens van Naarding), wat allerminst erop wijst dat hij zich van zijn artikel distantieerde.

684. *SF* 2 (1940), nr. 5, 1-7 en 2 (1940), nr. 6, 86-91.

685. *SF* 3 (1941), nr. 4, 62-64.

686. *SF* 3 (1941), nr. 1-2, 1-8.

687. Zondergeld 1978, 392. Op dezelfde pagina staat dat het blad "tot september '44 zou uitkomen". Het laatste nummer verscheen echter in juli 1944.

688. In *HNL* 2 (1942) oktober 32 recenseerde S.J. v.d. M[olen]. de *NDVA* (1942). Van de artikelen in deze almanak noemde hij ook: "een van mr. A. Kleijn [sic] over het ook reeds in het Noorder Land beschre-

Het tijdschrift verscheen voor het laatst in juli 1944; de derde jaargang had tot dan toe van een kwakkelend bestaan blijk gegeven. Het eerste nummer was pas in november (in plaats van oktober) 1943 verschenen. Het aantal pagina's bedroeg 24; in december was dit 28. Daarna verschenen twee dubbelnummers, aangeduid met 'Winter' en 'Paschen', die wel beide uit 64 pagina's bestonden. De mei-, juni- en julinummers telden respectievelijk 34, 24 en 32 pagina's.

Feldmeyer had in maart van dat jaar nog plannen gehad om *Het Noorder Land* te laten samensmelten met *It Fryske Folk*, het Friestalige orgaan van de Fryske Rie fen Saxo-Frisia.⁶⁸⁹

Tot de medewerkers van *Het Noorder Land* behoorden Douwe Kalma, Tj.W.R. de Haan, S.J. van der Molen, Ger Griever, W.J. Eelssema en Joh. Theunisz.⁶⁹⁰ De Drentse inbreng bestond uit bijdragen van J.H. Holm, J.J. Uilenberg, Tom Vos, H. Bos, H.T. Buiskool, J. de Jong-Smith, H. Moed, A. Koers en P. Luning.⁶⁹¹ Alleen Koers en Luning hebben zich niet bij de Kultuurkamer aangemeld; de anderen hebben dat wel gedaan en zijn besproken in paragraaf vier van dit hoofdstuk. Zoals daar geconstateerd, waren de meesten van hen nog in andere hoedanigheden de bezetter van dienst. Letterkundig beschouwd bestond de groep Drentse medewerkers van *Het Noorder Land* overwegend uit hobbyïsten in het folkloristische genre.

ALBERT KOERS (1913-2001) werd op 11 september 1913 in Wachtum (gemeente Dalen) geboren.⁶⁹² Voor het *Drentsch Dagblad* schreef hij de rubriek 'Krabbels van Gerriet'. In de *Landstand (in) Drent(h)e* had hij de rubriek 'Woorden van Drenth tot Drenth' en aan *De Jonge Landstand* leverde hij journalistieke artikelen.⁶⁹³

In *Het Noorder Land* werden van hem een aantal dialectbijdragen geplaatst: *'t Paoschvuur, Toen de scheper nog met rondat, Veurspoeksels (I en II), Bijgeleuf in vroeger tied, Gresmeien en Verhoezen*.⁶⁹⁴ Voor de genazificeerde omroep schreef hij het hoorspel *Rond de oude*

ven bezoek van Vincent van Gogh aan Drente (met dit verschil, dat mr. Kleijn bij zijn vele citaten zorgvuldig de uitlatingen van den schilder over de Joden in Drente verzwijgt!);". In *HNL* 1 (1941) december 76-83 staat het artikel 'Drente, zooals Vincent van Gogh het zag.' van H. de Groot te 'Uskwerd'. Op een citaat van Van Gogh (p. 81) "Ook veel fameuze joden, die buitengemeen afschuwelijk doen te midden van Millet-achtige typen of op die naïeve en trieste hei." laat De Groot direct volgen: "Vincent bedoelt natuurlijk niet dat ze zich afschuwelijk aanstellen temidden der boeren of zoo iets, doch dat ze het als figuren niet 'doen' in die omgeving. Hij vindt ze even zoovele dissonanten in het mooie of trieste Drentsche land, temidden der werkende menschen. Millet-achtig noemt hij die Drentsche werkende figuren, hij wil zeggen dat het zwoegers zijn, uit den bodem gegroeid en met devotie hun zware werk doende. Een Jood daartusschen acht hij een wanklank, een ontsiering." (Van Gogh: "Ik reisde met een gezelschap joden, die theologische discussies hielden met een paar boeren." (De Groot: "Dat hebben velen ook in onze dagen meegemaakt. Niet weinigen van deze joden wisten den Drentenaren een Drent te zijn en het Drentsche land met succes daardoor te exploiteren."

689. NIOD, HSSPF, inv.nr. 17d, brief Kapteyn aan F.W. Mai - opvolger van Hans Schneider als leider van SS Ahnenerbe in Nederland - van 22 maart 1944.

690. Over de Groningse inbreng merkte Harm van der Veen op: "Globaal gesproken valt op dat Groningen in dit 'bloed en bodem' orgaan bepaald niet oververtegenwoordigd is geweest. Hetzelfde geldt voor de kopstukken in de Groninger Beweging. Behalve Wierd J. Eelssema en de niet te stuiten Tjaard W.R. de Haan, die beiden overigens nauwelijks bruin gekleurde bijdragen leverden, is Ger Griever de grote uitzondering." ('Geert Teis als erflater. De erfenis' in: *Veenkoloniale Volksalmanak* (1993) 48). Van der Veen vergeet Theunisz te noemen.

691. In het blad van maart 1943 staat de bijdrage 'Volksleven op den Hondsrug' van ene Alida de Vries. Zo heette de vrouw van Anne de Vries, maar of zij de schrijfster was liet zich niet verifiëren. Zie *HNL* 2 (1943) maart 178-181.

692. GA Dalen, Geboorteakte A. Koers.

693. MI, Archief P.J. Meertens, brief Koers aan Meertens van 21 september 1943.

694. *HNL* 2 (1943) maart 181-183; 2 (1943) mei 247-248; 2 (1943) juni 274-275; 2 (1943) september 353-

Dorpslinde.⁶⁹⁵ Zoals de titels al aangeven, gaan zijn bijdragen vooral over volkskundige onderwerpen. Af en toe tekende hij ook een aardig volksrijmpje op, bijvoorbeeld in zijn bijdrage *Gresmeien*: "Meien das niks as bukken en dreien,/Mör harken, das warken."

Voor het Tribunaal te Assen stond hij terecht op de volgende aanklacht: hij was blokleader van de NSB geweest en lid van de WA en de Agrarische Jeugdbeweging. Ook had hij zich bij de Nationale Jeugdstorm (NJS) en het Nederlandsch Agrarisch Front aangesloten. Als hulplandwachter had hij patrouillediensten gedaan.⁶⁹⁶

Het Tribunaal veroordeelde hem tot een vrijheidsstraf tot 11 oktober 1947, tot verbeurdverklaring van zijn radio en ontzetting uit het kiesrecht.⁶⁹⁷ Hij overleed op 8 april 2001 te Dalen.⁶⁹⁸

POUWEL LUNING (1922-1945) werd geboren op 1 juni 1922 te Hees. Voor *Het Noorder Land* schreef hij twee humoristische dialectartikelen.⁶⁹⁹ Hij baseerde zijn bijdragen op waar gebeurde voorvallen; de titels voorzag hij dan ook van de toevoeging 'historisch'. In *Hoe oonze stamholder Jan het haor afesnede wodde* vertelt hij hoeveel moeite het kostte het haar van de tweejarige Jan te laten knippen. Uiteindelijk had men hem bij de koeien in de "geut" moeten leggen. Toen pas lukte het.⁷⁰⁰

In *De brulufte bij Berends Jan mit Ale* verhaalt hij over een oude gewoonte.

De buurjongens zijn niet uitgenodigd op het veertigjarige-huwelijksfeest van Berends Jan en Ale. Ook wordt aan het gebruikelijke verzoek van de jongens - zij zetten een lege fles door een kier van de deur naar binnen; deze moet dan gevuld met drank weer buiten gezet worden - geen gehoor gegeven. Erger nog: de fles wordt kapot gegooid. Daarna nemen de kwajongens wraak: ze plunderen de kelder en op de bovenverdieping maken ze - via het dakraam - een fles brandewijn buit.⁷⁰¹

In *De Jonge Landstand* publiceerde hij de dialectschets *Een verhaal van de Huniglobarg*.⁷⁰²

Op 1 oktober 1945 brandde de boerderij van zijn vader af. Pouwel Luning raakte daarbij ernstig gewond. Hij werd naar het ziekenhuis in Hoogeveen vervoerd, maar overleed daar op dezelfde dag.⁷⁰³ Ook zijn oudste zuster overleefde de brand niet. Een derde kind kwam eraf met verwondingen.⁷⁰⁴

MAANDBLAD DRENTE

In het begin van de oorlog bestond de redactie van het maandblad *Drente* uit P.W.J. van den Berg, J.A. Brouwer, H.T. Buiskool, A.E. van Giffen en A.J. Scholte.

355; 3 (1943) december 51-52; 3 (1944) Pasen 158-159 en 3 (1944) juni 237-238. Vgl. ook Meertens/Wander 1958, 180.

695. *Luistergids* 15.9.1942.

696. *PDAC* 12.4.1947.

697. *PDAC* 25.4.1947. Vgl. ook NIOD, KB I, 7155.

698. *DC* 10.4.2001.

699. Vgl. ook Meertens/Wander 1958, 173.

700. *HNL* 3 (1944) Pasen 173-174.

701. *Ibidem*, 174-177.

702. *De Jonge Landstand* 1 (1943) maart 8-9.

703. GA Hoogeveen, Overlijdensakte Pouwel Luning.

704. *MC* 2.10.1945.

Met ingang van juli 1940 kreeg het maandblad een eindredacteur. Dat werd Jan Naarding, die één à twee maanden eerder toegetreden was als gewoon redacteur: dat blijkt uit het mei/juni-nummer. Alle zojuist genoemden en de vaste medewerkers bleven aan. De vorm van het 'greuntien' veranderde ten gevolge van bezuinigingsmaatregelen: de advertenties verdwenen van het omslag en werden nu naast de tekst geplaatst, ook werd het lettertype kleiner. Blijkens het 'Aan de lezers' streefde de redactie ernaar, meer ruimte vrij te maken voor boek-besprekingen. Tijdens Naardings eindredacteurschap vielen op personeel gebied nog twee veranderingen op te merken. In juli 1941 verdween de lijst van vaste medewerkers, en R.D. Mulder - voormalig vast medewerker - werd in de redactie opgenomen. Met ingang van april 1942 werd mr. dr. J. Linthorst Homan niet langer als erelid van de redactie vermeld. De mede-oprichter en leider van de Nederlandsche Unie was - nog voordat zijn geesteskind het leven moest laten - bij de Duitsers in ongenade gevallen en ontslagen als CdP (Groningen). Dat de redactie zich daarna - toegegeven, acht maanden later - van hem distantieerde, lijkt meer ingegeven door angst voor de bezetter dan door veranderde opinies over Homans politieke ideeën. Daarover later meer. Kort daarop overigens werd Homan door de Duitsers gegijzeld.

Het eerste nummer onder Naardings verantwoordelijkheid opende met de reeds genoemde erelijst van Drenten die in de begindagen van de oorlog gesneuveld waren. Ook Poortmans gedicht *Hier völt een soldaat* [sic] werd daarbij opgenomen. Het leek erop, dat het maandblad niet meteen in zijn schulp wilde kruipen voor de bezetter. Erelijst en gedicht werden namelijk vergezeld door een redactioneel 'Ter gedachtenis', dat eindigde met de woorden:

"En laten we aan komende geslachten hun edele daden ten voorbeeld stellen, - opdat ook zij aan de gemeenschap al hun krachten wijden, - door het oprichten van een eenvoudig, maar onvergankelijk gedenkteecken, op de Brink te Assen, in het hart der Oude Landschap."⁷⁰⁵

Dit onderwerp zou in de maanden daarna nog dikwijls opduiken in de kolommen van *Drente*; Uilenberg bijvoorbeeld wijdde er een literaire schets aan, die eindigde met een oproep tot financiële ondersteuning van het reeds genomen initiatief.⁷⁰⁶ Maar ook de redactie bleef haar duiten in het zakje doen. Zij toonde zich in september verheugd over de oprichting van een voorlopig monument-comité en plaatste bovendien een bericht waarin dit comité zich presenteerde. Niet minder ingenomen was de redactie met de verhoging van de pensioenen voor oorlogsslachtoffers.⁷⁰⁷

Twee maanden later luidde haar commentaar: "(...) hebben Drentse helden hun leven geofferd voor het *heil der gemeenschap* (cursivering HN)."⁷⁰⁸ Wederom in een apart artikel deed het Provinciaal Comité (monument-comité) verslag van zijn vergadering op 26 oktober. Aan de procureur-generaal zou toestemming gevraagd worden voor het houden van een collecte.⁷⁰⁹ In december 1940 meldde het maandblad droogjes dat de collecte voor "het Asser Monument (...) geen doorgang (kon) vinden." Het riep wel op, bijdragen over te maken naar de penning-

705. *Drente* 12 (1940) juli 4.

706. 'Het Vaderland getrouwe' in: *Drente* 12 (1940) november 33-34.

707. *Drente* 12 (1940) september 18 en 23.

708. *Drente* 12 (1940) november 34.

709. Ibidem. Over de procureur-generaal te Leeuwarden mr. D. Reilingh, zijn geen belastende feiten op politiek gebied bekend. Maar veel zaken die op Groningen en Drenthe betrekking hadden, liet hij over aan de hoofdofficier van justitie te Groningen, de fanatieke NSB'er J. Feitsma. Mogelijk heeft deze de collecte in Drenthe verboden. Feitsma, overigens, werd later PG in Amsterdam, waar de illegaliteit hem liquideerde. Zie: L. de Jong 1974, 462 en 1981, 392.

meester van het comité, herhaalde dat een maand later nog eens in een apart berichtje en deed er verder het zwijgen toe.⁷¹⁰ Einde initiatief, moet men concluderen.

Op het conto van de redactie kan voorts nog worden geschreven dat zij in januari 1941, terugblikkend op het afgelopen jaar, tot de volgende ontboezeming kwam:

"Op de grens van 1940 en 1941 hebben wij allen gestaan met rouw in het hart: rouw over de rampen, die ons vaderland hebben getroffen; rouw over onze dierbare doden; rouw over duisternis, die ons nog omringt. (...) Hebben wij vóór 10 Mei wel geweten, wat het betekent vrij te zijn?"⁷¹¹

Daarna kon de niet-Duitsgezinde weinig stichtends meer vinden in het maandblad, integendeel. Trouwens: ook daarvóór had hij af en toe al reden tot ergernis kunnen hebben over de inhoud, zoals verderop uiteengezet zal worden.

Naarding legde het eindredacteurschap met ingang van juli 1942 plotseling neer; waarom of waardoor werd niet meegedeeld. R.D. Mulder volgde hem op; Naarding bleef wel deel uitmaken van de redactie.

Drente bleef tot en met augustus 1944 een maandblad; daarna kwamen nog twee gecombineerde nummers uit (september/december 1944 en januari/maart 1945). Na de oorlog zou het pas in mei 1946 weer voor het eerst verschijnen.

Het maandblad was het enige tijdschrift waaraan Naarding de hele bezettingstijd door meewerkte. Vooral tijdens zijn eindredacteurschap publiceerde hij veel in deze periodiek.

Het heeft geen zin, zich af te vragen in hoeverre Naarding als gewoon redacteur - dus na juni 1942 - medeverantwoordelijk was voor de inhoud van het blad. De eenvoudige waarheid is, dat in die periode bijna geen aanstootgevende uitspraken en/of bijdragen van controversiële auteurs meer in *Drente* verschenen. Kort daarvoor waren de redactionele inleidingen afgeschaft; andere niet-ondertekende opiniërende artikelen verschenen ook niet meer. Slechts één keer leverde Uilenberg een stukje: een reactie op een onschuldig artikel van Naarding over spotnamen voor de inwoners van een aantal Drentse dorpen.⁷¹² R.D. Mulder toonde zich weinig onder de indruk van de brochure *Drente spreekt. Een woord van de Stichting Saxo-Frisia* en meldde (zonder commentaar) dat Martien Beversluis het gedicht *De Hunnebedden* geschreven had.⁷¹³

In de eerste twee oorlogsjaren was de toon van het 'greuntien', op de reeds gegeven voorbeelden na, heel wat tendentieuzer. Vast staat, dat onder Naardings verantwoordelijkheid als eindredacteur dubieuze teksten in het blad verschenen - al dan niet van eigen hand.⁷¹⁴ Het artikel *Midzomer in Drente*, dat in juli 1940 zijn debuut als eindredacteur vergezelde, viel uit de toon bij de overige redactionele artikelen met de (reeds aangehaalde) opmerking "(...) het daagt in den Oosten."⁷¹⁵ En een maand later schreef de redactie: "(De) economische positie lijkt voorlopig nog niet rooskleurig. Vandaar, dat in de boerenwereld even hard voor eenheid wordt geijverd als dat in de politiek in ons land geschiedt door onzen energieke landgenoot Mr. J. Linthorst Homan."⁷¹⁶ Laatstgenoemde had samen met mr. L. Einthoven en prof. dr. J.E. de Quay op 24 juli 1940 de Nederlandsche Unie opgericht. Deze beweging, die al

710. *Drente* 12 (1940) december 41 en 12 (1941) januari 53.

711. *Drente* 12 (1941) januari 49.

712. Naardings artikel 'Spot en schelmerij met Drentse dorpsnamen' verscheen in: *Drente* 14 (1942) augustus 10-11. De reactie van Uilenberg, getiteld 'Hoogeveensche pannekoeken', vindt men in: *Drente* 14 (1942) september 22-23.

713. *Drente* 14 (1943) maart 70 en 14 (1942) oktober 27.

714. Vgl. ook Boekholt 1988, passim.

715. *Drente* 12 (1940) juli 3.

716. *Drente* 12 (1940) augustus 9.

spoedig bijna een miljoen leden had, heeft niet aan de verwachtingen voldaan die velen aanvankelijk van haar hadden. Zij werd geen machtsfactor waarmee de bezetter rekening hield en was al helemaal geen verzetsbeweging. De Nederlandsche Unie was vooral een protestbeweging tegen de bezetting en een actiegroep wier belangrijkste oogmerk was, de vermaledijde NSB een slag voor te blijven wanneer de bezetter ooit behoefte zou hebben aan overleg. Bovendien hadden haar oprichters al vóór de oorlog laten blijken, voorstanders te zijn van allerlei autoritaire staats- en maatschappijvormen, onder motto's als 'nationale opbouw' en 'corporatieve ordening'. Ook deed de Unie - vooral Linthorst Homan - al spoedig concessies aan de Duitsers die haar populariteit geen goed deden, zoals afstand nemen van Oranje en joden uitsluiten van het lidmaatschap.

De bezetter verbood de Nederlandsche Unie op 14 december 1941 en daarmee bewees hij - achteraf gezien - de oprichters een dienst. Zij werden na de bevrijding niet al te serieus van collaboratie beschuldigd en kregen al weer spoedig vooraanstaande posities bij de overheid. Voor alle leden van het driemanschap pleitte uiteraard ook, dat zij gegijzeld waren geweest in Haaren en/of St.-Michielsgestel.⁷¹⁷

Naarding - vriend van alles wat Drents was - raakte dus ook onder de indruk van Linthorst Homan, die hem bovendien voorgegaan was als redacteur van het maandblad *Drente*. Ook diens ideeën over de Saksische cultuur en de aandacht die de Unie voor het platteland had, vielen bij Naarding in goede aarde. In bepaalde bronnen wordt aangenomen dat Naarding 'werkend lid' (d.i. behorend tot de maatschappelijke en/of culturele elite) van de Nederlandsche Unie is geweest.⁷¹⁸

Opvallend is de sympathie voor L en M die de redactie, respectievelijk Naarding, ten toon spreidde. Had de laatste reeds in een brief aan Albert Dening de "echt Drentsche geest georganiseerd in Landbouw en Maatschappij"⁷¹⁹ geroemd, in juli daaropvolgend was hij er als de kippen bij om een conflict met de boerenactivisten te voorkomen. Wat was het geval? In het mei/juni-nummer van het maandblad had hij geschreven: "de wonderlijke liefhebberijen van Landbouw en Maatschappij". Dit was niet zijn mening maar die van de nationale pers, die al enige jaren de ontwikkelingen in Drenthe met belangstelling volgde. De zinsnede had moeten luiden: "de in haar ogen wonderlijke, enz.", maar op de zetterij was iets misgegaan.⁷²⁰

717. Zie L. de Jong 1972, passim, 1974, passim; Linthorst Homan 1974, passim en Kersten in: *Jaarboek* 1988, 103-109.

Johannes Linthorst Homan, wiens vader en grootvader beide Commissaris der Koningin in Drenthe waren (zijn vader volgde zijn grootvader op), werd in 1903 te Assen geboren. Hij studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1934 op het onderwerp *Het ontstaan van de gemeenten in Drenthe* (Haarlem 1934). Na een advocatenpraktijk van enkele jaren in Assen werd hij in 1932 burgemeester van Vledder. In die jaren schreef hij voor het maandblad *Drente* en de *NDVA* verscheidene artikelen over juridisch-historische onderwerpen (zie hoofdstuk II). In 1937 werd hij CdK in Groningen. Van het Driemanschap dat de Nederlandsche Unie leidde, wordt hij als de meest onstuimige - ook wel de meest Duitsgezinde - 'vernieuwer' beschouwd. Toch ontsloeg de bezetter hem al (augustus '41) voordat de Nederlandsche Unie verboden werd (december '41). Na de oorlog werd hij niet herbenoemd door de Kroon. Er volgde echter een langdurige ambtelijke loopbaan in dienst van Nederland en vooral van de supranationale Europese organisaties, die hij in 1971 afsloot als vertegenwoordiger van de Europese Commissie bij de Britse regering. Hij overleed in 1986 in Rome.

Publicaties - behalve de genoemde - zijn onder meer: *Van kerspel tot gemeente. Schets van de geschiedenis van de Drentsche gemeente Vledder en haar landbouwleven*. Assen 1938; *Geschiedenis van Drenthe*. Assen 1947; *Drenthe historisch en cultureel. Beschouwingen over Drenthe*. Assen 1949 en 'Schets der Drentsche rechtsgeschiedenis' in: Poortman 1943c.

718. Boekholt 1988, 70.

719. RAD, Archief L en M, inv.nr. 34, brief Dening aan Ter Haar van 6 juni 1940.

720. 'Rectificatie' in: *Drente* 12 (1940) juli 7.

Deze rectificatie duidt er wellicht op, dat het abonneebestand van *Drente* voor een belangrijk deel door leden van L en M gevormd werd. In december 1940, toen de boerenbond al gefuseerd was met het Boerenfront van de NSB, schreef de redactie:

"Hoe verheugend is het, dat de waardering van het eigene weer groter wordt. In deze richting hebben organisaties als Landbouw en Maatschappij en haar Jeugdclubs en vooral ook de ijverige Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen zulk goed werk verricht."⁷²¹

Ook in mei 1941 was het maandblad nog niet uitgeschreven over het heil dat L en M gebracht had:

"In de Landschap heeft 'Landbouw en Maatschappij' reeds ver vóór de schokkende Meidagen getuigd van deze herleeftde gevoelens van eigen waarde, en Drente, dat nog zoveel goeds uit vorige eeuwen had behouden, zal in de dagende nieuwe wereld niet meer achterstaan."⁷²²

Nog éénmaal werd de redactionele commentator bevangen door nostalgie, toen hij in oktober 1941 schreef:

"Inmiddels is Rolde in den lande vooral bekend geworden in de laatste jaren door zijn geweldige congressen van Landbouw en Maatschappij, nu voortgezet door het Ned. Agr. Front, welks jongeren er onlangs hun Oogstfeest hebben gevierd."⁷²³

Voorts werden een aantal nationaal-socialistisch getinte boeken en tijdschriften lovend besproken, zoals *Ons Volk* van J. Rasch (twee keer zelfs), de tijdschriften *Volksche Wacht* en *Hamer* en een artikelenreeks van Theunisz in *Het Nationale Dagblad*.⁷²⁴ Achter dit laatste is duidelijk de hand van Naarding te bespeuren, want in die tijd (oktober 1940) correspondeerde hij met Theunisz naar aanleiding van diens eerste artikel van de reeks, getiteld 'Saksische wedergeboorte'. En in de bespreking van *Wilt u de waarheid weten? Hitler, zoals men hem aan U getoond heeft, en zoals hij in werkelijkheid is*, werd opgemerkt: "Het geeft een schat van foto's en caricaturen van den Führer, die hem weergeven op belangrijke ogenblikken in zijn leven of temidden van zijn volk in al de uitingen van diens bestaan. Het zal stellig door velen met grote belangstelling worden ter hand genomen."⁷²⁵ Naardings artikel *Drenten aan het Oostelijk Front*, gepubliceerd in oktober 1941, wekte bij de Volksche Werkgemeenschap de veronderstelling dat men in hem een medestander had.⁷²⁶

Andere verworvenheden van de 'nieuwe tijd' konden al evenzeer de goedkeuring van de redactie wegdragen. De stichtingen 's Lands Noordererf en Saxo-Frisia werden in januari 1941 begroet met:

"In 't noorden neemt de stad Groningen, hét cultuurcentrum van 't Fries-Saksische land, de leiding. Wij hopen, dat de nieuwe stichtingen uitgroeien tot volksbewegingen."⁷²⁷

In maart 1941 schreef de redactie:

721. *Drente* 12 (1940) december 42.

722. *Drente* 12 (1941) mei 81.

723. *Drente* 13 (1941) oktober 18.

724. *Drente* 12 (1940) oktober 29; 12 (1941) maart 69, 12 (1941) juni 95 en 13 (1942) maart 62.

725. *Drente* 12 (1941) april 77.

726. *Drente* 13 (1941) oktober 20-21.

727. *Drente* 12 (1941) januari 50.

"Gezond leven, ons platteland kan ervan getuigen. Zijn bevolking is ontwaakt; zijn herboren zelfbewustzijn zal bij goede leiding goede vruchten geven. (...) ik vermoed tenminste, dat vele Drentse scholen zullen profiteren van de verbetering der leerlingenschaal. En als dan de school het eigene gaat cultiveren en de heemkunde meer en meer wordt ingevoerd, zal dat heel het Drentse volksleven ten goede komen."⁷²⁸

Een maand later meldde het blad dat de stichting Winterhulp Nederland (WHN), ter afsluiting van het eerste seizoen, een verloting van Drentse kunst organiseerde. De redactie vond dit een "buitengewoon sympathieke daad".⁷²⁹

In augustus/september, oktober en december 1941 en februari 1942 verschenen de redactionele artikelen onder de suggestieve titel 'Drentse schouw'⁷³⁰: niet altijd op de voorpagina (oktober en februari) en soms helemaal niet (november en januari). Daarna is het voorgoed afgelopen met iedere vorm van redactioneel commentaar. Had *Drente* tot dan toe altijd een onafhankelijke koers - dat wil zeggen: onafhankelijk van de bezetter - gevaren, dan zou dit verdwijnen van commentaar te verklaren zijn. Immers: na anderhalf jaar bezetting hadden de Duitsers hun masker van welwillendheid afgeworpen. Voorbeelden daarvan waren: de jodenvervolging, de gelijkschakeling van de pers, de nazificatie van de omroep, het buiten werking stellen van de gemeenteraden en de provinciale staten, het instellen van de Kultuurkamer, het verbieden van de politieke partijen (uitgezonderd de NSB) en nog vele andere maatregelen. Inmiddels was Hitler de oorlog tegen de Sovjet-Unie begonnen en dit veroorzaakte bij de Duitsers een 'erop of eronder'-mentaliteit, waardoor zij zelfs de geringste uiting van afwijkende politieke opvattingen niet meer duldden. De redactie van het maandblad zou niet de enige geweest zijn, als zij onder die omstandigheden tot zelfcensuur was overgegaan. Maar zoals wij zagen, hadden tot op dat moment Duitsers en Duitsgezinden zich - zwak uitgedrukt - niet hoeven ergeren aan de inhoud en de toonzetting van het blad. Dit leidt als vanzelf tot de conclusie dat Naardings krediet bij zijn mederedacteuren slinkende was tijdens het tweede oorlogsjaar. Het is denkbaar dat laatstgenoemden Naardings geobsedeerdheid door begrippen als het 'eigene', het 'volksleven', 'herboren zelfbewustzijn' en 'volksbewegingen' - uiteraard van Drentse snit - toch wat te ver vonden gaan.

Boekholt veronderstelt, dat kritiek op een anoniem artikel over het uitbreidingsplan van de gemeente Odoorn in het maandblad van juni 1942 er de oorzaak van was dat Naarding een maand later aftrad als eindredacteur.⁷³¹ Maar het is ook mogelijk, dat er al langer ontevredenheid binnen de redactie bestond over Naardings te geprononceerde ideeën, blijkend uit het feit dat de commentaren al met ingang van maart 1942 afgeschafte waren. Overigens bleek achteraf dat het gewraakte artikel in juni 1942 door ds. H. van Lunzen geschreven was, maar deze haalde wél een redactioneel commentaar uit 1941 aan.

Prakke heeft na de oorlog geschreven, in zijn herdenkingsartikel ter gelegenheid van 25 jaar *Drent(h)e*, dat het provinciaal bestuur (toen nog geheel in vooroorlogse samenstelling) gevraagd had voorzichtig te zijn met commentaar, *om tegenover de bezetter één lijn te kunnen trekken* (cursivering HN).⁷³²

Al met al lijkt deze affaire op de bekende druppel die de emmer deed overlopen. Wil dit meer dan een gissing zijn, dan moet aannemelijk gemaakt worden dat Naarding de redactionele

728. *Drente* 12 (1941) maart 65.

729. *Drente* 12 (1941) april 73.

730. Te denken valt aan *De Schouw*, het orgaan van de NKK. In de NSB heette het inspecteren van een WA-detachement 'schouwen'. Zie De Wit in: Nijkeuter 1995, 65.

731. Boekholt 1988, 19-21.

732. *Drenthe* 25 (1954) december 5.

commentaren schreef. Welnu, daarvoor zijn sterke argumenten aan te voeren. De commentator probeert herhaaldelijk zo dicht mogelijk bij zijn lezers te komen met frasen als "Dat wil ik geloven:" , "(...), waarvan ik in 't begin sprak," en "Zo werd me van zeer bevoegde en ingewijde zijde medegedeeld,".⁷³³ Het zou nogal onbehoorlijk zijn, hoogstpersoonlijke meningen te verkondigen zonder dat de lezer zou kunnen herleiden wie ze geschreven had. Juist als een ander dan Naarding op deze wijze trachtte de publieke opinie te beïnvloeden, zou de eindredacteur ingegrepen hebben!

In februari 1941 toonde de redactionele inleider zich bezorgd over het verdwijnen van grote aantallen bomen uit het Drentse landschap. Deze werden gekapt om als huisbrand of (na vergassing) als brandstof voor auto's te dienen. De schrijver besloot met: "(...) mij gebracht tot de volgende ontboezeming, waarmee ik ditmaal eindig." Dan volgt het gedicht *Oes bommen*, waarvan inhoud en strekking zich laten raden.⁷³⁴ Voorzover bekend, was Naarding de enige poëet onder de redactieleden. Ook de spelling in de trant van Overdiep wijst in de richting van diens pupil Naarding: y (jullie), maer (meer), giet (gaat) en zomer (zomer).

Zoals reeds gesignaleerd, was de commentaarschrijver een ijverige heraut van L en M. Als geen ander bleef hij hierin volharden, ook - of juist - toen de bond allang niet meer bestond. En het was Naarding die nog in 1946 een lans brak voor dit boerenactivisme met het artikel 'Drentse onverschilligheid' in *De Vrije Pers*.⁷³⁵ Gezien de ontstaansgeschiedenis van deze periodiek mag men wel spreken van een navrante poging.

Begin en eind van de oorlog worden gemarkeerd door lovende woorden van Naarding zelf voor L en M. Daartussen liggen drie soortgelijke uitlatingen van de pseudo-anonieme commentator in het maandblad *Drente*. Een dergelijke fixatie moet wel uniek zijn: zij was het kenmerk van Jan Naarding. Met diens eigen woorden: een wonderlijke liefhebberij.

Volgens Doedens kreeg Naarding met de bezetter problemen over het gedicht *Zommermiddag*, dat in augustus 1943 in het maandblad werd afgedrukt.⁷³⁶ Van welke aard die problemen waren, vermeldt Doedens echter niet. De censor zou zich gestoord hebben aan de blijmoedige toonzetting van het gedicht, die niet zou passen bij de penibele situatie waarin het Derde Rijk inmiddels verkeerde.⁷³⁷ Zo luidt de laatste strofe:

*Wat hoog zit die zun an de helblauwe hemel!
Wat schittert zien straolen op wolken en zaod!
Wat giet hier de lieuwerk zien lierkende liedtien!*

De weereld wet zuk jao van weelde gien raod.

De mededeling van Doedens moet wel apocrief zijn. Zelfs de meest achterdochtige nazi kan hier toch onmogelijk wat achter zoeken. De Duitse oorlogspropaganda bleef trouwens tot het bittere einde beweren dat alles op rolletjes liep.

Het leveren van puur letterkundige kritiek was uiteraard geen gevaarlijke bezigheid voor de redactie, ook al was de bekritiseerde een medewerker van een gelijkgeschakelde krant. Het

733. *Drente* 12 (1940) oktober 26; 12 (1941) januari 50 en 13 (1941) oktober 18.

734. *Drente* 12 (1941) februari 58.

735. *DVP* 21.5.1946.

736. *Drente* 15 (1943) augustus 7. Het gedicht werd ook gepubliceerd in *In Seymour Mulder's voetspoor* en in *Oet Jan Naardings hof* 1969, 15. In de bundel *Dâåd en drööm* 1966, 16 werd ook een gedicht met dezelfde titel opgenomen; de inhoud is echter anders.

737. Doedens 1964b, 4.

ging om de rubriek 'Uit de oude Lantschap' in het *Drentsch Dagblad*. De anonieme schrijver daarvan ging nogal slordig met de feiten om. Hij schreef ten onrechte twee gedichten aan Lesturgeon toe en beweerde dat deze in Friesland geboren was. R.D. Mulder wijdde er een artikel in het maandblad aan en wees in een noot nog op een 'storende' fout tijdens een radio-uitzending over het werk van Harm Tiesing. Als inleiding was het bekende gedicht over het hunebed van Borger voorgedragen. Dit is, zoals bekend, niet door Tiesing maar door Seymour Mulder geschreven.⁷³⁸

Een van de productiefste literaire medewerkers aan het maandblad was in deze periode Albert Dening. De stukjes van deze oud-douanier ademden "de echt Drentsche geest" waarvan Naarding zo'n liefhebber was en daarom probeerde deze - nog voordat hij eindredacteur was - Dening te bewegen tot het leveren van bijdragen aan het maandblad.⁷³⁹ Dening leverde veel dialectverhalen, waarin hij vooral lyrisch over zijn geboortegrond schreef: "(...) want het Drentsche bloed kan zek van de geboortegrond niet lusmaken", was dan ook het slot van zijn eerste serie bijdragen aan *Drente*.⁷⁴⁰

Denings feuilleton *Um d'olde Toren* uit het *Agrarisch Nieuwsblad* werd in 1944 bij drukkerij Torenlaan in Assen als boek uitgebracht. Het was voor J.J. Uilenberg aanleiding om in 1944 in zijn rapport over de maand maart hierover op te merken:

"Het lijkt me een echt volks boek, goed geschreven en van iemand, die goed op de hoogte is met het Drentse volk. Mijns inziens behoort de Heer Dening als schrijver in het Kultuurkamerverband te worden opgenomen."⁷⁴¹

Voor de Drentse Vereniging in Amsterdam, waarvan hij lid was, las hij meer dan eens voor uit deze novelle. Ook bij andere Drentse verenigingen las hij met veel succes voor uit eigen werk.

Voorts schreef hij een hoorspel, getiteld *Stad en platteland*, dat op 18 januari 1942 in Amsterdam te beluisteren zou zijn, maar daar stak het DVK een stokje voor.⁷⁴² De kwestie was deze: de Nederlandsche Omroep beschikte over plaatopnamen van het hoorspel. De acteurs waren voornamelijk gerekruteerd uit de hoofdstedelijke Drenten, met in de hoofdrollen Dening (een boer) en zijn zoon (een jonkheer). De Drentse Vereniging had op 15 november 1941 een excursie naar de studio in Hilversum zullen maken, maar uit de maandelijkse verslagen daarna blijkt niet dat de reis doorgegaan is. De aankondiging vermeldt dat men in de studio onder meer zou kunnen luisteren naar grammofonplaten van Denings hoorspel. Het is niet bekend of het hoorspel uitgezonden is; mogelijk had een van de vooroorlogse omroepen dit al gedaan. Hoe het ook zij - de platen mochten niet in Amsterdam gedraaid worden. Het is niet waarschijnlijk dat *Stad en platteland* gevoelig lag. De directeur-generaal van het DVK zal wel bezorgd zijn geweest over de levensduur - buiten de studio - van het breekbare materiaal.

738. R.D.M[ulder]. 1943c, 14.

739. RAD, Archief L en M, inv.nr. 34, brief Dening aan Ter Haar van 6 juni 1940.

740. Dening leverde de volgende dialectbijdragen: *Drentsch bloed I* (12 (1940) november 35-37); *Drentsch bloed II* (12 (1941) januari 51-52); *Drentsch bloed III. (slot)* (12 (1941) februari 58-59); *Wij schreven doe 1940, I* (13 (1941) juli 3-4); *Wij schreven doe 1940, II* (13 (1941) augustus/september 10-11); *"Oet vrijen"* (13 (1942) februari 59-61); *"Leve de landbouw"* (15 (1943) augustus 6); *Leve de landbouw" (slot)* (15 (1943) september 11) en *'n Mal geval* (16 (1944) augustus 6).

741. NIOD, NKK, inv.nr. 36^a, rapport van 31 maart 1944.

742. *Drente* 13 (1941) november 31; 13 (1942) januari 47 en 13 (1942) februari 54.

Hillie Tuin woonde toentertijd in Amsterdam en was lid van de Drentse Vereniging, waarvoor ze een lezing hield.⁷⁴³

Ook Harm Drent (pseudoniem van H. Doedens) publiceerde in deze periode veel in het maandblad. Doedens, woonachtig in Utrecht en werkzaam bij het voortgezet onderwijs, werd op Naardings voorstel lid van de studiekering D.H. van der Scheer. Daarvóór al was hij aangezocht voor het maandblad. Zo schreef Naarding op 3 september 1940 aan hem: "Zo eindelijk is er dan contact. Ik loerde nl. al enige tijd op je: 1e. omdat ik me over je verhuislust verbaasde, wier oorzaak ik zo graag wilde weten, 2e omdat ik H.D. kende en hem graag wilde zien als medehelper in de 'Drentse beweging', om het eens deftig te zeggen."⁷⁴⁴

Doedens leverde dialectschetsen en gedichten aan het maandblad.⁷⁴⁵ Het gedicht *Er luip een jong in de riepemde rog* is een poëtisch antwoord op Naardings gedicht *Zommermiddag*.⁷⁴⁶

Net als voor de bezetting, werd ook nu dialectwerk van J.H. Bergmans-Beins opgenomen. Zij publiceerde gedichten en dialectverhalen.⁷⁴⁷ Amusant is haar tirade over de onjuiste afbeelding van een Drentse vrouwentooi, die op het omslag van Tiesings boek *Marthao Ledeng* prijkte. "Nee meneer, dat ij 't niet weet, ku'j misschien niet helpen, maor dan mussen ij 't niet tieken, òf ien vraogen die 't wet. Geeft je oogen de kost, veur ij *zun bleut* [omslag] veur 'n *Drentsch* boek tiekent." Overigens was Uilenberg in *Het Noorder Land* een andere mening toegedaan: "*Marthao Leding [sic], de Bloem van 't Daarp* zal uiterlijk de aandacht trekken door haar fraaie Drentsche kanten toisel, waarmee de teekenaar, J. Otter, haar keurig op den omslag heeft afgebeeld."⁷⁴⁸

H.J. Prakke droeg onder zijn pseudoniem Hekkarpi Jr. twee acrostichons bij. In oktober 1940 leverde hij de tekst van de rijmprent *Ecclesia Anlona (A.D. 820)*; het was een herinnering aan ette Jan Pracke, die van 1534 tot 1551 namens het Dieverder dingspel naar de vergadering van de Etstoel in de kerk van Anloo placht te gaan.⁷⁴⁹ Over de tekst van de rijmprent *De ontstekers van 't vuur* werd al het een en ander opgemerkt.

R. Houwink Hzn schreef een aantal volkskundige artikelen⁷⁵⁰, H.T. Buiskool leverde - zoals aan *Het Noorder Land* - bijdragen over de oudheidkamer 'De Hondsrug' te Emmen (in dit geval twee) en een reactie op een artikel van Naarding over Drentse 'spoorwegen' (= wagensporen).⁷⁵¹ J.J. Westenbrink droeg in 1941 met het Nederlandstalige gedicht *De Drentsche boerenknappen* voor het laatst bij aan het maandblad⁷⁵² en Hendrik Bos schreef een Nederlandstalig verhaal over zijn schooljaren.⁷⁵³

743. *Drente* 13 (1942) april 71.

744. Doedens 1964b, 4.

745. De volgende bijdragen verschenen: *Snikkie Snieder en Berend Boesbelder* (14 (1942) oktober 28-29); *Jantiene is störv'n* (14 (1942) december 47); *Allèn met dij* (15 (1943) juli 1); *Avond* (15 (1943) september 10); *Kom, zing nog ies* (15 (1943) december 23); *Testament* (15 (1944) januari 25); *'t Geluk* (15 (1944) februari 29) en *Er luip een jong in de riepemde rog* (15 (1944) maart 33).

Een tweetal gedichten (*Kom, zing nog ies*; *Er luip een jong in de riepemde rog*) werd ook opgenomen in *In Seymour Mulder's voetspoor...*

746. Doedens 1964b, 4.

747. Van haar werd opgenomen: *'t Diepien* (14 (1942) september 18); *Oud volksgeloof* (14 (1942) november 36); *"Zommermiddag"* (14 (1942) december 44) en *Kinner-spullegies* (14 (1943) mei 85).

748. *Drente* 15 (1943) juli 3 en *HNL* 2 (1943) september 355-356.

749. *Drente* 12 (1940) oktober 29.

750. Zie hoofdstuk II, noot 220.

751. *Oudheidkamer "De Hondsrug" te Emmen* (12 (1941) juni 91-92), *De Drentsche Spoorwegen* (14 (1942) augustus 12) en *Oudheidkamer "De Hondsrug"* (14 (1942) december 41-42).

752. *Drente* 12 (1941) januari 50-51.

753. *Jeugdherinneringen* (12 (1940) november 37-38).

Behalve deze oudgedienden zijn er ook nieuwe namen op te merken: Joh. Lingemann te Coevorden leverde een tweetal gedichten⁷⁵⁴, Fre van Noord was de inzender van de schets 'n *Zwöm-karremis* in Hoogeveens dialect⁷⁵⁵, dr. R. Murriss, oud-gymnasiumleraar te Zaandam, stuurde bijdragen in het Zuidwest-Drents in⁷⁵⁶ en L. Braaksma, lid van de studiekering D.H. van der Scheer, debuteerde in *Drente* met zijn gedicht 't *Winterkeuninkie*.⁷⁵⁷

Over de inhoud van het maandblad *Drente* tijdens de bezetting zou men kunnen opmerken: "De Drentse eigenheid wordt centraal gesteld, maar op een dusdanige wijze dat de controlerende instanties niet voor het hoofd gestoten worden." Het citaat is niet helemaal correct: op de plaats van 'Drentse' moet 'Vlaamse' staan. In die vorm kan men de zin lezen in de studie *Collaboratie of cultuur? Een Vlaams tijdschrift in bezettingstijd (1941-1944)* van Dirk de Geest en anderen.⁷⁵⁸ Hun studieobject, het tijdschrift *Volk en Cultuur*, heeft een visie op de bezetting die stellig door Jan Naarding gedeeld zou zijn:

"De ingestelde Nieuwe Orde heeft niet zozeer rechtstreeks ingegrepen in de omstandigheden, maar vervult vooral de functie van katalysator, die de optimale voorwaarden voor de reeds onderhuids aan de gang zijnde evolutie heeft gecreëerd."

Ook de Vlaamse recensent Paul Hardy vertoont een opvallende gelijkenis met Naarding: "(...), die het miserabilistische debuut van Louis Paul Boon [*De voorstad groeit*] afwijst, maar het desondanks een van de belangrijkste momenten van het literaire jaar noemt..." Zoals in hoofdstuk II beschreven, had Naarding waardering voor E.C.M. Frijling-Schreuders - even grauwgetinte - debuut *Veenkolonialen*, maar vond hij het nochtans geen 'echt-Drents' boek.

11. ALMANAKKEN

NDVA (1940-1943)

In 1940 werd de redactie van de *NDVA* gevormd door P.W.J. van den Berg, J.A. Brouwer en J. Poortman. Tijdens de bezetting verschenen onder verantwoordelijkheid van deze redactie de almanakken voor 1941 tot en met 1943. In 1944 en 1945 werd de almanak niet gedrukt. De aflevering voor 1944 verscheen eerst in 1946, in 1947 gevolgd door het nummer voor 1945. Ook in de oorlog werd de almanak door Van Gorcum uitgegeven.

Behoeftte aan kopij had men blijkbaar nog steeds, want de redactie riep door middel van een ingezonden stuk in het maandblad *Drente* van juli 1940 op, voor 1941 artikelen bij te dragen. Men merkte daarbij op:

"Ondanks alle ongunstige omstandigheden moet de uitgave doorgaan, niet alleen om de lange reeks niet te verbreken, maar omdat het nu meer dan ooit nodig is ons te bezinnen op de geestelijke waarden die Drente bezit (...)."⁷⁵⁹

754. *De band, die bindt* (12 (1940) oktober 28) en *Lèvensvreugde* (12 (1941) juni 93-94).

755. *Drente* 13 (1941) november 30-31.

756. *Tieme zit in 't sekreet!* (14 (1942) september 21); 't *Spoek* (14 (1943) februari 60) en *Poaschen* (15 (1944) april 37-38).

Hij overleed in juni 1948 op 74-jarige leeftijd te Zaandam. Zie R.D.M[ulder]. 1948, 118.

757. *Drente* 14 (1943) juni 90.

758. De Geest 1997, 352-354.

759. *Drente* 12 (1940) juli 7.

Een soortgelijke oproep verscheen voor de uitgave van 1942; men schreef:

"Wel zijn de vooruitzichten voor de verschijning door papierschaarste en allerlei noodmaatregelen niet gunstig, maar de uitgevers zullen hun uiterste best doen om deze toch te doen doorgaan. Wij hopen op ruime medewerking"

en wees er ten overvloede op dat de bijdragen van historische, volkskundige of letterkundige aard moesten zijn.⁷⁶⁰ In 1942 waren er "(...) vele moeilijkheden die op het oogenblik de uitgave belemmeren", maar "de uitgeefster (wil) toch pogen den nieuwen Jaargang te doen verschijnen."⁷⁶¹ Zelfs in 1943 verscheen er nog een oproep tot medewerking aan de NDVA 1944, maar zoals gezegd kwam deze uitgave pas in 1946 tot stand.⁷⁶²

Jan Naarding leverde niet veel bijdragen aan de NDVA. Blijkbaar beschouwde hij de almanak niet als een belangrijk medium voor wetenschappelijke verhandelingen, of hij kon er toen het geduld niet voor opbrengen. In die jaren prefereerde hij het maandblad *Drente*. Hierin kon hij korte, niet veel onderzoek vergende artikelen plaatsen.

In 1940 leverde hij voor de NDVA twee artikelen, één op historisch en één op taalkundig gebied. Dit laatste, getiteld *Wat oover Drentse taol*, somt een aantal typisch-Drentse taaleigenaardigheden op.⁷⁶³ Daaruit blijkt ook, dat hij toentertijd nogal onder de indruk was van de *Quickborn* (1852), het werk van de Dithmarscher dialectdichter Klaus Groth. Boven zijn artikel plaatste Naarding namelijk enige regels uit de *Quickborn*. Zoals wij zagen schreef hij tijdens de bezetting naar Klaus Groth het gedicht *Ik wol, wy waren nog klein, Herman* voor zijn vriend Herman Doedens.

In 1941 verscheen van zijn hand de dialectbijdrage *Een goeie naober*.⁷⁶⁴

In het Drents van zijn geboorteplaats Sleen schreef hij een verhaal over een jong boerenechtpaar, Jans en Wilmtien, dat door de economische crisis in moeilijkheden raakt. Aan de steun van een goede 'naober' komt na tien jaar ploeteren een eind. De echtelieden moeten hun huis verkopen en Jans belandt in de werkverschaffing.

In 1943 leverde Naarding een kort artikel over een volkskundig onderwerp, de zogeheten Fensterbierscheiben (gebrandschilderde ruitjes, met voorstellingen of spreuken).⁷⁶⁵ Voor de almanakken van 1944 en 1945 schreef hij geen bijdragen.

Enkele auteurs die ook voor de oorlog aan de NDVA bijdroegen, gingen daarmee door tijdens de oorlog. Tot hen behoort ook E. Karst Jr., die de jacht-en natuurverhalen *Op den rooden bok*, *Kerstavond in de Jachthut* en *Om de oude hoeve*, leverde.⁷⁶⁶ L.A. Roessingh publiceerde de gedichten *Veuroetgaank*, *Bladvulling*, *Och, wij weet neet...*, *Doodendaans* en *De akelei*.⁷⁶⁷

J.H. Bergmans-Beins leverde de dialectverhalen *Dat döt de tied* en *Kinnerspul*, waarvan nostalgie een belangrijk ingrediënt is.⁷⁶⁸ Ook publiceerde zij de liedtekst *Oud liedje*.⁷⁶⁹ J.J. Westenbrink droeg een van zijn laatste gedichten - *Ouderwetsche boerenkermis* - bij⁷⁷⁰ en

760. *Drente* 13 (1941) augustus/september 15.

761. *Drente* 14 (1942) november 34.

762. *Drente* 15 (1943) december 23.

763. NDVA (1940), 119-123.

764. NDVA (1941), 19-38.

765. NDVA (1943), 42-44.

766. NDVA (1940), 131-136; (1941), 80-84 en (1943), 83-88.

767. NDVA (1940), 58, 148-149; (1942), 86; (1942), 88 en (1943), 92.

768. NDVA (1941), 86-89 en (1943), 89-91.

769. NDVA (1943), 79-80.

770. NDVA (1942), 87-88.

Ben van Eysselsteijn leverde zijn ballade *Oostermoer*⁷⁷¹, die hij aan Prakke opdroeg. Jan Fabricius kwam met de vertaling van een droevig Frans gedicht: *Jampie. ('n Fransch lietie, van Provensal, op zien Assersch)*.⁷⁷²

Jampies zuster is ernstig ziek en de arts heeft voorspeld dat zij zal sterven zodra het blad van de bomen valt. Maar Jampie naait met garen uit zijn moeders linnenkast de bladeren weer aan de bomen. Zijn geluk is echter van korte duur:

*Maor toe 't gure naojaor kwam
En de roege harfstwind weide,
Die rondom de blaoren zeide
Van de boom'n, klein en groot,
Toe ging Jampie zitten schreien
En schee uut met blatties neien.
Want toe was zien zussie dood.*

Bij deze bekende schrijvers en dichters voegde zich ook een debutant. H. van Ek, die van 1935 tot 1941 burgemeester van Schoonebeek was, publiceerde de kwatrijnen *De Turfmachien* en *Najaarszuchten*.⁷⁷³

12. HET TONEEL

In het maandblad *Drente* van december 1940 werd in een redactionele opening opgemerkt:

"Het toneel in de Landschap gaat onder leiding van de Nederlandsche Amateur Toneel Unie goede tijden tegemoet, vooral nu de N.A.T.U. tracht kundige leiders te vinden en straks ook het jeugdtondeel gaat organiseren. (...) Laat men in elk geval beginnen met het opvoeren van goede stukken; in dit opzicht zijn er nog al eens tekorten!"⁷⁷⁴

Kort nadat het land bezet was kwam het theaterleven weer op gang. De schouwburgen en concertzalen trokken - net als voor de oorlog - veel publiek. Zowel tijdens de bezetting als in de voorafgaande crisisjaren hadden velen behoefte aan amusement om te ontsnappen aan de (buitengewone) dagelijkse zorgen. Het gaat te ver, van een bloeiperiode te spreken - althans voor wat de oorlogsjaren betreft. Uit de aard der zaak wordt censuur door de overheid onmiddellijk zichtbaar wanneer het de uitvoerende kunsten betreft. Wat niet strookte met de politieke opvattingen van de bezetter mocht niet op- of uitgevoerd worden. Schrijnender nog was het verdwijnen van alles wat joods was: niet alleen de werken van joodse toneelschrijvers en componisten, maar ook zichzelf en bovendien de 'niet-arische' uitvoerende kunstenaars.

PETER VAN DER VELDE (1918), werkloos onderwijzer die een kantoorbaan gevonden had, richtte in Roden in 1940 het Bonte Bitse Cabaret (BBC) op.⁷⁷⁵ De groep bestond uit ongeveer zestien personen. De naam ontleende Van der Velde aan de Bitse, een beekje dat

771. NDVA (1943), 81-82. Deze ballade werd ook in andere periodieken, bundels en boemlezingen opgenomen, zie paragraaf 7.

772. NDVA (1940), 146-147.

773. NDVA (1941), 85 en (1942), 68.

774. *Drente* 12 (1940) december 42.

775. De gegevens zijn - tenzij anders vermeld - ontleend aan een onderhoud met Peter van der Velde in Roderwolde op 9 januari 1997. Vgl. voor de cabaretgroep ook Jan Veenstra, in: Kool 1988, 93. en Fonk 1995, 29.

midden door Roden liep. De naamgeving was tevens een stil protest tegen de bezetter. Blijkens de affiches die het BBC verspreidde, kon men een voorstelling bijwonen voor de prijs van "zeven stuver en 'n paor aole klompen". In het eerste seizoen trad men negen maal op. In het tweede seizoen werden dat tien zaterdagavondvoorstellingen.⁷⁷⁶ Teksten en liedjes, veelal door Van der Velde geschreven, werden gesproken en gezongen in de streektaal van Roden. De publieke belangstelling voor deze bonte avonden was groot; vanuit de wijde omtrek kwam men naar Roden, soms zelfs met een bus waarvoor een paard gespannen was.⁷⁷⁷

Sommige teksten waren puur onderhoudend, zoals *Kom Marie, ik goa met dai noar 't beitelaaand!* De laatste strofe van dit lied luidt:

*Joa, Marie, ik goa met dai noar 't beitelaaand,
En wat loater noar de Börgerlijke Staand
En dan krieg wai met ons baaiden
Klaaine kinder heile raaien
Kom Marie, ik goa met dai noar 't beitelaaand!*⁷⁷⁸

Af en toe werden er ook enige speldenprikjes uitgedeeld, zoals in *Der is neit veul veranerd, lu:*

*Der is neit veul veranerd, lu
't Bleef alles hoast geliek
Min prat nog elke dag van 't weer
En van de poletiek*

*'t Gemeintehoes vertrouwt mie neit
Dat weit ik heil secuur
Want ieder verzie dat ik zing
Dat las de dörpscensuur*

*Der is neit veul veranerd, mor
Min vaarfde bomen wit
En Gerbens Annechie die kreeg
Een mooi naai kunstgebit*

*Der is neit veul veranerd, lu
't Blef net zo as het was
Een wereld vol van ofgunst en
Van meesters zunner klas.*⁷⁷⁹

Toen de groep zich moest laten registreren door de Kultuurkamer, werden de openbare optredens gestaakt. Wel heeft men nog een aantal clandestiene opvoeringen gegeven, maar toen een daarvan - in Hoogkerk - de aandacht trok van een ambtenaar van de Kultuurkamer viel het doek definitief. Strijdig hiermee lijkt het feit dat het BBC wel vermeld wordt op een

776. Jan Bakker 1983.

777. 'Peter van der Velde over mout- en wilwaark: "Mijn doel is te laten zien dat je alles met dialect kunt doen" ' in: *Drenthe* 57 (1986) mei 73-76.

778. Aanwezig in het persoonlijk archief van Van der Velde. Het lied werd ook opgenomen op de elpee *Noordenveld. Leid'ies oet Noord-Drente*.

779. Aanwezig in het persoonlijk archief van Van der Velde.

lijst van de Kultuurkamer, gedateerd 6 juli 1943.⁷⁸⁰ Dus hebben Van der Velde cum suis een tijdje doorgespeeld zonder zich aangemeld te hebben. Toen zij tegen de lamp liepen, meldden zij zich aan, maar het BBC trad daarna niet meer op. Pas na de oorlog zou Van der Velde de draad weer oppakken. Eerst onder dezelfde naam; later noemde de groep zich 'De Bekketrekker'.

Spoedig kwamen er maatregelen die het verenigingsleven aan banden legden. Eind juni 1940 maakten de secretarissen-generaal Tenkink (Justitie) en Frederiks (Binnenlandse Zaken) een verordening bekend, volgens welke alle verenigingen en stichtingen aangemeld moesten worden bij de procureur-generaal in het rechtsgebied waartoe zij behoorden. Op 20 september 1940 kwam Seyss-Inquart nog eens met dezelfde verordening, waaraan toegevoegd was dat de niet-commerciële verenigingen en stichtingen opgave van hun vermogen moesten doen. De commissaris voor laatstgeoomde organisaties, H.W. Müller Lehning, kwam eind februari 1941 op het toppunt van zijn macht, toen door een verordening bepaald werd dat hij het onbeperkte recht kreeg veranderingen in dit bestel aan te brengen.⁷⁸¹ In november 1941 maakte het DVK door middel van een proclamatie in de krant bekend dat voor het geven van toneel- en cabaretvoorstellingen minstens acht weken van tevoren vergunning gevraagd moest worden aan de gemeentelijke autoriteiten. (Sinds twee maanden was er maar één autoriteit: de burgemeester, die het alleen voor het zeggen had.) Daarbij moest men de tekst van het op te voeren toneelstuk of van de cabaret- of revuevoorstelling overleggen.⁷⁸² Tezelfdertijd werd het burgemeesterkorps in rap tempo genazificeerd en de overgebleven vooroorlogse burgemeesters moesten natuurlijk terdege op hun tellen passen met wat ze goedkeurden. Toen de Kultuurkamer in 1942 met haar bemoeienissen begon, moesten ook alle amateurgezelschappen voor zang, dans en toneel zich aanmelden.

"Zooals reeds in een desbetreffende verordening bekend gemaakt zullen de rederijdersgezelschappen lid moeten zijn van de Nederlandsche Kultuurkamer. Buiten het verband van een aangesloten vereniging of gezelschap kan niemand het liefhebberijtooneel beoefenen",

werd in *De Schouw* meegedeeld.⁷⁸³

Kamers die zich niet aanmeldten kwamen in een lastig parket, ook als zij geen opvoeringen meer gaven. Voor opheffing was toestemming van Müller Lehning en zijn Commissariaat nodig. Zonder 'geldige' redenen zou die niet gegeven worden. Een aantal kamers zocht de oplossing in het stopzetten van de activiteiten nadat zij zich gehoorzaam aangemeld hadden; vaak lukte dit zonder problemen. Andere lieten zich registreren en speelden door, zeer tot genoegen van de bezetter want inactiviteit was ook een vorm van (lijdelijk) verzet.⁷⁸⁴ Het archief van het PDR bevat geen documentatie (meer) uit de periode 1940-1945, maar via het NIOD valt na te gaan welke Drentse kamers zich aanmeldten. Een drietal lijsten uit juli 1943 van het DVK geeft inzicht in de toestand van het Drentse toneel op dat moment. Op een ervan staan 25 zogenoemde serieuze toneelverenigingen en rederijderskamers die zich aangemeld hadden; volgens een andere hadden 30 amusements-toneelverenigingen in Drenthe zich aangemeld. De derde lijst vermeldt 13 verenigingen die hun aanmelding ingetrokken hadden.

780. NIOD, DVK, inv.nr. 181¹.

781. L. de Jong 1974, 418-423.

782. AN 16.11.1941.

783. Thijssen 1942, 104-105.

784. Vgl. voor de situatie in Groningen Broekema in: Boiten 1980, 185-190 en Ad Schijve in: *Alzoo Rederijders!* 1992, 122-144.

Uiteraard betekende dit, dat zij zich ontbonden hadden.⁷⁸⁵ P.H. v.d. Dam slaat de plank wel erg mis door over deze periode in zijn artikel over het toneel in Drenthe slechts op te merken:

"Helaas stak ook hier de oorlog een spaak in het wiel. Met ruwe hand werd dit bloeiende verenigingsleven, dat uit eigen kracht een hechte organisatie had geschapen, vernietigd door de Cultuurkamer."⁷⁸⁶

Jan Naarding daarentegen was terecht van mening dat het toneel nog steeds bloeide. In het maandblad *Drente* van februari 1942 schreef hij:

"Want er is in Drente een sterk wassend verlangen naar 'cultuur'. Daarvan getuigt wel de grote bloei van de Provinciale Drentsche Rederijkersbond, die nog onlangs zeer geslaagde declamatie-wedstrijden hielden te Beilen. Hopelijk zal de Bond aan voordrachten enz. in dialect ook eens zijn aandacht schenken."⁷⁸⁷

Het archief van een enkele rederijkerskamer die doorspeelde bevat gegevens over het repertoire in die jaren. Zo blijkt uit de bewaard gebleven programma's van de Rederijkerskamer Borger, dat men van 1941 tot 1945 jaarlijks één of twee stukken speelde. Vooral blijspelen waren geliefd. Dat waren: *Papageno* van Rudolf Kneisel (1941), *Betje regeert* van Henk Bakker (1941), *Meneer m'n ega* [sic] van Henk Bakker en Jan Niemeijer (1942), *Graaf-Loodgieter* van A. van Lokven en Jac. Braun (1942), *Robbedoes* van Christien van Bommel-Kouw en Henk Bakker (1943), *Najaarsstormen; Robbedoes getrouwd* van dezelfde auteurs (1943) en *De vrijbuiter* van Hans Martin (1944).⁷⁸⁸ Op 9 november 1941 werd ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de rederijkerskamer ook een toneelstuk van Harm Tiesing, getiteld *In de scheperij*, opgevoerd.⁷⁸⁹

Ook uit de vele advertenties die in het *Drentsch Dagblad* en in *De Landstand (in) Drent(h)e* verschenen, valt te concluderen dat veel Drentse rederijkerskamers en toneelverenigingen tijdens de bezetting doorgespeeld hebben. Een andere bron vermeldt nog dat in de beginjaren van de bezetting de ledentallen van de rederijkerskamers aanzienlijk toenamen.⁷⁹⁰

Dialecttoneel werd veel gespeeld door de Drentse verenigingen in Amsterdam, Den Haag en Utrecht.⁷⁹¹

Zoals beschreven, besteedde L en M in de jaren dertig veel aandacht aan het (openlucht)toneel. In de ogen van deze agrarische activisten was het toneel een zeer geschikt middel voor het uitdragen van hun boodschap én voor het opvoeden van de plattelandsjeugd. In haar nadagen hield de beweging een toneelweekend in de Volkshogeschool te Bakkeveen. Het was 2 november 1940 en de fusie met de NSB-boeren zou binnen een maand een feit zijn. Drie sprekers gaven hun visie op het plattelandstoneel. Jan Boer sprak voor Groningen, Douwe Kiestra voor Friesland en Jurrien Sweers voor Drenthe. Sweers was van mening dat het toneel in Drenthe veel geleden had door en onder vervlakkende invloeden. Dit was volgens hem vooral het gevolg van een gebrek aan goede leiding. Met klem wees hij erop dat het toneel op het platteland "thans in hoofdzaak een opvoedend element voor de jeugd moet

785. NIOD, DVK 181¹, de bestuurder van de groep Rederijkers, J.E.L. Zuuring, aan de afdeling Theater en Dans van het DVK, lijsten van 1 en 6 juli 1943.

786. V.d. Dam in: Poortman 1951, 306.

787. *Drente* 13 (1942) februari 54.

788. Archief Rederijkerskamer Borger, programmaboekjes van de voorstellingen.

789. Zie Nijkeuter 1997, 50.

790. RAD, PDR, inv.nr. 10. Vgl. ook 'Drentse schouw' in: *Drente* 13 (1942) februari 54.

791. *Drente* 13 (1942) februari 54-55.

zijn. Ook de dorpseenheid, die thans nog zoo vaak zoek is, moet weer teruggevonden worden. Men moet daarmee bij de jeugd beginnen, die moet vooraan staan en dán pas komen de ouderen."⁷⁹²

De sprekers vonden alledrie dat het volkstoneel - uit en voor het volk - weer ingevoerd moest worden.

Begin februari 1941 hield het NAF - waarin L en M inmiddels opgegaan was - samen met zijn dochter de Agrarische Jeugdbeweging, een 'Grote Tooneeldag' in Assen. Ruim 500 personen bezochten deze dag. L. Weijer⁷⁹³ uit Meppel, de leider van de jeugdbeweging, hield een rede en onder leiding van Sweers zongen alle aanwezigen uit de liedbundel van de Agrarische Jeugdbeweging enige liederen.⁷⁹⁴ In de namiddag werd onder leiding van H. Warris uit Assen door de jongeren het toneelstuk *Ainegst kind* opgevoerd. De meergenoemde A. Mulder uit Westervelde wist in een toespraakje de juiste toon te treffen.⁷⁹⁵ Het geestverwante *Agrarisch Nieuwsblad* noemde de bijeenkomst een succes en deelde mee dat ook in Emmen (18 februari) en Meppel (19 februari) toneeldagen gehouden zouden worden.

De krant meldde voorts dat de agrarische jongeren regelmatig bijeen kwamen: kort daarvoor nog in Norg en Rolde. Meestal studeerden zij dan, onder leiding van Sweers, liedjes en volksdansjes in.⁷⁹⁶ Drie maanden later werd in Rolde voor de tweede keer Jan Poortmans openluchtspel *De oude strijd* opgevoerd. Leden van de Agrarische Jeugdbeweging speelden het historische landsspel op "dezen eersten jeugddag in den nieuwen tijd". Poortman bleef thuis, hoewel de Beauftragte hem - herhaaldelijk - uitgenodigd had.⁷⁹⁷ De regie was - net als in 1939 - in handen van Sweers. Het *Agrarisch Nieuwsblad* noemde het stuk het hoogtepunt van de dag en schreef verder:

"Het was een imposant gezicht, grootsch en indrukwekkend deze opvoering tot welks welslagen de speelsters en spelers niet op de laatste plaats genoemd mogen worden. Zij hebben meermalen onder zeer moeilijke omstandigheden gerepeteerd. Maar als je een leider hebt als Jurry Sweers...."⁷⁹⁸

De Agrarische Jeugdbeweging hield ook uitwisselingen met Duitse toneelgroepen. De bedoeling was, met deze voorstellingen "een indruk te geven van het culturele werk, zoals dat door ons Duitsche broedervolk wordt beoefend."⁷⁹⁹ Tijdens de bijeenkomsten in Rolde en Norg gaf een Oldenburgse toneelgroep een voorstelling. Op 6 en 7 oktober 1941 gaf een toneelgroep uit Kiel voorstellingen in Coevorden en Meppel. Men speelde het stuk *Swienskomödi* van August Hinrichs.⁸⁰⁰

792. 'Het tooneel ten plattelande. Op de Volkshoogeschool te Bakkeveen aan een critische beschouwing onderworpen' in: AN 6.11.1940.

793. Weijer wordt ook genoemd als samensteller van de voordrachtenbundels *Bonte Mengeling* en *Gedichtenbundel*. Zie *De Boeren-Jeugdleider* 2.11.1942, 132. De bundels zijn niet meer te achterhalen.

794. In het archief van L en M (RAD, inv.nr. 88) werden twee liedbundels aangetroffen. De eerste, *Liederenbundel voor de Boerenjeugd* [Meppel, z.j.], bevat ook de liederen 'Zaaierslied' en 'Stedeling en Dorpeling', die voorkomen in Holms openluchtspel *Moeder aarde*. J. Sweers schreef er de muziek bij. (Zie ook hoofdstuk II.)

De andere bundel is getiteld *Levenslust. Liederenbundel uitgegeven door de Jeugdbeweging van den Nationalen Bond "Landbouw en Maatschappij"* [z.p. en z.j.].

795. AN 29.1.1941 en 7.2.1941.

796. 'Uitstekend geslaagde Tooneeldag te Assen' in: AN 7.2.1941.

797. Poortman, *De jaren 1940-1945* z.j., 61.

798. AN 19.5.1941.

799. 'Duitsch tooneel te Coevorden en Meppel. Een oproep tot de leden van de A.J.B.' in: AN 2.10.1941.

800. Ibidem.

In dezelfde maand reisde een toneelgroep van de Agrarische Jeugdbeweging naar Duitsland. Daar voerde men in Norden het boerenspel *De Grond* op, dat in 1918 door de 'Knoalster schriever' Geert Teis Pzn. (pseudoniem van Gerhard Wilhelm Spitzen) geschreven was.⁸⁰¹

Het NAF moest op zijn beurt al in oktober 1941 plaats maken voor de Landstand. De provinciale leiding kwam in handen van B. Geerts, een boer die in de oorlog tot de NSB was toegetreden. Het centraal bestuur van de Landstand begon reeds na 1942 te desintegreren, mede doordat veel boeren hun contributie niet betaalden. De boerenleiders in de provincie bleven echter 'in functie'.

De plaatselijke afdelingen van de Landstand hielden veel zogenoemde dorpsavonden. De afsluiting hiervan bestond dikwijls uit toneel, zang en dans.

Van de vorige organisaties nam de Landstand de toneeldagen als jaarlijks evenement over. Zo was er in maart 1942 een Centrale Tooneeldag in Assen. Na de gebruikelijke redevoeringen werd door de Jonge Landstand - de opvolger van de Agrarische Jeugdbeweging - het blijspel *Veur de Kadde* opgevoerd. Dit Platduitse stuk van August Hinrichs was door J. Sweers vertaald.⁸⁰²

Ook op zogenoemde Boerenjeugddagen werd ter afsluiting dikwijls toneel gespeeld. In Rolde, bijvoorbeeld, werd op 20 september 1942 een Ouddrentse boerenbruiloft nagespeeld.⁸⁰³ En op 5 februari 1943 werd tijdens een jeugddag in Emmen, onder leiding van een zekere Thiel, het Brabantse stuk *De vier jaargetijden* opgevoerd. Voor deze gelegenheid was het stuk in het Drents vertaald.⁸⁰⁴ Op de toneeldagen van de Landstand in februari 1943 te Assen en Emmen werd het stuk opnieuw gespeeld. De leiding berustte toen bij H. Broekhuizen uit Koekange, hoofd van de afdeling Volk en Bodem.⁸⁰⁵

HENDRIK BROEKHUIZEN Rzn. (1894-1975) was, net als zijn verre neef Geert Broekhuizen, landbouwer in Koekange. Hij was geboren op 13 mei 1894 in De Wijk.⁸⁰⁶ In zijn woonplaats was hij een man van aanzien, die al vroeg een enthousiast aanhanger van Landbouw en Maatschappij werd. In die jaren schreef hij geregeld tijdschriftartikelen en reportages over agrarische onderwerpen.

801. 'Boerenjongeren op reis in Duitsland. De laatste opvoering van "De Grond" ' in: AN 24.10.1941. In dezelfde krant werd een omvangrijke bloemlezing van de recensies in Duitse kranten opgenomen. *De grond* was Teis' tweede toneelstuk. Het werd in het Platduits vertaald als *De Grund*. De eerste opvoering in Duitsland werd gegeven op Borkum in het voorjaar van 1920. Zie Eddy de Jonge 1993, 15-16.

802. 'De Centrale Tooneeldag van den Landstand' in: AN 26.3.1942. Vgl. ook 'De Centrale Toneeldag te Assen' in: *De Landstand in Drenthe* 27.3.1942.

803. AN 17.9.1942.

804. *De Landstand Drenthe* 5.2.1943.

805. 'Tooneeldagen te Assen en Emmen' in: *De Landstand Drenthe* 26.2.1943. Hierin wordt opgemerkt dat tijdens de opvoering in Assen het stuk in Drents dialect gespeeld werd.

De Landstand bestond uit vier hoofdafdelingen, te weten: I. Volk en Bodem, II. Voortbrenging, III. Voedselvoorziening en IV. Beheer, Voorlichting en Statistiek. De Hoofdafdeling Volk en Bodem, onder leiding van Broekhuizen, was weer verdeeld in drie onderafdelingen: 1: Cultuur, Arbeid en Bodem; 2: Organisatie, Landvrouwen en de Jonge Landstand en 3: Onderwijs, Juridische Zaken en Voorlichting. Zie hiervoor Jac. ter Haar Ezn., *De opbouw van den Nederlandschen Landstand*. Den Haag 1945 (een exemplaar wordt bewaard bij het RAD, Archief Nederlandsche Landstand, inv.nr. 2) en *Documentatie*. [1947], 171-172.

806. GA De Wijk, Persoonskaart H. Broekhuizen. Zijn ouders waren Roelof Broekhuizen en Maria Hillegonda Schiphorst.

In 1941 werd hij sympathiserend lid van de NSB en lid van de Nederlandsche Volksdienst. Voor de Landstand werd hij boerenleider in zijn gemeente De Wijk.⁸⁰⁷ In *De Landstand (in) Drent(h)e* had hij een eigen dialectrubriek, getiteld *Um mar net te zegg'n zo ast is!*, die hij ondertekende met het pseudoniem P. Rootvaar - ook wel geschreven als Rootvaer.⁸⁰⁸ Van de hoofdredacteur Jac. ter Haar had hij de opdracht gekregen, al wat er leefde onder de Drentse boerenstand onder de loep te nemen.⁸⁰⁹ In deze artikelen stak Broekhuizen de loftrumpet over het nationaal-socialisme: hij bedreef propaganda voor de strijd tegen Rusland en voor de Oost-Compagnie (de zogeheten 'Oostlandboeren'). Ook schreef hij afkeurend over landgenoten die zich onttrokken aan de arbeidsinzet. Voorts schreef hij artikelen voor *De Jonge Landstand*.

Na de oorlog moest hij voor het Bijzonder Gerechtshof te Assen verschijnen. Bovengenoemde feiten werden hem zwaar aangerekend; daarbij werd hem ook nog ten laste gelegd dat hij het fusilleren van gijzelaars in zijn artikelen had goedgekeurd. De PDAC verwoordde de mening van de advocaat-fiscaal als volgt:

"Verd. heeft zijn talenten gesteld in dienst van de nieuwe orde en juist door den gemoedelijken toon in zijn artikelen heeft hij op geraffineerde wijze het nat.-socialistische gif er bij de boeren ingedruppeld. Goebbels en Hitler schreven brallende stukken, maar 'P. Rootvoar' [sic] vond met zijn gemoedelijke praatjes gemakkelijker den weg naar het hart van den Drentschen boer."⁸¹⁰

Tegen hem werd acht jaar gevangenisstraf geëist; het Gerechtshof veroordeelde hem twee weken later tot zes jaar gevangenisstraf en ontzetting uit beide kiesrechten.⁸¹¹ Tegen dit vonnis ging hij in beroep. Zijn advocaat vond dat Broekhuizen wel onevenredig zwaar gestraft was, want D. van de Bospoort - ook schrijver in *De Landstand (in) Drent(h)e* - was door het Tribunaal te Hilversum veroordeeld tot een internering van drie jaar met aftrek.⁸¹² Op 3 november 1947 werd hij door de Bijzondere Raad van Cassatie veroordeeld tot een straf van vijf jaar met aftrek van voorarrest (sinds 11 april 1945).⁸¹³ Broekhuizen overleed op 14 oktober 1975 in De Wijk.⁸¹⁴

Op 11 maart 1943 werd tijdens een dorpsavond in Norg door een toneelgroep van de Jonge Landstand het spel *Harms Rechtspraak* opgevoerd, dat in de jaren dertig geschreven was door W. Eisen (zie hoofdstuk II).⁸¹⁵

Op 30 december 1943 werd op de Provinciale Boerenjeugddag een Groningse versie van Fabricius' stuk *Onder een dak* opgevoerd. Roelie Wilms declameerde het gedicht *Oons Dreense laand*.⁸¹⁶

807. MvJ, CABR, Dossier H. Broekhuizen.

808. Enige artikelen worden bewaard bij het MI, map C¹.

809. MvJ, CABR, Dossier H. Broekhuizen, brief Jac. ter Haar aan mr. J.W. Bast te Meppel van 4 oktober 1946.

810. 'Een Drentsche boer die in de krant ging schrijven. De gemoedelijke "P. Rootvoar" ' in: PDAC 1.11.1946. Vgl. ook NIOD, KB I, 1098.

811. MvJ, CABR, Dossier H. Broekhuizen.

812. Zie hiervoor ook NIOD, KB I, 926 en KA I, 2772.

813. MvJ, CABR, Dossier H. Broekhuizen.

814. GA De Wijk, Persoonskaart H. Broekhuizen.

815. DD 5.3.1943.

816. DD 3.5.1944.

Over een toneelgroep van Saxo-Frisia in Borger werd al het een en ander opgemerkt. Uit het voorgaande valt te concluderen dat er weinig nieuw toneel geschreven werd. Veelal speelde men 'oude' toneelstukken, al dan niet in (nieuwe) Drentse vertaling. Dat was ook de mening van Max Wolters, waarnemend hoofd van de afdeling Theater en Dans van het DVK. Hij reageerde op een ambtelijke nota waarin Drentse prijsvragen bepleit werden. In een toelichting uit juli 1944 voor jhr. mr. S.M.S. de Ranitz, (ook al waarnemend) secretaris-generaal, merkte hij op dat het inderdaad van groot belang zou zijn als de Drentse CdP een prijsvraag liet uitschrijven voor een Drents stuk in Drents dialect.

"Het is namelijk zoo, dat er in Drenthe een schreeuwend gebrek is aan typisch Drentsche stukken. Reeds ettelijke malen hebben Drentsche clubs om titels aan de afdeeling Theater en Dans gevraagd en daar er slechts een of twee behoorlijke Drentsche stukken voor handen zijn, hebben zij vaak moeten grijpen naar vertaalde Friesche, Groningsche of Duitsche volksstukken. In het nijpende gebrek aan Drentsche stukken moet dus zeer spoedig voorzien worden",

aldus Wolters.

Tevens pleitte hij ervoor, zonder meer opdrachten te geven aan auteurs, want:

"Uit opdrachten komt gewoonlijk meer dan uit prijsvragen, die altijd wel een heele sleep dilettanten aan het werk zetten, maar die practisch weinig uithalen; in elk geval op tooneelgebied."⁸¹⁷

Vervolgens richtte hij zich tot Van Marle in Groningen, met het verzoek hem op te geven welke Drentse en vertaalde stukken er in Drenthe gespeeld waren. Ook wilde hij een overzicht van de bestaande toneelclubs en rederijderskamers hebben, alsmede de namen van schrijvers die aan een prijsvraag konden meedoen. Over laatstgenoemden merkte hij op: "Ik denk daarbij ook aan van Eysselsteyn [sic], die ten slotte onze knapste Nederlandsche tooneelschrijver is en die ook een Drentsche roman heeft geschreven."⁸¹⁸ Het antwoord van Van Marle is helaas niet teruggevonden.

Harm Plenter schreef wel een nieuw toneelstuk.⁸¹⁹ In 1942 verscheen als nummer twee in de Hunebeddenserie van drukkerij Torenlaan de eenakter *As de komedie oflopen is*, waarvan de auteur zich ietwat versluisend A. Plenter noemde.⁸²⁰ Hij droeg het stuk op aan J.B. Rodenburg, wegens diens inspanningen voor het Drentse dialect.

HARM PLENTER werd op 23 juli 1902 in Groningen geboren.⁸²¹ In het ouderlijk huis was hij een van de elf kinderen; zijn vader was huisschilder en in zijn vrije tijd voorzitter van een reciteervereniging. In 1920 vertrok Harm Plenter naar Meppel, waar hij handelsreiziger werd. Vaak wist hij zijn plaatsgenoten te stimuleren om gezamenlijk operette- en toneelactiviteiten op touw te zetten. Zelf schreef hij dikwijls cabaretteksten, gedichten, verhalen en revues; ook speelde hij mee in toneelstukken.⁸²² Gaandeweg waagde hij zich ook aan het schrijven van

817. NIOD, NKK, inv.nr. 36^T.

818. NIOD, NKK, inv.nr. 36^T, brief Wolters aan Van Marle van 10 augustus 1944.

819. Zie voor biografische gegevens over de schrijver het verslag *Harm Plenter 1902-1986*, dat bewaard wordt bij het DLD Assen.

820. Een exemplaar is aanwezig in RAD, PDR, 12y.

821. Voor een biografische schets van Plenter wordt verwezen naar 'Harm Plenter: Mijn tekst over de Meppeler toren staat nu nog op een gebaksdoos' in: *Drenthe* 56 (1985) oktober 145-147. Zie ook DLD, *Harm Plenter 1902-1986*, z.p. en z.j. Vgl. ook Drijver 1998.

822. In het persoonlijk archief van Hans Heyting (DLD) bevindt zich nog een manuscript van Plenter. Het is

Drentse teksten. Zeer bekend werd zijn revue *Hier 1932*, met daarin het bekende Nederlandstalige lied *Ode aan de Meppeler toren*. Kort daarna vestigde Plenter zich in Hooghalen, waar hij een manufacturenwinkel begon. Zijn laatste levensjaren bracht hij door in een bejaarden-centrum in Norg. Hij overleed op 18 januari 1986 in Assen.⁸²³

As de komedie oflopen is gaat weer over standsverschil.

Boer Garriet Mensing en zijn vrouw Hillegien willen dat hun dochter Aoltien binnen haar stand trouwt. De boerenzoon Jan Oostebrink zou een goede partij zijn. Aoltien, de dienstbode Alberdine en Jan Oostebrink zijn lid van de rederijderskamer 'Vriendenkring', waartoe verder ook Karssien Pol en meester Van Wiek behoren. De ouders Mensing vinden het maar niets dat hun dienstmeid Alberdine ook lid van deze vereniging kan zijn. Op een avond komen de spelers bij Hillegien thuis bijeen om te repeteren. Na de repetitie - Garriet en Hillegien zijn al naar bed - komt er duidelijkheid: Jan zoekt Alberdine in haar kamer op en Aoltien vermeit zich in de stal met Klaos Oost, de knecht van Mensing. Tot slot komt Jan met het heuglijke nieuws dat hij een "eigen spil" kan krijgen. In mei gaan Alberdine en hij trouwen.

Jan Naarding was in zijn recensie nogal negatief over het stuk. Hij vond dat de personages niet volledig tot hun recht kwamen. Het tweede punt van kritiek was: "Jammer dat de schrijver zoo sterk tegen de dialecteischen heeft gezondigd; gelukkig kunnen de fouten door de spelers bij het spreken worden verbeterd."⁸²⁴

Plenter, die tijdens de bezetting verder niets meer publiceerde, stond wel ingeschreven bij de Kultuurkamer.⁸²⁵ Het kwam hem na de oorlog op een jaar uitsluiting te staan. De Eeraad voor de Letterkunde legde hem een publicatieverbod tot 5 mei 1946 op.⁸²⁶

13. RADIO

Vanaf maart 1941 werden de omroepverenigingen vervangen door de genazificeerde Nederlandsche Omroep. Deze kreeg een afdeling 'Land en Volk', die de invloed van de 'stadskultuur' op het volksleven moest terugdringen en de verbondenheid van volk en bodem moest propageren. 'Land en Volk' werd zo belangrijk geacht, dat er in de loop van 1942 een referent voor Volksche Kultuur en Agrarische Zaken bij aangesteld werd in de persoon van Dirk van de Bospoort.⁸²⁷ Hij kwam uit Emmen en was tot juli 1941 vast medewerker van het maandblad *Drente*; misschien langer, maar vanaf genoemd tijdstip worden de namen van vaste medewerkers niet meer vermeld in het maandblad. Er staan geen ondertekende bijdragen van hem in *Drente*, wel in *De Landstand (in) Drent(h)e*. Onder de kop 'Achter den ploeg' schreef hij wekelijkse commentaren op het landbouwnieuws.

'Land en Volk' verzamelde alles wat naar het rurale zweemde - van landbouwberichten tot plattelandscultuur - en zond op gezette tijden uit. Hoorspelen over het boerenleven vielen onder de serie 'Landmanslust' van producer Ger H. Knap. Varia werden bijeengebracht in de programmaserie 'Uit Neerlands Gouwen'. Op 15 april 1942 begon een nieuw vervolgprogramma: 'De familie De Boer', geschreven door J.J. Uilenberg. Het programma had de

het toneelspel *Heiltien Brink. Dat wy t doen kunt; doen magt. Drentse familiegebeuren in drie bedryven*. Plenter droeg dit spel op aan Jan Naarding, die - gezien de titel - waarschijnlijk veel taalfouten heeft opgemerkt.

823. Derksen 1986.

824. *Drente* 15 (1943) augustus 7.

825. NIOD, Cartotheek Kultuurkamer. Hij werd in mei 1942 ingeschreven.

826. NIOD, Doc II, 1037, nr. 8. Vgl. ook A. Venema 1990, 308.

827. Verkijk 1974, 367.

vorm van een zogenaamd spontaan gesprek op een Drentse boerderij, waarin elke week de boerenproblemen behandeld werden. In het maandblad *Drente* van december 1942 werden de lezers op dit radioprogramma geattendeerd.⁸²⁸ Ook *De Landstand (in) Drent(h)e* had een vaste rubriek 'Wat "Land en Volk" brengt', waarin de inhoud van de eerstkomende 'De familie De Boer' aangekondigd werd. Het nummer van mei 1942 kwam zelfs met een uitgebreide reportage over het maken van de opnamen voor een van de afleveringen.⁸²⁹

De Nederlandsche Omroep maakte ook directe uitzendingen op locatie. Zo werd op vrijdag 14 januari 1944 'Nieuwjaarsbijeenkomst bij de familie De Boer' vanuit het Concerthuis in Assen uitgezonden. Ruim veertig personen verleenden hun medewerking. J.J. Uilenberg en Roelie Wilms hielden voordrachten. Lucas Doedens zong en Gerard van Krevelen en zijn orkest zorgden voor de muzikale begeleiding en omlijsting. (Hun naoorlogse naam The Romancers was vooralsnog taboe.)⁸³⁰ Een deel van dit Drentstalige programma werd van half negen tot half tien via Hilversum I uitgezonden.⁸³¹

Het hoorspel was een geliefd genre. De onderwerpen liepen uiteen, maar moesten in ieder geval amusant en belangrijk zijn voor de plattelander. De tendens was uiteraard verheerlijking van het boerenleven; in dit opzicht waren veel spelen dan ook van dezelfde strekking als de propagandistische toneelstukken van L en M. Hoorspelen werden dikwijls op zondagmiddag uitgezonden, een gewoonte die reeds voor de oorlog bestond en lang daarna ook nog - al was het aanbod in die perioden minder eenzijdig.⁸³² Overigens werden de hier genoemde werken van Drenten bijna nooit op zondag uitgezonden.

Dirk van de Bospoort bewerkte J.H. Bergmans-Beins' roman *Het bloed kruipt waar 't niet gaan kan* tot luisterspel. Het werd in de serie 'Landmanslust' op 10 november 1941 uitgezonden als *Klein Harm en het licht*. Het *Agrarisch Nieuwsblad* schreef in een voorbeschuiving:

"Deze weinig bekende roman, die tot de beste volkskundige literatuur van Drenthe behoort, heeft den schrijver van het hoorspel stof gegeven om de beteekenis van Sint-Maarten in de boeienden vorm van een eenvoudig boerenstuk onder den aandacht van den luisteraars te brengen."⁸³³

Geheel oorspronkelijk was Van de Bospoorts hoorspel *Spel met mensen*, dat over de nood in de Drentse venen gaat. Dit werd op 24 november 1941 uitgezonden.⁸³⁴

Ook Jan Poortman schreef een hoorspel, getiteld *Oudejaarsavond in Saksenland*, dat op 31 december 1941 door Hilversum II werd uitgezonden.⁸³⁵ Hijzelf verscheen voor de microfoon op 13 mei 1942 om een lezing te houden over boerenhumor.⁸³⁶ Uit Drenthe kwamen in dat jaar hoorspelen van J. Sweers en Tom Vos. Eerstgenoemde schreef *Der Boeren Recht. Spel van den strijd van Drentsche Eigengeërfden tegen de Ridderschap in de 16e eeuw*.⁸³⁷ Vos

828. 'Drents radiopraatje' in: *Drente* 14 (1942) december 44.

829. 'Op bezoek bij de familie De Boer' in: *De Landstand in Drenthe* 1.5.1942.

830. NIOD, NO, inv.nr. 1357. Een advertentie voor het bijwonen van de uitzending staat in het *DD* van 30 december 1943. Zie voor een aankondiging ook *DD* 12.1.1944. Een uitgebreid verslag werd opgenomen in *De Landstand Drenthe* 28.1.1944, 6.

831. Voor de bewaard gebleven dialogen zie NIOD, NO, inv.nr. 1357.

832. Vgl. ook Van der Veld 1992, 44-45.

833. *AN* 6.11.1941.

834. *AN* 24.11.1941.

835. *AN* 24.12.1941.

836. Uitgezonden op 13.5.1942 (*Luistergids*).

837. Uitgezonden op 27.4.1942 (*Luistergids*).

bewerkte een schets van Anne de Vries tot *Hooifeest. Luisterspel van het Drentsche platteland* en een volksvertelling uit de Achterhoek van Frans Roes tot *Hoe de buizerd gekortwiekt werd*.⁸³⁸ De schets van Anne de Vries had onder de titel *Tussen geld en liefde* in 1938 als feuilleton in het *Agrarisch Nieuwsblad* en in *L&M* gestaan.⁸³⁹ Kort voordat *Hooifeest* zou worden uitgezonden, schreef Vos aan Anne de Vries:

"Maar ... in mijn enthousiasme had ik de beleefdheid geheel en al uit het oog verloren en eerst toen 'Het Hooifeest' aan het papier was toevertrouwd kwam de gedachte bij mij op, dat ik U hiervan eerst wel eens had mogen schrijven. Op 17 juli a.s. wordt het uitgezonden".⁸⁴⁰

De verbolgen Anne de Vries noemde Vos' handelen "een ernstige fout" en verzocht hem dringend maatregelen te nemen om de uitzending te voorkomen.⁸⁴¹ Of Vos dit gedaan heeft is niet bekend; in de *Luistergids* werd in ieder geval vermeld dat het hoorspel op 17 juli 1942 van negen tot half tien zou worden uitgezonden. A. Koers schreef het hoorspel *Rond de oude Dorpslinde*⁸⁴² en een zekere J. Jansen - ook geschreven als J. Jansse - hield voordrachten in het Zuyddrents.⁸⁴³

Er zijn verscheidene prijsvragen uitgeschreven om aan geschikte luisterspelen te komen, de eerste ('Het feest der Herleving') door de omroep zelf op 30 januari 1942. Naar onderwerp ingedeeld waren er drie categorieën. Tot de eerste behoorden de luisterspelen over de paasviering in diverse regio's. Voor de tweede categorie vroeg men voordrachten over paasgebruiken in een streek naar keuze en in de derde moest men nog bestaande voorjaarsgebruiken beschrijven.⁸⁴⁴ Hillie Tuin won in de eerste categorie de eerste prijs met haar spel *Op de hoeve van de Kloezes*. Zij had het geschreven onder de schuilnaam Sannigje Hof. Voorts gingen prijzen naar Jan van Vronesteyn (*Het feest der vuren*), G. Lugtenburg (*Twente viert Paschen*) en G. Hoekstra (*Paoske*).⁸⁴⁵ Hillie Tuin schreef nog een tweede paasspel, getiteld *Haentien op een stokkien*, dat op zondag 25 april 1943 uitgezonden werd.⁸⁴⁶ De schrijfster werd toentertijd in Drenthe als veelbelovend beschouwd, bijvoorbeeld door de redactie van het maandblad *Drente*: "Drente heeft enige zeer goede jonge dialectschrijvers: wie hunner volgt het voorbeeld van mej. Tuin door aan de talrijke, goede Drentse kamers echt Drents werk aan te bieden?"⁸⁴⁷

Thomas Vos te Meppel werd eerste in de tweede categorie. Hij schreef onder het pseudoniem Pallieter de voordracht *Oe wi'j bij oes Paosen vieren*. In de derde rubriek werden liefst drie prijzen toegekend aan Drenten. Albert Huizing, onderwijzer te Buinen, kreeg de eerste prijs voor *Paosken. Drentsche Paosgebroek'n op de Hondsrug*. Hij ondertekende zijn verhandeling met Alb. Hu. Roelof Houwink veroverde de tweede plaats met *Het Paaschfeest en zijn gebruiken*, dat hij onder de schuilnaam Zonnerad had ingezonden. De vierde prijs was voor

838. Uitgezonden op 17.7.1942 en 13.10.1942 (*Luistergids*).

839. Het feuilleton verscheen van 8 april t/m 2 mei 1938 in het *AN*; in *L&M* werd het vervolgverhaal van 2 juni t/m 4 augustus 1938 geplaatst.

840. NLMD, Archief A. de Vries, brief Tom Vos aan De Vries van 6 juli 1942.

841. NLMD, Archief A. de Vries, brief De Vries aan Tom Vos van 9 juli 1942.

842. Uitgezonden op 15.9.1942 (*Luistergids*).

843. Zoals *Van proem'n en segaar'n* en *He'j wol neet weerumme loop'en*, beproefde werken uit het *DD*. Vgl. p. 403. Uitgezonden op 26.8.1942 en 13.10.1942 (*Luistergids*).

844. 'De prijsvraag van den Nederlandschen Omroep' in: *Luistergids* 30.1.1942.

845. Verkijk 1974, 685-686.

846. *De Landstand Drenthe* 23.4.1943.

847. *Drente* 13 (1941) december 34.

Arend Mulder uit Norg. Als 'Arend' had hij de bijdrage *Hoe de Paosbulte in Diever ebout worde!* ingeleverd.⁸⁴⁸

De NSB-enquête, die al in de zomer van 1945 door de studiekering D.H. van der Scheer gehouden werd, concludeerde over dit onderwerp:

"Ook de gelijkgestelde radio heeft veel kwaad gesticht. Bij de in 1942 uitgeschreven Paaschprijsvraag, waarbij het ging om het schrijven van een luisterspel geschikt voor de 'nieuwe' tijd (1942), werd in alle 3 rubrieken de eerste prijs toegekend aan een Drent en van het totaal der 12 prijzen gingen er toen 5 naar Drenten. Dit toont dat ook de geest in Drenthe gericht was op de 'nieuwe orde'."⁸⁴⁹

Ook werden schrijvers en hun werk voor de radio besproken. Op 5 april 1941 werd onder de titel *Dichter en boer: Anne de Vries op bezoek* een uitzending aan deze auteur gewijd.⁸⁵⁰

Voorts werd er aandacht besteed aan Rein Brouwer (*Dauw over dorstig land* en *Maar de zon overwon*) en Ben van Eysselsteijn (*Dorre grond*).⁸⁵¹

Op 13 mei 1943 werd bij decreet van de Höhere SS- und Polizeiführer, Hanns Albin Rauter, bekend gemaakt dat de radiotoestellen ingeleverd moesten worden. Rauter had tijdelijk bijna onbeperkte macht op grond van de uitzonderingstoestand die naar aanleiding van de april-meistaking afgekondigd was. In het begin daarvan was Seyss-Inquart niet eens in het land, wegens bezoek aan de Führer te Berchtesgaden. Alleen Duitsers en Duitsgezinden behielden hun radio. Wie zijn radiotoestel achterhield, deed dat niet om naar Hilversum te luisteren. Het in beslag nemen van de radiotoestellen illustreerde het feit dat de radiopropaganda van de bezetter gefaald had.⁸⁵²

14. INTERLOOG

Over het nationaal-socialisme wordt in de regel beweerd dat het geen echte ideologie was, maar een beweging gebaseerd op reactionaire sentimenten. Daar vloeit als vanzelf uit voort, dat de nazistische opvattingen over cultuur niet dynamisch maar gericht op restauratie waren, wat in de praktijk ook gebleken is. Reeds lang voordat de moderne beeldende kunsten aan de schandpaal genageld werden door middel van de tentoonstelling 'Entartete Kunst', organiseerde men in het Derde Rijk boekverbrandingen.

848. 'Het feest der herleving. Uitslag van de Paaschprijsvraag. Een goed begin' in: *Luistergids* 8.5.1942. Vgl. ook Archief A. Mulder te Norg, brief Nederlandsche Omroep aan Mulder van 6 mei 1942.

849. RAD, HDG, inv.nr. 337. Van de schrijvers en publicisten die lid waren van de studiekering hadden er zeven meegewerkt aan de enquête: L. Braaksma, H. Doedens, K. van der Kley, J. Naarding, H.J. Prake, A.J. Scholte en T.J. Servatius. De reactie van L. Braaksma is gedeeltelijk buiten de orde, doordat hij ook schrijft over de naoorlogse houding van de bevolking ten opzichte van Duitsgezinden (niet alleen NSB'ers). Hij noemt het een "zeer ernstige karakterfout" (onderstreept dit zelfs), dat bijna niemand een (ex-)dorpsgenoot wil aanklagen wegens collaboratie. In Norg zou dat moeten gebeuren met een voormalige boerenleider én met H. Moed. Passiviteit in kwesties als deze wordt vaak goedgepraat met "Wel wil er de zegger van wezn?" en daarmee suggereert Braaksma dat het om een specifiek Drentse eigenschap gaat. Toch schrijft hij verderop dat het waarschijnlijk een dorpsmentaliteit in het algemeen is. De NSB-enquête als geheel geeft weinig inzicht in de motieven en achtergronden van de schrijvers die zich tijdens de bezetting aanhangers van de Nieuwe Orde betoonden. De geënquêteerden deden ook over hun eigen houding in de bezettingstijd nauwelijks uitspraken.

850. A. Venema 1990, 292.

851. Ibidem, 292-301.

852. Vgl. ook Paape, 'Geen stilte na de storm. De gevolgen van de staking.' in: Paape 1970, 1314-1316.

Niet alleen werken van politieke tegenstanders en joden werden in de ban gedaan; hetzelfde gebeurde met moderne stromingen als het expressionisme, het dadaïsme, het sociaal-realisme en de nieuwe zakelijkheid.

Deze stromingen tijdens het interbellum hadden geen invloed op de Drentse literatuur. Sterker: de traditionele dorpsnovelle waarmee de Drentse schrijvers zich al zo'n zeventig jaar bezighielden, kreeg na 1920 nieuwe impulsen van de zich stormachtig ontwikkelende folklore, die wellicht het best te definiëren valt als een cultureel-maatschappelijk fenomeen. Dit alles was in de literatuur van veel westerse landen het geval, van de zuidelijke Verenigde Staten tot Scandinavië. In de jaren '30 kwam de Duitse 'Heimatroman' onder de invloed van de Blut- und Bodenleer, wat ook in een naburig Nedersaksisch gewest als Drenthe gevolgen had voor de literatuur.

Anne de Vries zag scherp toen hij in 1938 schreef: "Er behoeft na dat alles niet meer over uitgeweid te worden, dat de theorie van 'Blut und Boden' in het hart van den Drent, die zo gemeenzaam en liefdevol de natuur aanziet, een vruchtbare akker vindt." Een woedende reactie kwam merkwaardig genoeg van Jan Poortman, die zich vaak aan gene zijde van de grens ophield en bovendien sympathiseerde met het gedachtegoed van Landbouw en Maatschappij. Tegen deze achtergrond maakten de Drentse schrijvers in 1940 kennis met de Nieuwe Orde en probeerden zij hun standpunt te bepalen.

Van de auteurs die voor de oorlog gedebuteerd hadden en min of meer bekend waren, hebben zich er vijf aangemeld bij de Kultuurkamer: Uilenberg, H. Bos, R. Houwink, Holm en Buiskool. Uilenberg en Holm kregen na de oorlog een publicatieverbod; Houwink was voor de bevrijding overleden. Zij allen waren geboren Drenten. Hun provinciegenoot Postma heeft uitsluitend na de oorlog - toen hij niet meer in Drenthe woonde - geschreven. Ook G.H. Vocks zou pas na de oorlog debuten. Voorts waren er tien niet-geboren en meestal nauwelijks getogen Drenten die zich aanmeldden. Een zeer gemêleerd gezelschap, waarvan een enkeling nooit geschreven heeft en enige anderen niet of bijna niet tijdens de bezetting. Tot deze groep behoorden Van der Made, Theunisz, Brouwer, H. Clewits, Kornman, Vos, De Jong-Smith, Moed, Plenter en Bijkerk. Van hen werden Theunisz, Brouwer, Vos en Plenter in bevrijd Nederland voor kortere of langere tijd van het publiceren uitgesloten. Tenslotte waren er drie geboren Drenten die tijdens de oorlog debuteerden en tot de Kultuurkamer toetraden, te weten A. Mulder, Huizing en Sweers. Uitgesloten werd geen van hen.

Voor allen geldt, dat zij niet veel in boekvorm gepubliceerd hebben; zelfs hun invloedrijke 'relaties' in Den Haag moesten roeien met de riemen die zij hadden, i.c. met de schaarse riemen papier die toegewezen konden worden. Daardoor bestond schrijven voor de Nieuwe Orde grotendeels uit het leveren van bijdragen aan nazistische periodieken, iets wat ook mogelijk was voor niet-ingeschrevenen bij de culturele controledienst. Tot deze laatste categorie behoorden H. Broekhuizen, Koers en Luning.

Tien in Drenthe geboren schrijvers hebben zich bij de Kultuurkamer aangemeld, wat niet ongunstig afsteekt bij de landelijke cijfers. Voor dit tiental vermeerderd met drie niet-aangemelde medewerkers van nazistische periodieken, geldt dat het overgrote merendeel op papier nooit politieke of racistische uitlatingen gedaan heeft. Hobbyisme tierde welig, zowel onder de Drentse als onder de niet-Drentse schrijvers. Anekdoten uit het eigen (boeren)leven vulden niet zelden de kolommen van de 'volksche' bladen. Wat onverlet laat dat ze nationaal-socialistische publicatiemiddelen hadden gekozen en dat velen van hen ook andersoortige hand- en spandiensten aan de bezetter verleenden. De grote namen uit de vooroorlogse tijd hielden zich afzijdig; enkelen van hen gingen in het verzet.

De genazificeerde Nederlandsche Omroep heeft veel aandacht aan Drenthe besteed en zodoende gesuggereerd dat deze provincie massaal achter de Nieuwe Orde stond. De afdeling Land en Volk van het Hilversumse medium leek 'volksche' cultuur en agrarische zaken vooral met Drentse voorbeelden te willen illustreren, daarbij gebruik makend van opvallend veel Drentse tekstschrijvers. In Uilenbergs radioschetsen kwam de stereotiepe plattelander met het noordelijke accent wekelijks aan het woord. In de hoorspelprijsvraag van de omroep, gesplitst in drie categorieën, gingen alle eerste prijzen, een tweede en een vierde prijs, naar Drentse schrijvers. De doorsnee-luisteraar moest wel de indruk krijgen dat nazipropaganda en Drentse cultuur één pot nat waren. De schade aan het Drentse imago is vermoedelijk toch nog binnen de perken gebleven doordat de publieke belangstelling voor de Hilversumse zenders op den duur het nulpunt naderde.

Ook voor de Drentse literatuur was de bezettingstijd een periode van vijf magere jaren: kwantitatief doordat er gebrek aan papier was, kwalitatief doordat gerenommeerde schrijvers als Anne de Vries en Johan Hidding de pen neerlegden. De lege plaatsen werden ingenomen door schrijvers van het tweede garnituur. Inhoudelijk bleef alles bij het oude, met zo mogelijk nog wat meer nadruk op het plattelandsleven; dit in het kader van de nationaal-socialistische strijd tegen de 'stadskultuur'. Oorlogsliteratuur met een pro-Duitse strekking werd nauwelijks geschreven. Wat de oprechte vaderlanders ervan vonden kon pas na de bevrijding gepubliceerd worden, zoals wij in hoofdstuk IV zullen zien.